

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

ХАРЧЕНКО СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 343.98:343.137.5

**ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЗА УЧАСТЮ
НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДОЗРЮВАНИХ**

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза;
оперативно-розшукова діяльність

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Науковий керівник

Чорноус Юлія Миколаївна,

доктор юридичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
 РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДОЗРЮВАНИХ	
1.1. Стан наукового дослідження тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних.....	14
1.2. Правовий статус неповнолітніх підозрюваних у кримінальному процесуальному законодавстві України.....	30
1.3. Нормативно-правове регулювання тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних	45
Висновки до розділу 1.....	65
 РОЗДІЛ 2. ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОЇ (РОЗШУКОВОЇ) ДІЇ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПІДОЗРЮВАНОГО	
2.1. Підготовка до проведення слідчої (розшукової) дії	67
2.2. Робоча стадія проведення слідчої (розшукової) дії	82
2.3. Фіксація ходу та результатів слідчої (розшукової) дії	100
2.4. Оцінка результатів проведення слідчої (розшукової) дії	113
Висновки до розділу 2.....	123
 РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДОЗРЮВАНИХ	
3.1. Тактика допиту неповнолітніх підозрюваних.....	125
3.2. Тактика освідування неповнолітніх підозрюваних	150

3.3. Тактика слідчого експерименту за участю неповнолітніх підозрюваних.....	167
Висновки до розділу 3.....	185
ВИСНОВКИ	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	191
ДОДАТКИ.....	215

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань;

КК України – Кримінальний кодекс України;

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року, чинний з 19 листопада 2012 року;

КПК України 1960 року – Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 року зі змінами і доповненнями;

МВС України – Міністерство внутрішніх справ України;

НП України – Національна поліція України.

ВСТУП

Актуальність теми. Неповнолітні належать до особливої правової категорії, оскільки через віковий розвиток та соціальну незрілість не здатні повною мірою оцінювати характер і наслідки своїх вчинків. Водночас вони – повноправні члени цього суспільства, і від того, яка увага звертатиметься на потреби неповнолітніх, залежить майбутнє держави.

Як свідчать реалії суспільного життя, унаслідок впливу різних негативних об'єктивних і суб'єктивних обставин неповнолітні можуть бути причетні до вчинення кримінальних правопорушень, набувати статусу підозрюваного у кримінальному провадженні.

Відповідно до Єдиного звіту про кримінальні правопорушення, протягом 2015 року було зареєстровано 7171 кримінальне правопорушення, вчинене неповнолітніми або за їх участю. Із них особливо тяжких злочинів – 128, тяжких – 3304, злочинів середньої тяжкості – 3124, злочинів невеликої тяжкості – 597. За шість місяців 2016 року зареєстровано 2567 кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю, із них 1073 становлять тяжкі злочини, 1210 – злочини середньої тяжкості.

Кримінальне провадження за участю неповнолітніх повинно здійснюватися з неухильним дотриманням процесуальних вимог, за умови максимального забезпечення їх прав та свобод. При цьому проведення слідчих (розшукових) дій є головним засобом отримання (збирання) та перевірки доказів у кримінальному провадженні, а правильно обрана тактика їх проведення забезпечує їх ефективність і досягнення поставлених завдань.

Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України врегулював низку питань, пов'язаних із дотриманням правового статусу неповнолітніх, особливостей кримінального провадження за їх участю. Однак існує потреба в теоретичному осмисленні правових норм, розробленні криміналістичних рекомендацій, які деталізуватимуть законодавчі положення щодо проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження становлять фундаментальні роботи, що розкривають концептуальні засади тактики слідчих (розшукових) дій, учених Ю. П. Аленіна, В. П. Бахіна, В. Д. Берназа, Р. С. Белкіна, В. К. Весельського, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, В. Я. Горбачевського, В. А. Журавля, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, І. І. Когутича, В. А. Колесника, В. П. Колмакова, М. В. Костицького, В. О. Коновалової, І. І. Котюка, С. С. Кудінова, В. С. Кузьмічова, В. Г. Лукашевича, Є. Д. Лук'янчикова, Д. Й. Никифорчука, Ю. Ю. Орлова, М. А. Погорецького, М. В. Салтевського, С. М. Стахівського, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалової, П. В. Цимбала, К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітька та ін.

Процесуальним питанням участі неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні присвячено дисертаційні дослідження А. Є. Голубова (2005), Г. В. Дідківської (2011), М. О. Карпенка (2004), О. О. Левендаренка (2003), С. В. Пастушенка (2011), А. Б. Романюка (2004), Т. В. Фоміної (2012), О. Ю. Хахуцяк (2006), Р. С. Холод (2007).

Криміналістичні аспекти вказаної проблематики досліджували Л. Л. Каневський (1984), В. К. Комарков (1972), М. О. Пасєка (2013), В. Ю. Шепітько (1991).

Враховуючи наявні напрацювання, слід констатувати, що сьогодні існує потреба в цілісному та комплексному висвітленні тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних, відповідно до положень міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, КПК України, практики Європейського суду з прав людини, у формуванні криміналістичних рекомендацій з цього приводу. У такому аспекті дослідження у вітчизняній науковій літературі ще не проводилися.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на

період до 2016 року, затвердженої Законом України від 5 березня 2009 року № 1065-VI, Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015, Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015, Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, схваленої Указом Президента України від 24 травня 2011 року № 597/2011, Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затверджених наказом МВС України від 16 березня 2015 року № 275, Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2014–2017 роки, схвалених Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол № 28 від 29 жовтня 2013 року). Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ (протокол № 32 від 24 грудня 2013 року).

Мета і задачі дослідження. *Мета* роботи полягає у формуванні теоретичних положень та криміналістичних рекомендацій щодо тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних.

Для досягнення зазначеної мети передбачається вирішення таких *задач*:

- розглянути стан наукового дослідження проблематики тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних і визначити питання, які потребують першочергового опрацювання;
- охарактеризувати правовий статус неповнолітніх підозрюваних у кримінальному процесуальному законодавстві України;
- окреслити нормативно-правове регулювання тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних;
- сформулювати основні положення тактики проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного на стадіях підготовки, безпосереднього проведення, фіксації ходу й результатів та їх оцінки;
- охарактеризувати тактику допиту неповнолітніх підозрюваних;

- розкрити особливості тактики освідування неповнолітніх підозрюваних;
- окреслити тактику слідчого експерименту за участю неповнолітніх підозрюваних;

- розробити пропозиції і рекомендації щодо удосконалення законодавства та практики його застосування в контексті питань, що розглядаються в роботі.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у діяльності органів досудового розслідування під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних.

Предмет дослідження – тактика проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є *діалектико-матеріалістичний метод*, що сприяв розумінню об'єкта дослідження в контексті поєднання потреб науки і практики, *методи формальної логіки* (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування), що дало змогу детальніше усвідомити зміст питань, які розглядаються (у всіх розділах дисертації). У дослідженні використано *спеціально-правові методи*: *порівняльно-правовий* – під час аналізу норм матеріального і процесуального права, наукових категорій, визначень та підходів (у всіх розділах дисертації); *історико-правовий* – для розкриття змісту основних понять дисертації: «неповнолітній підозрюваний», «тактика слідчих (розшукових) дій», «правовий статус» на основі наукових поглядів та положень чинного законодавства (підрозділи 1.1–1.3, 2.1–2.2); *системно-структурний* – для визначення завдань органів досудового розслідування України при проведенні слідчих (розшукових) дій та розкриття проблем правового статусу неповнолітнього підозрюваного (підрозділи 1.1–1.3, 2.2, 3.1–3.3); *метод системного аналізу* – для комплексного узагальнення особливостей тактики слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних (підрозділи 2.1–2.4, 3.1–3.3); *статистичний* – при ілюстрації теоретичних висновків даними державної і відомчої статистики, для узагальнення результатів вивчення емпіричних

джерел (у всіх розділах дисертації); *соціологічний* – для підтвердження наукових висновків даними анкетування працівників органів досудового розслідування (у всіх розділах дисертації).

Емпіричну базу дослідження становлять: систематизовані статистичні матеріали про стан злочинності та результати роботи правоохоронних органів України за 2013 рік – перше півріччя 2016 року; узагальнені результати вивчення 120 кримінальних проваджень щодо злочинів загальнокримінальної спрямованості, вчинених неповнолітніми за 2013 рік – перше півріччя 2016 року; узагальнені дані анкетування 160 слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України (м. Київ, Вінницька, Київська, Одеська, Чернігівська, Черкаська, Харківська, Хмельницька області); аналітичні звіти Генеральної прокуратури України, МВС України, Національної поліції України за 2013 рік – перше півріччя 2016 року. Використано власний досвід автора, набутий за період роботи в слідчих підрозділах ГУМВС України в Одеській області упродовж 2003–2013 років.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням теоретичних і практичних питань тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних. У дослідженні сформульовано та обґрунтовано низку нових положень і висновків, зокрема:

вперше:

– виокремлено основні засади (загальні та спеціальні) проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних згідно з положеннями міжнародних договорів, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, і національного законодавства України, а також відповідно до практики Європейського суду з прав людини, що спрямовані на забезпечення прав та свобод неповнолітнього підозрюваного й забезпечення досягнення завдань кримінального провадження;

– сформовано криміналістичні рекомендації щодо проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних в умовах «зелених

кімнат» при підрозділах Національної поліції України, розкрито зміст відповідних організаційно-тактичних заходів на підготовчій, робочій стадіях проведення слідчої (розшукової) дії, стадії фіксації ходу та результатів, їх оцінки у кримінальному провадженні;

– з метою забезпечення прав та свобод неповнолітніх підозрюваних, ефективного здійснення кримінального провадження сформовано пропозиції щодо удосконалення КПК України, які стосуються: залучення додаткових учасників до всіх процесуальних дій, що проводяться за участю неповнолітнього підозрюваного за необхідності забезпечення їх прав та свобод (ст. 484); забезпечення участі у слідчій (розшуковій) дії педагога і психолога (ч. 1 ст. 227); вручення пам'ятки про права та обов'язки підозрюваного як неповнолітньому, так і його законним представникам (ч. 8 ст. 42 КПК України); проведення слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми підозрюваними в денний час з 8 до 18 год, за винятком невідкладних випадків (ч. 4 ст. 223); заборони тривалості проведення будь-якої слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день (ст. 226); залучення понятих при проведенні освідування неповнолітнього підозрюваного на розсуд слідчого, прокурора, залежно від слідчої ситуації (ч. 7 ст. 223) та ін.;

удосконалено:

– розуміння структури тактики слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного відповідно до стадій підготовки, робочої, фіксації ходу і результатів, оцінки отриманих результатів у кримінальному провадженні;

– правовий зміст спеціального статусу неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні, що полягає в додатковому законодавчому забезпеченні прав та свобод вказаного учасника процесу, а також в особливостях реалізації його прав, свобод й обов'язків;

– основні засади залучення до проведення слідчих (розшукових) дій законного представника, педагога, психолога, лікаря, захисника, понятих та

інших учасників, з попереднім детальним вивченням їх особистих та професійних якостей, з метою забезпечення психологічного контакту та досягнення завдань слідчої (розшукової) дії;

- криміналістичні рекомендації щодо застосовування технічних засобів фіксування кримінального провадження за умов слідчих ситуацій, пов'язаних із наданням неповнолітнім підозрюваним неправдивих показань, вчиненням злочину у співучасті, за фізичних, психічних, розумових вад особи, з тактичних міркувань та ін.;

- характеристику завдань, що вирішуються на стадії оцінки результатів слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного та полягають в оцінці відповідності мети слідчої (розшукової) дії фактично отриманому результату; отриманої доказової інформації, зважаючи на її значення та шляхи подальшого використання у кримінальному провадженні;

дістало подальший розвиток:

- наукові уявлення про сутність тактики (слідчих) розшукових дій за участю неповнолітніх підозрюваних, що виражається в теоретичному аспекті як вчення, а в практичному – як сукупність рекомендацій раціонального й ефективного провадження слідчих (розшукових) дій за даних умов;

- пропозиції щодо залучення захисника до проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних з урахуванням його досвіду, педагогічних навиків, обізнаності з основами підліткової психології;

- криміналістичні рекомендації на підготовчій стадії проведення слідчої (розшукової) дії, що спрямовані на вивчення вихідної слідчої ситуації, особистості неповнолітнього підозрюваного, залучення необхідних учасників, технічних засобів, планування проведення слідчої (розшукової) дії;

- тактичні прийоми, що застосовуються на робочій стадії проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного й полягають у психологічному вивченні особистості з метою подальшого використання отриманих даних для тактичних цілей;

– криміналістичні рекомендації щодо проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема допиту, освідування, слідчого експерименту, відповідно до стадій підготовки, робочої, фіксації ходу і результатів, оцінки отриманих результатів у кримінальному провадженні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені й аргументовані в дисертації теоретичні положення, висновки, пропозиції та рекомендації впроваджено й надалі може бути використано у:

– *науково-дослідній діяльності* – матеріали дисертації становлять теоретичну основу для подальших досліджень проблем розслідування злочинів за участю неповнолітніх підозрюваних (акт впровадження Державного науково-дослідного інституту МВС України від 18 квітня 2016 року);

– *законотворчій діяльності* – при внесенні змін і доповнень до КПК України з питань проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних (акт впровадження Інституту законодавства Верховної Ради України від 29 грудня 2015 року);

– *правозастосовній діяльності* – при удосконаленні практичної діяльності під час досудового розслідування, залучення спеціальних знань (акт впровадження Головного слідчого управління Національної поліції України від 5 квітня 2016 року; Хмельницького НДЕКЦ МВС України від 7 квітня 2016 року);

– *освітньому процесі* – під час викладання навчальних дисциплін: «Криміналістика», «Розслідування окремих видів злочинів» «Кримінальний процес», у процесі підвищення кваліфікації слідчих та інших категорій практичних співробітників, підготовки лекцій, планів-конспектів семінарських та практичних занять (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 30 вересня 2015 року).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено в доповідях і виступах на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі» (м. Житомир, 2014 рік);

«Актуальні проблеми розслідування злочинів» (м. Київ, 2014 рік); «Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки» (м. Київ, 2015 рік); «Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику» (м. Харків, 2016 рік); «Актуальні питання теорії і практики юридичної науки» (м. Київ, 2016 рік); «Борьба с преступностью: теория и практика» (Республика Беларусь, г. Могилев, 2016 год).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації, відображено в 11 наукових працях, серед яких чотири статті – у наукових фахових виданнях України з юридичних наук, одна стаття – у міжнародному науковому виданні, а також у шести тезах, опублікованих у збірниках доповідей науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, що включають десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (206 найменувань на 24 сторінках) і трьох додатків на 23 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 237 сторінок, з яких обсяг основного тексту – 190 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДОЗРЮВАНИХ

1.1. Стан наукового дослідження тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних

Розглядаючи стан наукового дослідження тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних, слід наголосити на комплексному дослідженні питань криміналістичної тактики й тактики проведення слідчих (розшукових) дій, правового статусу неповнолітніх підозрюваних у кримінальному провадженні, порядку проведення слідчих (розшукових) дій за даних умов та ін.

Передусім, ключове значення для висвітлення проблематики, має з'ясування наукової думки щодо тлумачення криміналістичної тактики, а також такої її складової як тактика слідчих (розшукових) дій.

У найзагальнішому плані тактика визначається як вміння переграти противника за рахунок маскуванню свої цілей. Як правило, тактика має місце там, де присутня протидія меті діяльності або досягненню конкретного результату [154, с. 8].

У військовій сфері тактику (гр. *taktica* – майстерність побудови війська) визначають як складову частину воєнного мистецтва, включаючи теорію і практику підготовки та ведення бою; способи та прийоми, обрані для ведення бою [164, с. 497].

У криміналістиці тактику визначають по-різному. Так, О.М. Васильєв вбачає в ній складову частину криміналістики щодо системи прийомів розслідування злочинів [22, с. 32], В.О. Коновалова – систему наукових

прийомів проведення окремих слідчих дій [85, с. 15]. О.Я. Баєв обґрунтовує її спрямованість на подолання протидії [3, с. 62], М.В. Салтевський включає розробку загальних положень-принципів, вчення про версії, планування, засоби слідства, закономірності формування психологічних відносин, вчення про наукову організацію праці слідчого та суддів [156, с. 6]. В.Ю. Шепітько визначає криміналістичну тактику як відносно самостійний розділ науки криміналістики, який включає систему наукових положень і рекомендацій з організації та планування досудового і судового слідства, розроблюваних на основі визначення оптимальної лінії поведінки осіб, прийомів провадження слідчих і судових дій, направлених на дослідження і збір доказів і встановлення обставин, що сприяють вчиненню злочинів [196, с. 130].

У підручнику «Криміналістика», підготовленим авторським колективом кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, криміналістична тактика визначається як розділ науки криміналістики, що включає систему наукових положень і розроблених на їх основі практичних рекомендацій з організації та планування досудового розслідування і судового провадження, визначення оптимальної лінії поведінки осіб, які проводять розслідування, прийомів проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових), процесуальних дій під час судового провадження, спрямованих на встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, збирання та оцінку доказів [92, с. 370-371].

Дане визначення, на нашу думку, доцільно обрати як вихідне для наступних досліджень.

Інше проблемне питання, що обговорюється на сторінках наукової літератури, пов'язано із з'ясуванням: що в «криміналістичній тактиці» є тактичним?

Р.С. Белкін у змісті криміналістичної тактики виділяє наступне: загальні положення криміналістичної тактики; розділи вчення про криміналістичну версію, що відносяться до слідчих, судових, оперативно-розшукових версій; планування розслідування; принципи реалізації в процесі розслідування

заходів організаційного та технічного характеру; принципи здійснення в процесі розслідування взаємодії між слідчим та іншими працівниками органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю; принципи використання даних, отриманих із оперативних джерел; рекомендації з використання на досудовому і судовому слідстві техніко-криміналістичних засобів, прийомів збирання та дослідження доказів; рекомендації з використання на досудовому і судовому слідстві спеціальних знань, допомоги спеціалістів; рекомендації з використання допомоги громадськості; тактичні прийоми і рекомендації з проведення окремих слідчих дій [16, с. 4].

У свою чергу, до організаційних аспектів відносяться заходи, що сприяють найбільш раціональному проведенню розслідування, планування розслідування, підготовка і проведення слідчих дій з метою забезпечення їх результативності та якісного використання науково-технічних засобів, організація взаємодії слідчого з оперативно-розшуковими підрозділами тощо. Рекомендації щодо «організації робочого місця слідчого, його робочого дня» навряд чи можна віднести до тих, що мають криміналістичний характер, тим більше – тактичний [4, с. 69].

Ключове значення у криміналістичній тактиці має тактика проведення слідчих (розшукових) дій. З даним поняттям пов'язане також тлумачення терміну «слідча тактика».

Так, частина науковців дотримуються думки про тотожність понять «слідча тактика» та «криміналістична тактика» (О.М. Васильєв [22, с. 32], А.Г. Філіпов [176, с. 86]).

Проте, як вказує І.Є. Биховський, слідча тактика пов'язана з діяльністю слідчого у процесі розслідування злочину і не виходить за межі досудового слідства, а поняття «криміналістична тактика» ширше за змістом, оскільки включає також прийоми і методи використання даних криміналістики в судовій діяльності [20, с. 17-18].

Як вказує А.Ф. Волобуєв, предмет слідчої тактики складається із двох взаємопов'язаних частин: по-перше, він охоплює питання найраціональнішої

організації процесу розслідування. По-друге, тактика розробляє найбільш ефективні прийоми провадження окремих слідчих дій [26, с. 119].

Сьогодні, за умов дії нового КПК України, зміст слідчої тактики складають як власне дії слідчого, спрямовані на збирання доказової інформації, так й інших компетентних осіб, які діють за його дорученням, чи інакше, в межах законних повноважень, виконують завдання досудового розслідування, спрямовані на збирання доказової інформації та встановлення обставин кримінального провадження.

Як слушно зазначає О.Я. Басв, у науковій літературі існує декілька визначень тактики (криміналістичної, слідчої), проте спільним для всіх них є те, що тактика – це система прийомів і рекомендацій, необхідних для процесу збирання, дослідження, оцінки, використання доказів і для найбільш ефективного провадження слідчих дій. Тобто, вчені погоджуються у спільній думці про те, що сферою застосування криміналістичної тактики є умови і порядок доказування [4, с. 10]. Проте кожний різновид тактики відрізняється один від одного за межами сфер доказової діяльності.

Як зазначає М.В. Салтевський, криміналістична тактика як теоретичний напрям розробляє вчення про тактику провадження окремих слідчих і судових дій [156, с. 6]. Вчення про тактику слідчих дій складається із системи положень двох рівнів. Перший із них стосується питань загальної тактики слідчих дій, другий – незалежних ланок положень тактики окремих слідчих дій. Кількість таких положень залежить від того, як з урахуванням кримінально-процесуальних вимог криміналістичною тактикою визначаються поняття і види слідчих дій [157, с. 16]. У практичному аспекті криміналістична тактика включає практичні рекомендації методики провадження окремих слідчих дій [156, с. 6].

В.І. Комісаров зазначає, що тактика слідчих дій представляє собою не механічний склад тактичних прийомів, її завдання виходять за межі “шаблонного” застосування рекомендацій криміналістики [78, с. 104].

На підставі проведених досліджень, хочемо підсумувати, що тактика слідчих (розшукових) дій, насамперед, досліджує умови, ситуації, які виникають під час їх безпосереднього проведення. На основі отриманого матеріалу розробляються тактичні прийоми і криміналістичні рекомендації, а також науково обґрунтовані критерії класифікації та систематизації цих прийомів.

Так, примітно, що Р.С. Белкін, Е.М. Лівшиц, назвали тактику слідчих дій (сьогодні – слідчих (розшукових) дій – С. Х.) «центральною частиною тактики» [16, с. 4].

Дійсно, нині, у зв'язку із зміною кримінального процесуального законодавства України, ми ведемо мову про тактику слідчих (розшукових) дій. Й хоча нормативно-правове регулювання даного інституту зазнало певних змін, однак змістовно – спрямованість на збирання, одержання, оцінку й використання доказів, залишилася.

Так, сьогодні слідчу (розшукову) дію слід розуміти як передбачений КПК України захід, який застосовується компетентними особами для збирання, дослідження, оцінки та використання доказів під час конкретного кримінального провадження. Вони мають пізнавальний і водночас процесуальний характер та розшукову спрямованість. Не менш важливою метою слідчих (розшукових) дій є перевірка раніше отриманих у цьому кримінальному провадженні доказів або інших встановлених фактів [95, с. 482].

Тактика слідчих (розшукових) дій залежить від багатьох чинників: виду слідчої (розшукової) дії, процесуального статусу залучених осіб, слідчої ситуації на певному етапі розслідування, підготовчих дій слідчого та багатьох інших. Дослідження різних питань тактики слідчих (розшукових) дій, враховуючи особливий статус учасників кримінального провадження, постійно привертає увагу теоретиків та практиків.

Тобто, тактика (розшукових) слідчих дій структурно входить до криміналістичної тактики, що виражається у теоретичному аспекті як вчення, а

в практичному – як сукупність рекомендацій раціонального і ефективного проведення слідчих (розшукових) дій. При цьому теоретичний і практичний аспекти перебувають у тісній взаємодії, підпорядковуючись досягненню спільної мети – отриманню належної доказової інформації, досягненню завдань кримінального провадження.

Тобто, тактика слідчих (розшукових) дій спрямовується на найраціональніший шлях одержання доказової інформації у кримінальному провадженні, відповідно до умов слідчої ситуації та завданням, спрямованим на її вирішення. Це визначення стосується й тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних.

Ще одне проблемне питання пов'язане із з'ясуванням співвідношення організаційних і тактичних засад у структурі слідчої (розшукової) дії.

Спроби визначення загальних організаційно-тактичних положень, які б стосувалися всіх слідчих (розшукових) дій, вже зачіпались у науковій літературі [104, с. 73-79]. Так, за результатами досліджень І.Є. Биховського, поряд із тактичними прийомами провадження окремих слідчих дій існують загальні тактичні положення, що стосуються всіх слідчих дій. До них відносяться: орієнтація слідчого в об'єкті дослідження, в обстановці, яка передує і супроводжує слідчу дію; забезпечення збереження об'єктів дослідження та їх істинності; врахування протидії встановленню істини з боку зацікавлених осіб, прийняття заходів щодо забезпечення слідчої таємниці; вибір належного місця і часу проведення слідчої дії, забезпечення своєчасності або раптовості її проведення тощо [20, с.18].

Наведений перелік потребує як кількісних, так і якісних змін. Під час теоретичного дослідження організаційні й тактичні елементи мають різні зміст та обсяг, але у практичній діяльності з розслідування злочинів вони знаходяться у тісній взаємодії, і розмежувати організаційні й тактичні заходи досить складно та, як правило, недоцільно. Проте для вчених, які досліджують проблеми криміналістичної тактики, такий розподіл сприятиме недопущенню підміни розроблюваних тактичних рекомендацій загальними питаннями

підготовки і проведення слідчих дій, що, як зазначає В.С. Кузьмічов, є найхарактернішим для даного етапу розвитку криміналістики [105, с. 54].

Співвідношення організаційних і тактичних аспектів у структурі слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного полягає в їх частковому суміщенні, оскільки поряд із застосуванням власне організаційних заходів і тактичних прийомів, існує ряд заходів спільного організаційно-тактичного характеру, які однаковою мірою можуть відноситися як до тактики, так і до організації їх проведення.

Їх тісний зв'язок, взаємозалежність дозволяє під час розслідування забезпечувати доцільне й ефективне провадження слідчих (розшукових) дій, отримувати необхідну доказову інформацію.

До організаційних аспектів відносяться заходи, що сприяють найбільш раціональному проведенню розслідування, підготовці й проведенню слідчих дій з метою забезпечення їх результативності та якісного використання науково-технічних засобів, організації взаємодії слідчого з оперативно-розшуковими підрозділами тощо [105, с. 52-53].

На думку В.Д. Зеленського, організація слідчої дії – це процес утворення її структури, створення умов для успішного провадження, процес керівництва учасниками [53, с. 124].

Р.С. Белкін відносить організацію проведення окремої слідчої дії в межах розслідування злочину до четвертого, заключного, рівня організації розслідування злочинів. У даному випадку мова йде про тактичний рівень організації розслідування. Організація проведення слідчої дії є комплексом заходів, що забезпечують вибір і застосування в конкретній слідчій ситуації найбільш ефективних і доцільних техніко-криміналістичних і тактичних засобів та прийомів з метою досягнення завдань певної слідчої дії [14, с. 451].

Крім того, організаційні заходи під час проведення слідчої дії є формою вираження зовнішньо управлінського аспекту діяльності слідчого, засобом організації конкретного акту розслідування, що забезпечує законність та ефективність процесу збирання, дослідження, оцінки і використання доказів з

метою всебічного, повного та об'єктивного з'ясування обставин справи [34, с. 9-10; 70, с. 60].

Таким чином, проведення того чи іншого організаційного заходу у межах конкретної слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного обумовлюють два чинники:

- процесуальний, котрий забезпечує законність слідчої (розшукової) дії й виражається у сукупності організаційних заходів, спрямованих на реалізацію вимог кримінального процесуального закону;

- тактичний, котрий обумовлює проведення організаційних заходів у зв'язку з тактичними рішеннями слідчого з урахуванням конкретної ситуації й реалізується у створенні передумов ефективного проведення одержання оптимальних результатів слідчої (розшукової) дії.

Тактичний зміст слідчих (розшукових) дій проявляється в тому, що порядок проведення будь-якої слідчої дії можна розглядати як систему тактичних прийомів та їх комплексів, завданням яких є ефективне проведення певної слідчої дії та забезпечення процесуальних прав осіб, що беруть в ній участь [104, с. 300-301].

Тактичні заходи спрямовані на використання найраціональніших шляхів одержання доказової інформації, що відповідає специфіці слідчої ситуації та завданням дій, спрямованих на її вирішення. При цьому застосовуються тактичні прийоми, криміналістичні рекомендації, що ґрунтуються на нормах законодавства, використовуються відомості психології, логіки, етики, фізіології та інших наук, досягнення яких пристосовані для розробки організаційно-тактичних положень слідчих дій [61, с. 31].

Важливе значення мають організаційні заходи, тим більше, що частина організаційних заходів передбачена у кримінальному процесуальному законодавстві: наприклад, низка статей регламентує порядок залучення до участі в слідчій (розшуковій) дії її учасників: захисника, понятих, перекладача, спеціаліста, законного представника, педагога, психолога, лікаря, судово-медичного експерта чи лікаря; передбачається підбір осіб, фотознімків, речей,

які не мають суттєвих відмінностей між собою, для проведення пред'явлення для впізнання; регламентується можливість відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань, при проведенні слідчого експерименту; суттєве значення має забезпечення належного поводження та зберігання речових доказів, отриманих в результаті провадження слідчих (розшукових) дій та ін.

Як вказують В.П. Бахін, В.С. Кузьмічов, В.К. Весельський, тактичні аспекти розслідування відображають загальні підходи до вирішення завдань розслідування, прийняття тактичних рішень і визначення своєчасності проведення слідчих дій, оцінки необхідності здійснення намічених заходів з урахуванням пов'язаного з цим тактичного ризику, рішення про пред'явлення доказів, визначення обсягу і характеру інформації при зверненні за допомогою в розшуку до населення і засобів масової інформації, встановлення цілей і певних дій при плануванні і проведенні тактичних операцій [10, с. 221-222]. Це – те, що називають «тактичним рівнем організації розслідування» [15, с. 16].

Концентрований вираз вказаної процесуальної та організаційно-тактичної діяльності відбувається саме під час проведення слідчих (розшукових) дій. Слідчі (розшукові) дії, що проводяться слідчим, іншими компетентними суб'єктами під час досудового розслідування, є одним із основних способів збирання доказів, спрямовані на встановлення обставин кримінального провадження.

Кожна слідча (розшукова) дія може бути охарактеризована згідно з тактикою її проведення.

Власне тактика кожної слідчої (розшукової) дії підпорядкована цілям досягнення максимальної ефективності її проведення і представляє собою певну систему. Таким чином, якщо розглядати структуру тактики як систему, то зміст її складових частин – підсистем – являє собою певну стадію слідчої (розшукової) дії.

У загальному вигляді послідовність цих стадій є такою:

а) підготовка до проведення слідчої (розшукової) дії;

- б) проведення слідчої (розшукової) дії;
- в) фіксація ходу і результатів слідчої (розшукової) дії;
- г) оцінка отриманих результатів та встановлення їх місця і значення в системі доказової інформації у даному кримінальному провадженні.

Така позиція є достатньо обґрунтованою у літературі [92, с. 374] і буде використана нами у дослідженні тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних.

Ми розкрили сутність та деякі проблемні питання, що стосуються загальних засад тактики проведення слідчих (розшукових) дій. Сьогодні, у зв'язку зі змінами кримінального процесуального законодавства, ключовим значенням слідчих (розшукових) дій у забезпеченні процесу доказування, дослідження їх тактики, є так само актуальним. Так, наприклад, 86,2% опитаних слідчих (Додаток А) вказали про доцільність першочергового опрацювання даної проблематики, у зв'язку з проблемними питаннями, що виникають під час проведення слідчих (розшукових) дій під час кримінального провадження.

Слід вказати, що процесуальним питанням участі неповнолітнього, у тому числі підозрюваного, обвинуваченого, присвячені спеціальні дисертаційні дослідження. Це роботи: Джига М.В. «Проблеми законності та доцільності при забезпеченні правового статусу обвинуваченого під час розслідування злочинів» (Київ, 2002) [37], Левендаренко О.С. «Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх» (Київ, 2003 р.) [107], Романюк А.Б. «Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві» (Харків, 2004 р.) [152], Карпенко М.О. «Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх» (Харків, 2004 р.) [68], Голубов А.Є. «Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння» (Харків, 2005 р.) [30], Хахуцяк О.Ю. «Захист прав неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України» (Київ, 2006 р.) [179], Холод Р.С. «Правовий статус неповнолітнього обвинуваченого на досудовому розслідуванні» (Київ, 2007 р.) [180],

Зеленський С.М. «Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності» (Київ, 2007 р.) [54], Гідулянова Є.М. «Кримінальне провадження у справах малолітніх» (Одеса, 2008 р.) [28], Ковна У.С. «Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України» (Київ, 2010 р.) [72], Дідківська Г.В. «Особливості кримінально-процесуального провадження по злочинах вчинених неповнолітніми із соціально-неблагополучних сімей» (Ірпінь, 2011 р.) [39], Пастушенко С.В. «Заходи процесуального примусу щодо неповнолітніх обвинувачених в кримінальному процесі України» (Київ, 2011 р.) [131], Фоміна Т.Г. «Забезпечення процесуальних прав підозрюваного і обвинуваченого органами внутрішніх справ України» (Харків, 2012 р.) [177].

Окремі криміналістичні аспекти проблематики участі неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні були досліджені Л.Л. Каневським «Криминалистические проблемы расследования преступлений несовершеннолетних» (Москва, 1984) [64], В.К. Комарковим «Психологические и тактические особенности расследования преступлений несовершеннолетних» (Свердловск, 1972) [77], В.Ю. Шепітьком «Допит неповнолітнього: психологія і тактика (Харків, 1990) [198], Пасекою М.О. «Особа неповнолітнього правопорушника як об'єкт криміналістичного дослідження» (Київ, 2013 р. [130]).

Однак, висвітлення проблематики в криміналістичному аспекті, формування тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних, залишається нерозкритим та потребує комплексного дослідження. Сьогодні існує потреба наукового тлумачення ряду понять, формування криміналістичних рекомендацій з даного приводу. У такому аспекті дослідження у вітчизняній науковій літературі ще не проводилися.

Для формування тактики слідчих (розшукових) дій, яка буде відповідати вимогам законності, важливо з'ясувати зміст нормативно-правового

регулювання тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних.

Серед фундаментальних досліджень в даному напрямі наукового пошуку слід вказати працю С.М. Стахівського «Кримінально-процесуальні засоби доказування» (Київ, 2005 р.) [167]. За його змістом автор розкрив поняття, мету, предмет, межі, процес кримінально-процесуального доказування; висвітлив поняття, зміст, класифікацію доказів; деталізував процесуальні джерела доказів; виділив та обґрунтував значення слідчих дій як основних засобів збирання доказів.

Концептуальні засади слідчої тактики висвітлені у фундаментальній праці В.О. Коновалової «Теоретические проблемы следственной тактики (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике): (Харків, 1966) [85]. Тактика досудового розслідування розкрита у дисертаційному дослідженні К.О. Чаплинського «Тактичні основи забезпечення досудового розслідування» (Дніпропетровськ, 2011 р.) [183].

Комплексно, з точки зору кримінально-процесуальної, організаційно-тактичної, морально-етичної та психологічної характеристики слідчі дії розглянуті у роботі Чорноус Ю.М. «Слідчі дії: поняття, сутність, напрями розвитку та удосконалення» (Київ, 2005 р.) [188].

Поряд із іншими працями вчених, вказані роботи будуть використані як підґрунтя для подальших наукових пошуків.

У юридичній літературі увага вчених, зокрема у межах дисертаційних досліджень, звертається й на тактику окремих слідчих (розшукових) дій.

Загальновідомо, що найбільш поширеною слідчою (розшуковою) дією під час досудового розслідування є допит.

З даного приводу слід вказати працю В.К. Весельського «Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти)» (Київ, 1999) [23]. У ній автор акцентував увагу на допиті у системі засобів процесуального доказування (розд. 1) та тактику допиту (розд. 2). Необхідно звернути увагу й на такий різновид даної слідчої (розшукової) дії як допит раніш допитаних осіб

у кримінальному провадженні, який має спільні ознаки із раніш відомою слідчою дією «очна ставка». Тактику останньої досліджувати Піскун Д.М. «Очна ставка: тактика і психологічні основи:» (Харків, 2009) [134], Калинюк Н.М. «Тактика проведення очної ставки» (Київ, 2012 р.) [63].

Окремі дисертації присвячені тактиці допиту підозрюваного (Грищенко Н.В. «Тактика допиту підозрюваного з участю захисника» (Запоріжжя, 2012) [32]), тактиці допиту особливих криміналістичних категорій осіб (Матюшкова Т. П. «Тактика допиту потерпілих-жінок від насильницьких злочинів» (Харків, 2006 р.) [113]).

У загальному, діяльність під час проведення слідчих (розшукових) дій, й передусім допиту, пов'язана із отриманням вербальної інформації у кримінальному провадженні. З даного приводу слід акцентувати увагу на монографічному дослідженні Л.Д. Удалової «Теоретичні засади отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України» (Київ, 2007 р.) [173]. Вченою розкриваються наступні основні блоки питань: сучасне розуміння вербальної інформації та її роль у слідчій діяльності; спілкування в слідчій діяльності; організаційні основи отримання вербальної інформації; слідчі дії як засіб отримання вербальної інформації.

Роботою, яка висвітлює окремі аспекти допиту неповнолітніх, й представляє для нас особливий наукових інтерес, є дисертаційне дослідження Павлюк Н.В. «Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту)» (Харків, 2011 р.) [128]. У цій праці автор розкриває соціально-психологічну характеристику неповнолітніх (вікова періодизація неповнолітніх; психологічні особливості неповнолітніх окремих вікових груп); висвітлює процес формування показань неповнолітніх (проблема стадійності формування показань; довільне і мимовільне запам'ятовування неповнолітніх; відтворення як стадія формування показань неповнолітніх; типові помилки в показаннях неповнолітніх); тактику допиту неповнолітніх різних вікових груп (підготовка до допиту неповнолітніх; системи тактичних прийомів допиту неповнолітніх різних вікових груп).

У зв'язку з тим, що предметом нашого дослідження є тактика проведення слідчих (розшукових) дій (у тому числі й допиту), неповнолітніх підозрюваних, що у багатьох випадках пов'язано із наданням завідомо неправдивих показань, слід зупинитися на аналізі праці Переверзи О.Я. «Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання» (Харків, 2000 р.) [133]. У ній автор розриває: поняття, види, причини неправдивих показань (поняття свідомої неправди і помилки; види і причини неправдивих показань); особливості формування неправдивих показань (особливості механізму формування показань при помилці; особливості механізму формування свідомо неправдивих показань); тактику виявлення і подолання помилки.

Цікавими і необхідними для використання у дослідженні є праці Сафіна Н.Ш. «Тактика допроса несовершеннолетнего подозреваемого» (Казань, 1985) [159], Фунікової О.В. «Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці» (Харків, 2007 р.) [178].

Позитивно оцінюючи існуючі напрацювання, вимушені констатувати, що у сучасній юридичній літературі відсутні наукові праці, які б безпосередньо стосувалися узагальнених питань тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного.

Наприклад, слід відзначити наукові праці, які ґрунтовно досліджують тактику огляду, огляду місця події (Алексейчук В. І. «Огляд місця події: тактика і психологія» (Харків, 2007) [1]), однак, не стосуються безпосередньо проблематики огляду за участі неповнолітнього підозрюваного. Це ж стосується роботи Скільської Л.Д. «Кримінально-процесуальні та тактико-криміналістичні особливості фіксації результатів огляду місця події» (Київ, 2010 р.) [162].

Актуальній для дослідження, й водночас проблемній на практиці слідчій (розшуковій) дії – освідуванню – присвячене дисертаційне дослідження Ключуряка С.С. «Освідування в системі слідчих (розшукових) дій» (Київ, 2013 р.) [71]. У ньому автор висвітлює характеристику освідування як

самостійної слідчої (розшукової) дії; розкриває процесуальний порядок проведення освідування у кримінальному провадженні; визначає тактичні прийоми проведення освідування відповідно до підготовчої, робочої стадії, стадії фіксації перебігу та результатів освідування, однак не торкається питань освідування неповнолітніх як особливої категорії.

При висвітленні тактики слідчого експерименту, важливими є праці Заяць Д.Д. «Ситуаційний підхід до тактики перевірки показань на місці (Харків, 2005 р.) [51], Негребецького В.В. «Перевірка показань підозрюваного на місці: тактика і психологія» (Харків, 2005 р.) [125], Чернецького О.К. «Слідчий експеримент у кримінальному судочинстві: тактика і психологія» (Харків, 2013 р.) [186]. Однак, особливості проведення вказаної слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного слід дослідити детальніше.

При висвітленні тактики слідчих (розшукових) дій принципово приділити увагу поняттю та змісту тактичних прийомів, що застосовуються до неповнолітніх підозрюваних. Слід наголосити на важливості фундаментальних досліджень В.О. Коновалової «Теоретические проблемы следственной тактики (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике):» (Харків, 1966) [85], В.Ю. Шепітька «Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці» (Харків, 1996 р.) [200].

Так, В.Ю. Шепітько у монографічному дослідженні, поряд із висвітленням фундаментальних засад криміналістичної тактики, розкрив поняття, зміст тактичного прийому як елементу криміналістичної тактики; теоретичні основи систематизації тактичних прийомів та побудови їх систем (у тому числі для огляду місця події, допиту, обшуку) [201].

Окремі аспекти проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних розкриті у роботах з криміналістичної методики. Наприклад, Андрєєв О.О. «Розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми» (Харків, 2007) [2]. Автором за змістом дисертації розкриваються окремі елементи методики розслідування вбивств, вчинених неповнолітнього, саме:

типові слідчі ситуації та програми розслідування на початковому етапі; взаємодія слідчого з оперативними працівниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх; особливості проведення окремих слідчих дій.

Це є ж стосується роботи Кудлая П.О. «Криміналістична характеристика та особливості розслідування крадіжок вантажів, скоєних неповнолітніми з рухомого складу залізничного транспорту» (Київ, 2010 р.) [102], Сіренко О. В. «Криміналістична характеристика крадіжок, грабежів та розбійних нападів, вчинених неповнолітніми» (Ірпінь, 2012 р.) [161] та інших праць, присвячених методиці розслідування злочинів, що вчинюються неповнолітніми або за їх участю. Тим більше, що у багатьох роботах, що стосуються методики розслідування окремих видів злочинів, в контексті розглядуваних питань порушується проблематика проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх (наприклад, Кудінов С.С. «Розслідування злочинів, пов'язаних з участю іноземців» (Київ, 2012) [99]), Щербакова Г. В. «Початковий етап розслідування розбоїв, вчинених з метою заволодіння приватним майном громадян» (Київ, 2006 р.) [203, с. 8]). Однак, попри їх важливість, вказана інформація не надає нам цілісного уявлення про тактику слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних.

Окремо слід вказати про необхідність опрацювання положень наукових праць із інших галузей юриспруденції, що стосуються правового статусу неповнолітнього. Це дослідження А.П. Закалюка [50], В.М. Бурдіна [19], Т.О. Гончар [31], С.П. Коталейчука [88] та ін.

На підставі проведених досліджень ми можемо констатувати відсутність монографічних досліджень, які висвітлюють особливості тактики проведення слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними за сучасних умов. При формуванні тактики їх проведення, необхідно врахувати весь накопичений науковий досвід, а також приділити увагу дотриманню міжнародних стандартів, вимог кримінального процесуального законодавства України, криміналістичних рекомендацій, індивідуальних особливостей вказаних учасників кримінального провадження.

1.2. Правовий статус неповнолітніх підозрюваних у кримінальному процесуальному законодавстві України

Кожна особа нашої держави володіє правовим статусом, що надає їй можливість реалізовувати конституційні права, свободи і обов'язки. Правовим статусом особи в державі багато в чому визначається характер суспільних відносин, рівень розвитку держави. Складні зв'язки, що виникають між державою і індивідом, та взаємовідносини між людьми фіксуються державою в юридичній формі – в формі прав, свобод і обов'язків, утворюючи правовий статус людини і громадянина.

У юридичній літературі під правовим статусом особи в системі правовідносин даного суб'єкта з іншими суб'єктами розуміють закріплену у нормах об'єктивного права сукупність прав і обов'язків даного суб'єкта [132, с. 226]. Наближено до цього визначення розкривають правове становище у своїх працях сучасні науковці [8, с. 108-112; 62, с. 73-78; 169, с.25-33; 199, с.195-200].

Одна з визначальних рис правового положення особи в Україні полягає в максимально повній відповідності Конституції України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, законам України, підзаконним нормативно-правовим актам.

Зауважимо, що в Україні сьогодні, в час економічної і політичної нестабільності та зростання злочинності, проблема забезпечення прав та свобод особи, передусім неповнолітньої як найбільш незахищеної, стала особливо актуальною.

Так як неповнолітні є майбутнім суспільства, його невід'ємною, і, в той же час, найбільш вразливою складовою, то підтримуємо думку А. П. Закалюка в тому, що вони вимагають підтримки і всілякого забезпечення їхнього фізичного, психічного і морального здоров'я, виховання, підготовки до

виконання своєї суспільної ролі по природному закону зміни поколінь [48, с. 417].

Досліджуючи проблеми правового статусу неповнолітніх у кримінальному судочинстві, слід врахувати існуючі напрацювання вчених із різних галузей юриспруденції: конституційного, кримінального, адміністративного, міжнародного права, кримінології, кримінального процесу, юридичної психології. В юридичній літературі існують різні погляди відносно змісту процесуального статусу неповнолітнього підозрюваного [206].

Спершу зосередимо увагу на самому понятті «правовий статус особи». Одні вчені вважають, що основа правового положення (статусу) особи – це її права та обов'язки, інші у його зміст включають такі елементи: громадянство, правосуб'єктність, юридичні гарантії, законні інтереси, юридичну відповідальність, загальні статусні відносини. Спираючись на проаналізовані думки вчених, переконані, що до основ процесуального статусу особи відносяться сукупність або система суб'єктивних прав, свобод і обов'язків, які належать конкретній особі і закріплені в чинній системі права [6, с. 89].

Особа, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, може набувати правового статусу підозрюваного, обвинуваченого (підсудного), засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру.

У роботі ми акцентуємо увагу на підозрюваного – особу, якій у порядку, передбаченому статтями 276-279 КПК України, повідомлено про підозру, або особу, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення (ст. 42 КПК України) [98].

Повідомлення про підозру (ст. 277 КПК України), обов'язково здійснюється у випадках: 1) затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення; 2) обрання до особи одного із запобіжних заходів; 3) наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення (ст. 276 КПК України).

Зауважимо, що у дослідженні ми акцентуємо увагу саме на неповнолітнього підозрюваного. Згідно п. 12 ст. 3 КПК України, неповнолітня особа – це малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. У свою чергу, малолітня особа – це дитина до досягнення нею чотирнадцяти років (п. 11 ст. 3 КПК України).

Відповідно до ст. 1 Конвенції про права дітей, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року і ратифікованої постановою Верховної Ради України 27 лютого 1991 [80], дитиною є кожна людська істота до досягнення вісімнадцятирічного віку.

Вік як особливість особи – один із чинників, від якого залежить формування та закріплення правового статусу неповнолітнього підозрюваного. З юридичної точки зору, вік особи розглядається як показник можливості засвоєння та виконання нею правових вимог, більш того, вік особи вказує на спроможність особи бути не пасивним об'єктом правового регулювання, а активним його суб'єктом. Досягнення певного віку передбачає здатність особи брати участь у доволі широкому колі правовідносин, реалізуючи свої права, виконуючи обов'язки та відповідаючи за свої дії.

Загальноприйнятим є визначення неповнолітнього як особи, що не досягла 18 річного віку.

У свою чергу, осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, можна класифікувати на малолітніх (до 14 років) та неповнолітніх (малолітніх та осіб у віці від 14 до 18 років). Принциповим для визначення відповідальності неповнолітнього підозрюваного є положення ст. 22 КК України «Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність». Так, за загальним правилом, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за злочини, визначені ч. 2 ст. 22 КК України.

Для з'ясування характеру злочинної діяльності, слід навести статистичні дані щодо злочинності неповнолітніх. Так, за січень-червень 2016 року особами

віком до 14 років було вчинено 102 кримінальних правопорушень, особами віком від 14 до 15 років – 535, від 16 до 17 років – 1334 кримінальних правопорушень) [46]. Таким чином, можемо підсумувати, що предметом дослідження є тактика проведення слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними віком від 14 до 18 років.

За умови повідомлення про підозру (ст. ст. 276-279 КПК), затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення (ст. 42 КПК), неповнолітній набуватиме статусу підозрюваного.

Якщо ж розглянути правовий статус неповнолітнього підозрюваного, можна стверджувати, що в цілому він співпадає з правовим статусом повнолітнього підозрюваного, тобто дорослої особи. Втім, неповнолітні у кримінальному процесі загалом і неповнолітні, які вчинили кримінальне правопорушення зокрема, у порівнянні з повнолітніми учасниками кримінально-процесуальної діяльності, обмежені у власній правоздатності та дієздатності, тобто правосуб'єктності. Це відбувається завдяки особливостям загального впливу неповноліття, як юридично-фактичного стану. Що стосується особливостей кримінальних проваджень про кримінальні правопорушення неповнолітніх осіб, то урівноваження наявних обмежень відбувається через участь додаткових суб'єктів – захисника, законного представника та педагога чи психолога, а ще завдяки впровадженню додаткових заходів охорони їх прав і законних інтересів з боку держави. Разом вони, ґрунтуючись на принципах правового протекціонізму, позитивної дискримінації, соціальної насиченості, державної опіки відносно дитини, виступають як прояв охоронного режиму щодо неповнолітніх та доповнюють обмеженість їх кримінально-процесуального статусу [96,с. 102].

Як наслідок неповнолітні, що вчинили кримінальне правопорушення, у кримінальному процесі України, на відміну від подібних повнолітніх суб'єктів, володіють спеціальним статусом, що вужчим в аспекті реалізації прав і свобод. З метою забезпечення рівності прав учасників процесу, неповнолітній підозрюваний користується додатковими правами.

Аналізуючи зміст поняття «правовий статус неповнолітнього підозрюваного» відмітимо, що значний вплив на його зміст мало прийняття та введення в дію у 2012 році КПК України, ратифікація Україною міжнародних договорів. Позитивно, що кримінальне провадження щодо неповнолітніх, через свою специфіку, регламентується окремою главою 38 КПК України.

Якщо у вчиненні кримінального правопорушення підозрюється повнолітній разом із неповнолітнім, то відповідно до ст. 494 КПК України, повинна бути з'ясована можливість виділення в окреме цього кримінального провадження щодо неповнолітнього під час досудового розслідування.

Ми підтримуємо думку М.В. Вітрука, В.М. Бурдіна відносно того, що категорію спеціального правового статусу складає сукупність спеціальних прав і обов'язків тієї чи іншої групи осіб [25, с. 187; 19, с.8].

Аналізуючи тлумачення науковців, можна підсумувати, що структура статусу незалежно від його виду повинна залишатись незмінною, а конкретизуватися лише його елементи, відповідно до правовідносин, в які вступає особа, і функцій, які вона виконує. Це говорить про те, що особа, набуваючи кримінального процесуального (галузевого) статусу, за загальним правилом зберігає свій конституційний правовий статус, але ж ті самі конституційні права, свободи та обов'язків розглядаються вже в сфері кримінальних процесуальних відносин.

Таким чином, ураховуючи викладену позицію, підсумовуємо, що поряд із загальними правами та обов'язками, які властиві кожному визначеному учаснику кримінального процесу, існують права та обов'язки, які їх доповнюють та конкретизують. Так, наприклад, в залежності від соціального положення особи в суспільстві це можуть бути депутати органів місцевого самоврядування, а залежно від вікового – це неповнолітні. Справді, розгляд правового положення, що закріплене за неповнолітнім у кримінальному судочинстві, дозволяє говорити про спеціальний його статус в цій площині діяльності. Ознаки ж визначеного учасника процесу в якості якого видається неповнолітній, виділяються його індивідуальним статусом.

Тобто, відповідно до функцій, які виконує той чи інший учасник, особа набуває конкретний (індивідуальний) правовий статус. З врахуванням особливостей правового статусу неповнолітнього підозрюваного, слід вести мову про його спеціальний статус, який за конкретних умов набуває характеру індивідуального.

Ми визначили перелік основних елементів, які входять в структуру правового статусу неповнолітнього підозрюваного: права, свободи і обов'язки. Зазначені складові, на нашу думку, повинні залишатись підґрунтям, яке може доповнюватися, конкретизуючи спеціальний статус неповнолітнього підозрюваного.

Правовий статус неповнолітнього підозрюваного складає система положень нормативно-правових актів:

1. Конституція України. Основи правового статусу людини і громадянина у сфері кримінального провадження, у тому числі неповнолітнього, визначені у Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 року [86]. З того часу Основний закон є своєрідною нормативною програмою розвитку держави і суспільства.

Першооснову правового статусу особи складають: право на життя (ст. 27), повагу до гідності (ст. 28), свободу та особисту недоторканість (ст.29), недоторканість житла (ст. 30), таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32), свобода пересування (ст. 33), свобода думки, слова, вільне вираження своїх думок і переконань (ст. 34), обізнаність про свої права та обов'язки (ст. 57), надання правової допомоги (ст. 59), одноразовий та індивідуальний характер юридичної відповідальності (ст. 60), презумпція невинуватості (ст. 62), право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63), захищеність прав і свобод людини і громадянина судом (ст. 55) та інші.

Стаття 52 Конституції України визначає, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

2. Міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Передусім, основи правового статусу людини визначені у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року [47]. Загальна декларація прав людини – один із найважливіших міжнародних документів, що став основою міжнародно-правового захисту прав людини і громадянина. У Декларації регламентовані особисті, політичні та соціально-економічні права людини. Зокрема, у сфері кримінального судочинства підлягають дотриманню право на життя, свободу та особисту недоторканість; свобода від катувань, чи жорсткого, нелюдського, що принижує гідність, поводження і покарання; право на ефективне відновлення у правах; свобода від довільного арешту, затримання чи вигнання; право на справедливий і гласний розгляд незалежним і безстороннім судом; право вважатися невинуватим, поки винуватість не буде встановлена; свобода від незаконного втручання в особисте і сімейне життя; право на недоторканість житла, таємницю кореспонденції та ряд інших.

Відповідно до ст. 2 Декларації «кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища...» [47, с. 6]. Ст. 25 Декларації визначає: «материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу» [47, с.8].

В подальшому положення Декларації були розширені в Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 року [44], Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року [118], Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року [117], Конвенції проти катувань та інших жорстоких нелюдських чи ображаючих гідність видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року [81], Декларації прав дитини від 20 листопада 1959 року [36], Мінімальних стандартних правилах ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 року [115], Конвенції

про права дитини від 20 листопада 1989 року [80], Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 14 листопада 2007 року [82].

Так, наприклад, захисту прав неповнолітніх у сфері кримінального судочинства присвячені:

- Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 року (ст. 5 – право на свободу на особисту недоторканість; ст. 6 – право на справедливий судовий розгляд);

- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ст. 10 – недопущення дискримінації; захист від економічної та соціальної експлуатації);

- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 24 – недопущення дискримінації неповнолітніх, забезпечення заходами захисту).

Окремо слід звернути увагу на Конвенцію про права дитини від 20 листопада 1989 року (зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року) [80].

Ст. 2 Конвенції закріплює зобов'язання держав поважати і забезпечувати всі права, передбачені Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин.

Важливою для регулювання кримінальних процесуальних відносин є ст. 40 Конвенції. Зокрема, проголошується право кожної дитини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поводження, що сприяє розвитку у дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому враховуються вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві.

З цією метою держави, забезпечують, щоб:

а) жодна дитина не вважалася порушником кримінального законодавства, не була звинувачена та визнана винною в його порушенні через дію чи бездіяльність, які не були заборонені національним і міжнародним правом на час їх здійснення;

б) кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, мала принаймні такі гарантії:

i) презумпцію невинуватості, поки її вина не буде доведена згідно із законом;

ii) негайне і безпосереднє інформування її про звинувачення проти неї, а у випадку необхідності, через її батьків чи законних опікунів, та одержання правової й іншої необхідної допомоги при підготовці та здійсненні свого захисту;

iii) невідкладне прийняття рішення з розглядуваного питання компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом у ході справедливого слухання згідно із законом у присутності адвоката чи іншої відповідної особи і, якщо це не вважається таким, що суперечить найкращим інтересам дитини, зокрема, з урахуванням її віку чи становища її батьків або законних опікунів;

iv) свобода від примусу щодо наданих свідчень чи визнання вини; вивчення показань свідків звинувачення або самотійно, або за допомогою інших осіб та забезпечення рівноправної участі свідків захисту та вивчення їх свідчень;

v) якщо вважається, що дитина порушила кримінальне законодавство, повторний розгляд вищим компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом згідно із законом відповідного рішення та будь-яких вжитих у цьому зв'язку заходів;

vi) безплатна допомога перекладача, якщо дитина не розуміє використовуваної мови чи не розмовляє нею;

vii) повна повага її особистого життя на всіх стадіях розгляду.

Держави-учасниці прагнуть сприяти створенню законів, процедур, органів і установ, що мають безпосереднє відношення до дітей, які, як вважається, порушили кримінальне законодавство, звинувачуються чи визнаються винними в його порушенні, і зокрема:

а) встановленню мінімального віку, нижче якого діти вважаються нездатними порушити кримінальне законодавство;

б) у випадку необхідності і бажаності вжиттю заходів щодо поведження з такими дітьми без використання судового розгляду за умов повного додержання прав людини і правових гарантій.

Необхідна наявність таких різних заходів, як догляд, положення про опіку і нагляд, консультативні послуги, призначення випробного строку виховання, програми навчання і професійної підготовки, та інших форм догляду, що замінюють догляд в установах, з метою забезпечення такого поведження з дитиною, яке забезпечувало б її добробут і відповідало її становищу та характеру злочину [80].

У Конвенції про права дитини 1989 року, містяться рекомендації щодо застосування до неповнолітніх запобіжних заходів. Так, відповідно до статті 37 Конвенції арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюється згідно із законом та використовується лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого періоду часу.

Ще один важливий міжнародний договір – це Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 року (Пекінські правила). У цих правилах закріплені права осіб, які не досягли вісімнадцяти років: на конфіденційність; на можливість вирішення кримінального провадження без офіційного його слухання у судових органах; на розслідування кримінального провадження без зайвих затримок [115, с.10-35].

Пекінські правила регламентують початковий контакт неповнолітнього правопорушника з компетентними органами держави, який повинен відбуватися таким чином, щоб «поважати правовий статус неповнолітнього,

сприяти його благополуччю та уникати спричинення шкоди з урахуванням обставин кримінального провадження» [115, с.10-35].

Відповідно до пункту 22.2 Пекінських правил рекомендується підбирати персонал органів правосуддя з врахуванням різних категорій неповнолітніх, які вступають в контакт з цією системою, а також докладати зусиль для забезпечення справедливого представництва жінок і національних меншин в органах, які здійснюють правосуддя по кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх [115, с.10-35].

Тобто, у перелічених міжнародних договорах України закріплюються принципові положення щодо дотримання правового статусу неповнолітніх підозрюваних під час кримінального провадження, зокрема це:

- рівність неповнолітніх підозрюваних перед законом та у своїх правах;
- недопущення будь-якої дискримінації;
- право на повагу до честі й гідності;
- право на свободу та особисту недоторканість;
- право на недоторканість особистого (приватного) життя;
- недопустимість застосування катувань і жорсткого, нелюдського чи принижуючого гідність людини поводження;
- недопустимість необґрунтованої підозри і обвинувачення її у скоєному злочині;
- дотримання презумпції невинуватості,
- недопустимість примушування до дачі показань проти себе чи до визнання себе винним;
- право бути обізнаним про підозру, обвинувачення;
- право на правовий захист;
- право на оскарження судового рішення;
- право на забезпечення конфіденційності;
- гарантії компетентності осіб, які здійснюють кримінальне провадження та судовий розгляд за участі неповнолітніх підозрюваних;

- застосування тримання під вартою лише як крайній захід;
- невідкладне повідомлення про затримання законних представників, батьків, опікунів;
- застосування заходів щодо виховання неповнолітнього, гуманності покарання з врахування індивідуальних особливостей особи злочинця та ін.

Перелічені права є основами правового статусу неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні, які є вихідними у правотворчій та правозастосовній діяльності компетентних органів.

Важливо вказати про значення рішень Європейського суду з прав людини щодо регулювання правовідносин у сфері кримінального провадження із неповнолітніми.

Європейський суд з прав людини діє на підставі згадуваної Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції [44] і є найавторитетніший судовий орган, рішення якого є обов'язковими для держав – учасниць Конвенції (розділ II) [18, с. 12].

Прогресивним кроком нашої держави на шляху утвердження демократичних стандартів стало визнання Україною юридично значимими рішень Європейського суду з прав людини. Кожна людина має право звернутися до Європейського суду, що обумовлено положеннями ст. 55 Конституції України та Конвенцією про захист прав і основних свобод людини 1950 року [146].

В.Т. Малярєнко та Ю.П. Аленін справедливо зауважують, що за даних умов такі тлумачення Європейського суду з прав людини мають прецедентний характер [172, с. 10]. Адже відповідно до Розділу 2 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Протоколу 1994 року до неї, при виконанні зобов'язань за міжнародним договором слід враховувати тлумачення Європейського суду з прав людини. Це впливає зі ст. 32 Конвенції, згідно з якою юрисдикція Суду поширюється на всі справи, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і Протоколів до неї [187, с. 163].

Згідно ст. 17 Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» 2006 року, суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. Також Закон передбачає ряд заходів з метою оволодіння вказаними положеннями суддями, прокурорами, адвокатами, нотаріусами, працівниками правоохоронних органів (гл. 5) [140].

Необхідність опрацювання та врахування у кримінальному провадженні рішень Європейського суду з прав людини передбачена новим кримінальним процесуальним законодавством України. Визначено, що принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується із урахуванням практики Європейського суду з прав людини (ч. 2 ст. 8; ч. 5 ст. 9 КПК України).

Рішення Європейського суду з прав людини обов'язково повинні враховуватися у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, адже їх прецедентний характер поширюється на всі держави, що визнали (ратифікували) Конвенцію про захист прав і основних свобод людини 1950 року. Наприклад, судом у відповідних рішеннях були сформульовані позиції відносно заборони катування, нелюдського поводження чи покарання, дотримання таємниці особистого життя людини, дотримання принципу невинуватості, забезпечення розгляду справи протягом розумного строку та ін.

Тобто, проводячи слідчі (розшукові) дії за участю неповнолітніх підозрюваних, необхідно дотримуватися положень міжнародного і національного законодавства, судових прецедентів – як міжнародних (рішення Європейського суду з прав людини), так і національних (рішення Конституційного Суду, рішення Верховного Суду, постанови Пленуму Верховного Суду, постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ та рішення цього суду) [187, с. 164].

Отже, сьогодні важливим завданням є приведення правових засад кримінального провадження у відповідність із міжнародними договорами України, рішеннями Європейського суду з прав людини. І якщо для вирішення першого аспекту питання ключове значення має прийняття нового КПК

України, що значною мірою узгоджується із положеннями міжнародних договорів України, то другий аспект – забезпечення належної практичної реалізації законодавчих положень – лишається актуальним. У зв'язку із вказаним, є потреба опрацювання положень КПК України, розробки нормативно-правових актів, що деталізуватимуть законодавчі положення. Важливим завданням є запровадження в слідчу практику криміналістичних рекомендацій щодо організації роботи і тактики слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних.

Підсумовуючи виклад даного підрозділу, слід звернути увагу на значення у формуванні правового статусу неповнолітнього підозрюваного національного законодавства, а саме: КПК України, КК України, Закони України, підзаконні нормативно-правові акти.

Зокрема, у КПК України, при визначенні правового статусу неповнолітнього підозрюваного, слід керуватися ст. 42 КПК України, ст. ст. 276-279 КПК, статтями, які регламентують діяльність додаткових з учасників, що забезпечують права та свободи неповнолітнього: законного представника (ст. 44), захисника (ст. 45, ст. 52), перекладача (ст. 42), законного представника, (ст. 44) педагога, психолога або лікаря у слідчих (розшукових) діях за участю малолітньої або неповнолітньої особи (ст. 227) та ін.

Важливо акцентувати увагу на дотриманні положень Законів України «Про органи та служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» 1995 р. [143], «Про охорону дитинства» 2011 р. [144] та ін.

24 травня 2011 року Президентом України була схвалена Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [87], що передбачила здійснення таких заходів:

- 1) удосконалення превентивної та профілактичної роботи;
- 2) забезпечення під час здійснення досудового слідства та правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, додержання їх прав з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку шляхом: забезпечення доступу неповнолітніх до

безоплатної правової допомоги; підготовки працівників Національної поліції України, суддів, прокурорів, адвокатів, працівників органів опіки і піклування з питань здійснення досудового слідства та правосуддя щодо неповнолітніх; запровадження спеціалізації суддів з розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх; надання судам рекомендацій щодо призначення оптимальних заходів впливу (виховного та профілактичного характеру) до неповнолітніх, які вчинили правопорушення; створення центрів екстреної допомоги, які працюватимуть у цілодобовому режимі, із залученням адвокатів та соціальних працівників.

3) сприяння розвитку програм відновного правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення.

4) створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації [87].

У 2009 році прийнято Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 року» [141], згідно якого Україна як член міжнародного співтовариства бере участь у діяльності зі створення сприятливого для дітей середовища, в якому гідний розвиток і захист їх прав забезпечується з дотриманням принципів демократії, рівності, миру, соціальної справедливості з урахуванням моральних засад та традиційних цінностей українського суспільства, спрямованих на зміцнення сім'ї та морального здоров'я дітей.

Таким чином можна зробити висновок, що загальний правовий статус повнолітнього підозрюваного визначений законом, а процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного до цього часу так і не має чіткого законодавчого визначення. Це завдання, на нашу думку, є важливим для формування єдиної вірної позиції щодо тлумачення правового статусу неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні, згідно з вимогами національного та міжнародного законодавства.

1.3. Нормативно-правове регулювання тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних

Вся діяльність органів досудового розслідування в кримінальному провадженні відбувається в певній процесуальній формі, яка зобов'язує проводити процесуальні дії в необхідному порядку, з дотриманням встановлених умов і послідовності [109, с. 14].

У сфері кримінального провадження весь хід і результати проведення кожної процесуальної дії або ухваленого рішення щодо кримінального провадження буде правомірним при дотриманні правил, установлених кримінальним процесуальним законом [190, с. 227].

Суворе додержання передбаченого законом процесуального порядку проведення слідчої (розшукової) дії гарантує права і законні інтереси осіб, які беруть у ній участь, в той самий час забезпечує процесуальну якість отриманих фактичних даних.

Першоосновою для визначення порядку нормативно-правового регулювання тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних є КПК України.

Беручи до уваги низку новацій в КПК України, акцентуємо увагу на новому понятті – слідчі (розшукові) дії. До визначення слідчих (розшукових) дій український законодавець додав термін «розшукові» (у дужках), підкресливши, зважаючи на їх пізнавальний і процесуальний характер, а також їх розшукову спрямованість, сутність якої полягає у діяльності процесуальної особи розшукати й належним чином зафіксувати у відповідних процесуальних джерелах доказову інформацію.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 223 КПК України, слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів, або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні.

Як різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених КПК України – розглядаються негласні слідчі (розшукові) дії (ст. 246 КПК України). Одразу необхідно зазначити, що у законодавстві, а також науці кримінального процесу залишається актуальним питання щодо визначення поняття «слідча (розшукова) дія», класифікації слідчих (розшукових) дій.

На наш погляд, слід погодитись із думкою вчених, що «слідча (розшукова) дія», як збірне кримінальне процесуальне поняття – це система кримінальних процесуальних правил і умов, що здійснюються уповноваженою на те особою у конкретному кримінальному провадженні з метою виявлення, вилучення, дослідження і фіксації доказів [96, с. 482].

Закон передбачає проведення таких слідчих (розшукових) дій:

1) допит, в тому числі одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб (статті 224–226 КПК України), допит у режимі відеоконференції (ст. 232 КПК України);

2) пред’явлення для впізнання: особи (ст. 228 КПК України), речей (ст. 229 КПК України), трупа (ст. 230 КПК України);

3) обшук (статті 233–236 КПК України);

4) огляд: місця події, місцевості, приміщень, житла чи іншого володіння особи, речей та документів (статті 214, 237 КПК України), трупа (ст. 238 КПК України), трупа, пов’язаний з ексгумацією (ст. 239 КПК України); місця вчинення кримінального правопорушення (п. 2 ч. 2 ст. 520 КПК України);

5) слідчий експеримент (ст. 240 КПК України);

6) освідування особи (ст. 241 КПК України);

7) залучення експерта та проведення експертизи (статті 242–243 КПК України) [66, с. 42].

При формуванні тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних, всі слідчі дії, більшою чи меншою мірою, охоплюються предметом дослідження. Однак, ми акцентуємо увагу на

формуванні загальних положень тактики слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітніх підозрюваних та розкриємо особливості окремих, найбільш поширених, чи проблемних для проведення у практичному змісті, слідчих (розшукових) дій.

Так, як свідчить вивчення емпіричних даних, типовими слідчими (розшуковими) діями за участю неповнолітніх підозрюваних є: допит (100% кримінальних проваджень); слідчий експеримент (54,2%); освідування (48,3%) та інші (Додаток Б). Потреба детального розгляду особливостей проведення саме цих слідчих (розшукових) дій підтверджується результатами проведеного анкетування слідчих. Так, на думку слідчих, першочергового опрацювання з погляду необхідності теоретичного тлумачення та формування криміналістичних рекомендацій потребує тактика наступних слідчих (розшукових) дій: допиту (81,2%); слідчого експерименту (69,3%); освідування особи (75%) (Додаток А). До висвітлення їх особливостей ми повернемося на сторінках дисертації.

Проведені дослідження свідчать, що вимоги кримінального процесуального законодавства до слідчих (розшукових) дій можна класифікувати на дві основні групи:

1) загальні вимоги (є спільними і стосуються всіх видів слідчих (розшукових) дій);

2) спеціальні вимоги (які стосуються проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних). Спеціальні вимоги визначені законодавцем і полягають у залученні додаткових учасників під час проведення слідчих (розшукових) дій (захисник, законний представник, педагог, психолог, лікар), особливих вимог до порядку, часу та тривалості проведення окремих слідчих (розшукових) дій та ін.

До першої групи, загальних вимог до проведення слідчих (розшукових) дій, відносяться:

1) мета слідчої (розшукової) дії – це отримання (збирання) доказів або перевірка вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні;

2) проводиться на наявності підстав: правових (сукупність передбачених КПК України умов, що дають право слідчому, прокурору, суду проводити ту або іншу слідчу (розшукову) дію); фактичних (наявність достатніх відомостей, що обґрунтовують для слідчого, прокурора, суду необхідність виконання конкретних дій в інтересах встановлення обставин кримінального провадження);

3) проведення компетентним суб'єктом: мова йде про слідчого (ст. 40 КПК України) органу досудового розслідування, який несе відповідальність за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій, а також відповідні оперативні підрозділи, яким у порядку ч. 3 ст. 40 доручено проводити слідчі (розшукові) дії. Відповідно до ст. 38 КПК України, органами досудового розслідування є: 1) слідчі підрозділи: а) органів Національної поліції; б) органів безпеки; в) органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; г) органів державного бюро розслідувань; 2) підрозділ детективів, підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України;

4) роз'яснення перед початком проведення будь-якої слідчої (розшукової) дії її учасникам прав та обов'язків, порядку їх реалізації. Забезпечення присутності під час проведення слідчої (розшукової) дії осіб, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені. Слідча (розшукова) дія, що здійснюється за клопотанням сторони захисту, потерпілого, проводиться за участю особи, яка її ініціювала, та (або) її захисника чи представника;

5) заборона проведення слідчої (розшукової) дії у нічний час (з 22 до 6 години), за винятком невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного;

6) залучення не менше двох понятих при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій (пред'явлення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, в тому числі пов'язаного з ексгумацією, слідчого експерименту, освідування особи). Винятками є випадки застосування безперервного

відеозапису ходу проведення відповідної слідчої (розшукової) дії. Поняті можуть бути запрошені для участі в інших слідчих (розшукових) діях, якщо слідчий, прокурор вважатиме це за доцільне. Обшук або огляд житла чи іншого володіння особи, обшук особи здійснюються з обов'язковою участю не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої (розшукової) дії;

7) забезпечення безпеки учасників слідчої (розшукової) дії;

8) забезпечення захисту прав і свобод людини під час проведення слідчої (розшукової) дії, заборона будь-яких дій, що принижують честь і гідність особи, не передбачених законом засобів примусового характеру, забезпечення нерозголошення конфіденційної інформації, захист таємниці особистого життя;

9) обмеження часу проведення окремих слідчих (розшукових) дій: допит не може продовжуватися без перерви понад дві години, а в цілому – понад вісім годин на день (ч. 2 ст. 224 КПК України); допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день (ч. 2 ст. 226 КПК України);

10) обов'язкове залучення спеціалістів у передбачених випадках: мова йде про участь законного представника, педагога, психолога або лікаря у слідчих (розшукових) діях за участю малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 1 ст. 227 КПК України); залучення під час проведення огляду трупа судово-медичного експерта або лікаря, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта (ч. 1 ст. 238 КПК України); а також судово-медичного експерта за умови огляду трупа, пов'язаного із ексгумацією (ч. 2 ст. 239 КПК України); крім того, за необхідності, освідування може проводитися за участю судово-медичного експерта або лікаря (ч. 2 ст. 241 КПК України);

11) обов'язкова протокольна фіксація, застосування технічних засобів фіксації, у тому числі нових. До останніх відносяться випадки допиту осіб, впізнання осіб чи речей під час досудового розслідування у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування). Даний захід застосовується у випадках: 1) неможливості

безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин; 2) необхідності забезпечення безпеки осіб; 3) проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого; 4) необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування; 5) наявності інших підстав, визначених слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми (ст. 232 КПК України);

12) проведення слідчих (розшукових) дій лише в межах кримінального провадження, після внесення відомостей до ЄРДР (лише огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до внесення відомостей до ЄРДР, що здійснюється негайно після завершення огляду). Згідно ч. 8 ст. 223 КПК України, слідчі (розшукові) дії, не можуть проводитися після закінчення строків досудового розслідування, крім їх проведення за дорученням суду у випадках, передбачених частиною 3 статті 333 КПК України.

Перелічені та інші обставини визначають зміст тактики відповідних слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних.

Для того, щоб надати повне уявлення про особливості нормативно-правового регулювання тактики слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних, важливе значення має така його складова як процесуальні права та обов'язки підозрюваного (ст. 42 КПК України).

Підкреслимо основні позиції. Підозрюваний має право:

- знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють;
- бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені КПК, а також отримати їх роз'яснення;
- на забезпечення правовою допомогою захисника;
- не говорити нічого з приводу підозри або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання;
- давати пояснення, показання з приводу підозри чи в будь-який момент відмовитися їх давати;

- вимагати перевірки обґрунтованості затримання;
- у разі затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою – негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб;
- збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази;
- брати участь у проведенні процесуальних дій;
- під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу;
- застосовувати з дотриманням вимог КПК технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь;
- заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки;
- заявляти відводи;
- ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування;
- одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення;
- оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому КПК;
- вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю відповідних органів;
- користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави.

Підозрюваний зобов'язаний:

- прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду;
- виконувати обов'язки, покладені на нього рішенням про застосування заходів забезпечення кримінального провадження;
- підкорятися законним вимогам та розпорядженням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду.

Підозрюваному вручається пам'ятка про його процесуальні права та обов'язки одночасно з їх повідомленням.

До участі в процесуальних діях разом з неповнолітнім підозрюваним залучається його законний представник. Як законні представники можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний. Про залучення законного представника слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя, суд – постановляє ухвалу, копія якої вручається законному представнику.

У разі якщо дії чи інтереси законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду такий законний представник замінюється іншим з числа осіб, зазначених у ч. 2 ст. 44 КПК України.

З даного приводу хочемо висловити певні міркування. Так, у ч. 1 ст. 44 КПК України цілком слушно зауважується, що якщо підозрюваним, обвинуваченим є неповнолітній або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до участі в процесуальній дії разом з ним залучається його законний представник.

Законний представник користується процесуальними правами особи, інтереси якої він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена представнику (ч. 5 ст. 44 КПК України).

Згідно ч. 1 ст. 42 КПК України, підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276-279 КПК, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК для вручення повідомлень.

Відповідно до ч. 8 ст. 42 КПК України, підозрюваному вручається пам'ятка про його процесуальні права та обов'язки одночасно з їх повідомленням особою, яка здійснює таке повідомлення.

Як випливає із закону, вказана пам'ятка про права та обов'язки підозрюваного повинна бути вручена як безпосередньо неповнолітньому підозрюваному, так і законному представнику неповнолітнього підозрюваного.

Тим більше, що згідно п. ii ст. 40 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року [80], неповнолітній має право на «негайне і безпосереднє інформування її про звинувачення проти неї, а у випадку необхідності, через її батьків чи законних опікунів, та одержання правової й іншої необхідної допомоги при підготовці та здійсненні свого захисту».

Тобто, право на ознайомлення з правами та обов'язками, з метою повної обізнаності у даному питанні, має як неповнолітній підозрюваний, що є безпосереднім учасником кримінальних процесуальних відносин, так і його уповноважений законний представник.

Вивчення емпіричних джерел свідчить про неоднозначне вирішення даного питання: так, 40,8% слідчих переконані, що пам'ятку про права та обов'язки підозрюваного слід вручати лише законному представнику; 48,1% підтримують рішення про вручення пам'ятки як неповнолітньому підозрюваному, так і законному представнику; 11,3% слідчих не могли відповісти на це питання однозначно чи запропонували свій варіант відповіді (Додаток А).

Вивчення кримінальних проваджень також свідчить про неоднозначне вирішення даної ситуації на практиці. Так, у 58,3% випадків така пам'ятка вручалася лише законному представнику; у 25% – неповнолітньому підозрюваному та законному представнику; у 0,8% – лише неповнолітньому підозрюваному; у 1,7% – захиснику; у 3,3% – взагалі не вручалася (Додаток Б).

Пропонуємо внести відповідні доповнення до ч. 8 ст. 42 КПК України, передбачивши, що пам'ятка про права та обов'язки підозрюваного може бути вручена як безпосередньо неповнолітньому підозрюваному, так і законному

представнику неповнолітнього підозрюваного, тим самим вирішивши дане питання однозначно.

Також при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних обов'язковою є участь захисника (ст. 45 КПК України). (97,5% вивчених кримінальних проваджень, Додаток Б).

Участь захисника є обов'язковою у кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів. У цьому випадку участь захисника забезпечується з моменту набуття особою статусу підозрюваного.

В інших випадках обов'язкова участь захисника забезпечується у кримінальному провадженні:

1) щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, – з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою;

2) щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, – з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою. (ст. 52 КПК України).

Тобто, враховуючи положення міжнародного та національного законодавства, що участь захисника є обов'язковою під час проведення всіх слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій за участю неповнолітнього підозрюваного.

Необхідно відмітити, що КПК України 2012 року на відміну від КПК України 1960 року не допускає участі у захисті підозрюваного (обвинуваченого) «інших фахівців в галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи»; «близьких родичів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, його опікунів або піклувальників» а також «адвокатів, відомості про яких не внесені до Єдиного реєстру адвокатів України» Це положення закріплено в статті 45 КПК України [96, с. 153].

На нашу думку, така позиція законодавця спрямована на посилення можливості захисту прав особи у кримінальному провадженні через участь професійного захисника – адвоката.

Захисник, на відміну від законного представника, у всіх випадках керується тільки інтересами свого підзахисного. Він зобов'язаний за допомогою засобів захисту, передбачених законом, спростувати підозру, виявити обставини, які пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність неповнолітнього підозрюваного та надати йому необхідну юридичну допомогу.

КПК України передбачено, що як захисники допускаються адвокати, тобто особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні. Згідно частини 2 статті 44 КПК України близькі родичі неповнолітнього правопорушника, його опікуни або піклувальники можуть брати участь у провадженні у якості законного представника. Ця вимога закону, на наш погляд, обумовлена тим, що в більшості випадків близькі родичі не мають тієї сукупності правових знань, які допоможуть неповнолітньому ефективно реалізувати своє право на захист. Тому адвокат поряд із захистом неповнолітнього правопорушника повинен допомагати законним представникам у підготовці до участі у провадженні за умовою, що їх інтереси не суперечать інтересам підлітка. Він може роз'яснити їх права та обов'язки, сприяти у підготовці клопотань, дослідженні доказів тощо. Це дозволить активізувати діяльність законних представників у кримінальному процесі, що дасть можливість найбільш повно реалізувати всі засоби, передбачені законом, для захисту прав неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечне діяння. Слід зазначити, що функції захисника – близького родича і законного представника в ніякому разі не повинна виконувати одна особа. Це пояснюється тим, що, як зазначалося раніше, законні представники можуть займати позицію, яка відрізняється від позиції підозрюваного.

Пункт 5 статті 45 КПК України дозволяє захиснику бути присутнім на допитах неповнолітнього підозрюваного та при виконанні інших слідчих

(розшукових) дій, які виконуються з їх участю або за їх клопотанням чи клопотанням самого захисника, а при виконанні інших слідчих (розшукових) дій – з дозволу слідчого. Однак, в результаті проведених практичних досліджень виявлені випадки, коли захисники є присутніми лише при допиті неповнолітнього. Таке положення, обумовлено рядом причини об'єктивного і суб'єктивного характеру, в тому числі несвоєчасним доведенням слідчими до захисників про час і місце проведення слідчих (розшукових) дій. Дана негативна ситуація вимагає виправлення.

Захисник повинен налагодити психологічний контакт з неповнолітнім підозрюваним, щоб забезпечити можливість захисту особи. Призначений для участі в провадженні він повинен не тільки розбиратися у правових питаннях, але й мати певні педагогічні навички, знання з дитячої та підліткової психології. Тому необхідно підтримати пропозицію юристів про необхідність спеціалізації захисників, які призначаються для виконання захисту у провадженнях про кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми [171, с.104]. Вважаємо, що вміння захисника розбиратися в психологічних та вікових особливостях неповнолітнього дозволить позитивно вплинути на молодого правопорушника вже під час досудового слідства, оскільки саме адвокат, в силу поставлених перед ним завдань, звертає особливу увагу на формування характеру підлітка, вплив на нього конкретної життєвої ситуації. Від його вмінь, знань, почуття міри і такту залежить правильне сприйняття та оцінка підлітком своєї протиправної поведінки [69, с. 44].

Відповідно до ч. 1 ст. 227 КПК України, при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника (у 95,8% вивчених кримінальних проваджень, Додаток Б), педагога (59,2%) або психолога (30,8%), а за необхідності – лікаря (3,3%).

Оскільки у статті 44 КПК України йдеться про законного представника підозрюваного, то зазначений учасник кримінального провадження допускається до участі в ньому з моменту, як неповнолітньому повідомлено

про підозру або затримано за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення.

Особа, яка бажає бути законним представником, повинна надати слідчому чи прокурору документи, що підтверджують факт споріднення з неповнолітнім підозрюваним, або той факт, що вона працює в установі чи організації, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, і компетентна представляти його інтереси у правоохоронних та судових органах. У всіх випадках питання про залучення законного представника слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя, суд – постановляє ухвалу, копія якої вручається законному представнику (ч. 3 ст. 44 КПК України). Метою винесення постанови про допуск законного представника до участі в провадженні є: по-перше, встановлення даних про конкретну особу, яка залучається до участі в провадженні як законний представник; по-друге, під час ознайомлення з цим процесуальним документом зазначені особи узнають свої права та обов'язки, які вони мають під час кримінального провадження. Стаття 303 КПК України не передбачає можливості оскарження такої постанови [96, с. 727].

Слідчому необхідно ретельно вивчати особистість законного представника, характер його взаємовідносин із неповнолітнім. Це викликано тим, що законним представником має виступати особа, яка володіє найповнішими й найточнішими відомостями про процес формування особистості неповнолітнього, його поведінку, взаємовідносини в сім'ї, школі, на роботі. Законний представник може допомогти зняти емоційну напругу неповнолітньому, який потрапив у сферу дії кримінального процесу, найбільш ефективно захистити його права. Окрім цього, він краще за інших обізнаний про умови життя і виховання неповнолітнього, його інтелектуальний і фізичний розвиток, нахили, індивідуальні особливості характеру. Ці особи часто можуть повідомити про мотиви і причини кримінального правопорушення, про дорослих підбурювачів та інших співучасників. Законний представник має право висловлювати свою думку про подальший догляд і процес перевиховання

неповнолітнього, що може бути корисним слідчому при вирішенні питання про застосування до останнього запобіжного заходу, при реагуванні на причини й умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення.

На жаль, на практиці законні представники практично не використовують надані їм права на захист неповнолітнього підозрюваного, а також відстоювання своїх інтересів у кримінальному судочинстві. Їх участь у кримінальному провадженні обмежується допитом неповнолітнього або присутністю при його проведенні. Таке положення можна пояснити відсутністю у законних представників знань про свої права й обов'язки, та ту реальну допомогу, що вони можуть надати особам, які не досягли вісімнадцяти років.

Статтею 227 КПК України передбачено, що слідчі (розшукові) дії проводяться у присутності зокрема педагога або психолога.

Таке положення процесуального закону спрямовані на компенсацію недоліків знань у захисника та законного представника про індивідуальні психологічні особливості дитини [103, с. 86].

Ми згодні з думкою Є. Центрова, який відзначає, що неповнолітній особі легко розповідати про подробиці кримінального правопорушення у присутності того, з ким він був раніше відвертим. У цьому випадку участь педагога допоможе подолати боязкість, невпевненість дитини швидше і з меншим збитком для його психіки [181, с. 11].

Слідчий вирішує питання щодо необхідності запрошення для участі в проведенні слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього лікаря, а також педагога або психолога чи, можливо, обох разом: і педагога, і психолога. Так, вибір лікаря як спеціаліста за фахом залежить лише від того, є учасник слідчої (розшукової) дії неповнолітньою особою чи ні, а не від захворювань учасника слідчої (розшукової) дії. Тільки у такому випадку можна буде вважати, що питання правильно зрозуміле неповнолітнім підозрюваним, а це – запорука адекватної відповіді.

Здійснюючи аналіз думок науковців та підсумовуючи наведене, логічно було б запропонувати обов'язковість присутності і психолога, і педагога при проведенні слідчих (розшукових) дій в ході досудового розслідування, яка полягає, як зазначено вище, в компенсації недоліків знань у слідчого, захисника та законного представника про індивідуальні психологічні особливості дитини, безперечно, з метою захисту інтересів неповнолітніх підозрюваних. Вказане обумовлює внесення змін до ч. 1 ст. 227 КПК України.

Підсумуємо, що слідчі (розшукові) дії за участю неповнолітніх підозрюваних мають здійснювати лише найбільш кваліфіковані фахівці. Їм має передувати робота з вивчення матеріалів провадження, які дають можливість оцінити не тільки особистість дитини, а й середовище, в якому вона виховувалася, умови які вплинули на протиправну поведінку.

Отже, кримінальне процесуальне законодавство передбачило залучення обов'язкових учасників при проведенні слідчих (розшукових) дій. Однак, виникає потреба залучення вказаних учасників при проведенні й інших процесуальних дій, які пов'язані зі збиранням доказової інформації, прийняттям процесуальних рішень, зачіпанням сфери прав та свобод неповнолітнього підозрюваного.

Виходячи із зазначеного, пропонуємо залучати додаткових учасників – захисника, законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря до проведення всіх процесуальних дій за участю неповнолітнього підозрюваного, за потреби додаткового забезпечення прав та свобод неповнолітнього підозрюваного. Це положення доцільно закріпити у КПК України (ст. 484 КПК).

Реалізація вказаних положень пов'язана із додатковими організаційними заходами, необхідністю залучення додаткових зусиль компетентних суб'єктів, однак, є необхідною для додаткового забезпечення прав та свобод неповнолітніх у кримінальному провадженні, і в цілому, вказана пропозиція підтримується практичними працівниками (на думку 20% слідчих, участь вказаних суб'єктів (захисника, законного представника, педагога або

психолога, а за необхідності – лікаря) необхідна при проведенні слідчих (розшукових), інших процесуальних дій за участю неповнолітніх підозрюваних, 40% опитаних підкреслили доцільність, однак наголосили на необхідності додаткового вирішення організаційних питань (Додаток А)).

Також до проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного може бути залучений перекладач (4,2% кримінальних проваджень, Додаток Б) (п. 18 ч. 3 ст. 42 КПК України), поняті (ч. 7 ст. 223 КПК України), інші учасники, можливість участі яких передбачена відомчими нормативно-правовими актами чи організаційно-тактичними міркуваннями [59; 136; 137] (інспектор-криміналіст, спеціаліст – представник Експертної служби МВС України (98,3% кримінальних проваджень), дільничний інспектор (25,8% кримінальних проваджень), представники інших підрозділів Національної поліції України (53,3%), представники інших державних органів, приватних установ (17,5%) (Додаток Б).

Наступне проблемне питання пов'язане із часом проведення та тривалістю слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного.

Щодо часу проведення слідчої (розшукової) дії, то за загальним правилом, визначеним у ч. 4 ст. 223 КПК України, проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (з 22 до 6 години) не допускається, за винятком невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного.

З питання тривалості проведення слідчої (розшукової) дії КПК України визначає, що «допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день» (ч. 2 ст. 226 КПК України).

Вказані положення, на нашу думку, не повною мірою відповідають особливостям спеціального правового статусу неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні, й передусім з причини їх фізичної та психічної незрілості.

Згідно ст. 3 Конвенції про права дитини 1989 року [80], в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

Держави-учасниці забезпечують, щоб установи, служби і органи, відповідальні за піклування про дітей або їх захист, відповідали нормам, встановленим компетентними органами, зокрема, в галузі безпеки й охорони здоров'я та з точки зору численності і придатності їх персоналу, а також компетентного нагляду.

Відповідно до ст. 40 Конвенції про права дитини 1989 року [80], кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, має право на таке поводження, що сприяє розвитку у дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому враховуються вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві.

Тобто, завдання держави – мінімізувати негативні впливи процесуального примусу, який притаманний реалізації кримінального провадження відносно неповнолітніх, шляхом закріплення належного процесуального порядку та особливостей його реалізації.

Отже, враховуючи особливий правовий статус неповнолітнього, зважаючи на його фізичну та розумову незрілість, на наш розсуд, слід було б внести доповнення до ч. 4 ст. 223 КПК України, закріпивши проведення слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми, за винятком невідкладних випадків, в денний час з 8 до 18 години.

Повернемося до питання про тривалість проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних. Законодавець встановлює законодавчі обмеження лише стосовно допиту неповнолітнього,

який не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день (ч. 2 ст. 226 КПК).

Однак, виходячи із наведених вище аргументів, ми переконані, що таке обмеження повинно стосуватися й інших слідчих (розшукових) дій, які проводяться за участю неповнолітнього підозрюваного.

Таким чином, пропонуємо законодавчо закріпити заборону проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день (ст. 226 КПК України).

Наступною вимогою є те, що у разі затримання неповнолітньої особи, уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це його батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування (ч. 7 ст. 42 КПК України, ч. 4 ст. 208 КПК України).

Підозрюваний, у тому числі неповнолітній, є суб'єктом доказування в кримінальному провадженні, у зв'язку з чим їм надано такі права: збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази; брати участь у проведенні процесуальних дій; під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу; застосовувати з додержанням вимог КПК України технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь; заявляти клопотання про проведення процесуальних дій; заявляти відводи (п. п. 8, 9, 10, 11, 12, 13 ч. 3 ст. 42 КПК України) [96, с. 145].

Сприяти можливості одержання копій процесуальних документів згідно пункту 15 частини 3 статті 42 КПК України, оскарження дій, бездіяльності та рішень суб'єктів, які його здійснюють передбачених пунктом 16 частини 3 статті 42 КПК України покликане право неповнолітнього підозрюваного на ознайомлення із матеріалами досудового розслідування, в порядку передбаченому статтею 221 КПК України.

Як зазначено у статті 127 КПК України якщо внаслідок кримінального правопорушення діями неповнолітнього підозрюваного завдана шкода потерпілому, територіальній громаді чи державі, то підозрюваний, а також за

його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право її відшкодувати на будь-якій стадії кримінального провадження [96, с. 346].

Кримінальним процесуальним законодавством, а саме ч. 5 ст. 42 КПК України, крім переліку усіх закріплених у статті 42 КПК України прав неповнолітнього підозрюваного, для даного суб'єкта кримінального провадження передбачено й інші процесуальні права. Наприклад, у неповнолітнього підозрюваного є право на звернення до прокурора, слідчого судді або суду з клопотанням, в якому необхідно викласти обставини, що зумовлюють потребу здійснення кримінального провадження (або окремих процесуальних дій) у коротші строки, ніж це, передбачено КПК (частина 6 статті 28 КПК) тощо.

Як приклад слід відмітити, що лише до тих неповнолітніх, які підозрюються чи обвинувачуються у вчиненні тяжких і особливо тяжких кримінальних правопорушень, можуть бути застосовані як запобіжні заходи затримання та тримання під вартою. Але це застосовується лише за умови, що слідчий, прокурор доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу обставини є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти доведеним під час розгляду ризику чи ризикам (ч. 3 ст. 176 КПК). Відповідно до вимог КПК України у випадку затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення повинен складатись відповідний протокол.

Підвищена увага з боку законодавця до охорони прав осіб, які не досягли вісімнадцяти років і вчинили кримінальне правопорушення, насамперед виявляється у тому, що кримінальне процесуальне законодавство передбачає для них можливість «подвійного представництва» їх інтересів, тобто припускає одночасно участь у провадженні у кримінальних провадженнях захисника, законного представника й педагога, а також самостійної реалізації наданих прав.

Отже, щодо спеціальних вимог, які стосуються нормативно-правового регулювання тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю

неповнолітніх підозрюваних, які викликають проблемні питання на практиці, запропоновано наступні пропозиції:

1. При повідомленні про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, пам'ятку про права та обов'язки підозрюваного слід вручати в установленому порядку як безпосередньо неповнолітньому підозрюваному, так і його законним представникам (ч. 8 ст. 42 КПК України);

2. При проведенні всіх процесуальних дій за участі неповнолітнього підозрюваного доцільно залучати додаткових учасників – захисника, законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря, з метою та за потреби забезпечення прав та свобод неповнолітнього підозрюваного (ст. 484 КПК України).

3. Враховуючи особливий правовий статус неповнолітнього, зважаючи на його фізичну та розумову незрілість, слід було б внести доповнення до ч. 4 ст. 223 КПК України, закріпивши обов'язок проведення слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми, за винятком невідкладних випадків, в денний час з 8 до 18 години.

4. Вважаємо доцільним законодавчо закріпити заборону проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день (ст. 226 КПК України).

5. Важливою вимогою спеціального характеру, є та, що в разі затримання неповнолітнього уповноважена службова особа зобов'язана негайно повідомити про це його батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування, прокурора, центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Висновки до розділу 1

Теоретичним підґрунтям роботи є наукові праці, присвячені фундаментальним засадам криміналістичної тактики (В. П. Бахін, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмічов, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько), тактики проведення слідчих (розшукових) дій (С. С. Кудінов, С. М. Стахівський, Ю. М. Черноус). Також це дисертаційні дослідження, які стосуються тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій: допиту (В. К. Весельський, Н. В. Павлюк, О. Я. Переверза), огляду (В. І. Алексійчук), освідчування (С. С. Ключуряк), слідчого експерименту (О. К. Чернецький).

Констатовано відсутність монографічних досліджень, які висвітлюють тактику проведення слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми підозрюваними за сучасних умов. Опрацювання даної проблематики слід здійснювати відповідно до міжнародних стандартів, вимог кримінального процесуального законодавства України, криміналістичних рекомендацій, а також з урахуванням індивідуальних особливостей вказаних учасників кримінального провадження.

Загальноприйнятим є визначення неповнолітнього як особи, яка не досягла 18-річного віку. Акцентовано увагу на підозрюваному як особі, якій у порядку, передбаченому ст. ст. 276–279 КПК України, повідомлено про підозру, або особі, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення (ст. 42 КПК України).

Особи, що не досягли віку кримінальної відповідальності, класифікуються на малолітніх (до 14 років) та неповнолітніх (малолітніх та осіб у віці від 14 до 18 років). З урахуванням віку, з якого настає кримінальна відповідальність (ст. 22 КК України), та структури злочинності неповнолітніх, зазначається, що предметом дослідження є тактика проведення слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними віком від 14 до 18 років.

Правовий статус неповнолітнього підозрюваного передбачає дотримання: 1) міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (Загальна декларація прав людини 1946 року, Конвенція про

захист прав людини і основних свобод 1950 року, Декларація прав дитини 1959 року, Конвенція про права дитини 1989 року, Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх 1985 року), а також практики Європейського суду з прав людини; 2) законів України (Конституція України 1996 року, КПК України 2012 року, КК України 2001 року, закони України «Про органи та служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» 1995 року, «Про охорону дитинства» 2011 року та ін.), підзаконних нормативно-правових актів.

Розглядаючи зміст правового статусу неповнолітнього підозрюваного, що складається з прав, свобод та обов'язків, акцентується увага на додатковому забезпеченні прав неповнолітніх.

Типовими слідчими (розшуковими) діями за участю неповнолітніх підозрюваних, необхідність у дослідженні яких обумовлена потребами практики, є: допит, слідчий експеримент та освідування.

Засади проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних поділяються на дві основні групи: 1) загальні; 2) спеціальні. Загальні стосуються проведення всіх слідчих (розшукових) дій, їх зміст полягає в дотриманні мети і завдань, підстав, забезпечення прав та свобод учасників. Спеціальні засади полягають у залученні додаткових учасників під час проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних (захисник, законний представник, педагог, психолог, лікар), дотриманні особливих вимог щодо порядку, часу й тривалості проведення окремих слідчих (розшукових) дій та ін. На підставі проведених досліджень надано пропозиції щодо удосконалення кримінального процесуального законодавства України.

Наголошується на важливості застосування, крім процесуальних, організаційно-тактичних заходів, зокрема, пов'язаних із залученням додаткових учасників слідчих (розшукових) дій (вивчення особистості законного представника, його взаємовідносин із неповнолітнім, урахування спеціалізації захисника, педагога, психолога, лікаря, прогнозування впливу на слідчу ситуацію та ін.).

РОЗДІЛ 2.

ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОЇ (РОЗШУКОВОЇ) ДІЇ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПІДОЗРЮВАНОГО

2.1. Підготовка до проведення слідчої (розшукової) дії

Криміналістична тактика є розділом криміналістики, що має розгалужену структуру. Одним із складових підрозділів є слідча тактика, до змісту якої входять як наукові положення, так і практичні рекомендації, направлені на встановлення істини у кримінальній справі шляхом проведення слідчих дій, а також питання планування та організації розслідування [188, с. 112].

Як зазначає М.В. Салтевський, криміналістична тактика як теоретичний напрям розробляє вчення про тактику провадження окремих слідчих і судових дій [156, с. 6]. Вчення про тактику слідчих дій складається із системи положень двох рівнів. Перший із них стосується питань загальної тактики слідчих дій, другий – незалежних ланок положень тактики окремих слідчих дій. Кількість таких положень залежить від того, як з урахуванням кримінально-процесуальних вимог криміналістичною тактикою визначаються поняття і види слідчих дій [156, с. 16]. У практичному аспекті криміналістична тактика включає практичні рекомендації методики провадження окремих слідчих дій [156, с. 6].

Тобто, тактика слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних з практичного аспекту представляє собою сукупність криміналістичних рекомендацій раціонального і ефективного проведення слідчих (розшукових) дій з метою досягнення завдань кримінального провадження.

Початком правильної організації розслідування кримінальних проваджень про злочини неповнолітніх є професійна робота слідчого, яка впливає на подальший хід розслідування і полягає в глибокому вивченні

особистості неповнолітніх, правильній оцінці зібраної інформації та вибору найбільш доцільних, ефективних тактичних прийомів розслідування, що складають основу проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітніх підозрюваних. У зв'язку з цим, доцільно розглянути структуру тактики слідчої (розшукової) дії та зміст її складових структурних елементів. У загальному вигляді проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного складається з чотирьох етапів:

- а) підготовка до проведення слідчої (розшукової) дії;
- б) проведення слідчої (розшукової) дії;
- в) фіксація ходу і результатів слідчої (розшукової) дії;
- г) оцінка отриманих результатів та встановлення їх місця і значення в системі доказової інформації у даному кримінальному провадженні.

Така позиція є достатньо обґрунтованою у науковій літературі [92, с. 346].

З огляду на вищезазначену структуру, спробуємо розглянути та проаналізувати перший етап – це підготовка до проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного.

Підготовча стадія проведення слідчої (розшукової) дії пов'язана із внесенням відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, повідомленням про підозру неповнолітньому та наступним прийняттям процесуального рішення про проведення слідчої (розшукової) дії.

З криміналістичного аспекту, передусім, оцінюється власне слідча ситуація, що склалась. Як правило, обираються відповідні тактичні прийоми, технічні засоби та створюються умови для успішного проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного. Так як підготовча стадія передуює проведенню слідчої (розшукової) дії, поняття «підготовляти» має ряд значень, серед яких: заздалегідь приводити в порядок у стан готовності все необхідне для проведення, здійснення чого-небудь, давати необхідний запас знань та інше [126, с. 642].

Безсумнівним є те, що підготовчий етап вкрай важливий при проведенні слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного і в тому

сенсі, що помилки, допущені на цьому етапі, відобразяться на якості та результатах проведення слідчої (розшукової) дії.

У даному напрямі сьогодні потрібні заходи з удосконалення, адже у практичних підрозділах відчувається брак криміналістичних рекомендацій з даного приводу, власне слідчі внаслідок надмірного завантаження та заклопотаності приділяють даному питанню неналежну увагу.

Так, наприклад, згідно проведеного анкетування, заходи з підготовки до проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного (що включає вивчення особи неповнолітнього підозрюваного, матеріалів кримінального провадження, складення плану та ін.) здійснюють лише 45% опитаних слідчих (Додаток А). Це негативно впливає на якість і ефективність практичної діяльності, надає їй формального характеру.

Однак, у роботі ми вважаємо необхідним підкреслити вкрай вагомe значення цієї стадії проведення слідчої (розшукової) дії, сформулювати необхідні криміналістичні рекомендації.

Досліджуючи зазначене питання, наведемо точку зору М.В. Салтевського, який зазначає, що розпочинається організація підготовки до проведення слідчої (розшукової) дії з визначення завдань, які слідчий має намір вирішити, а саме: а) чітко сформулювати мету слідчої (розшукової) дії; б) обрати місце її проведення; в) визначити час провадження; г) встановити коло учасників і роль кожного з них; ґ) з'ясувати необхідність використання технічних засобів (які, для яких цілей); д) встановити можливість використання допомоги громадськості і в якій формі [156, с. 90-91].

Крім визначення цілей і завдань дії, вибору часу, місця проведення та вирішення питання про коло учасників дії, доречно вивчити ще нормативний матеріал та матеріали кримінального провадження, дані про об'єкт тактичного впливу, зібрати інформацію, якої не вистачає та бажано б спрогнозувати можливий розвиток ситуації по ходу дії [184, с. 226].

Слід погодитися з думкою В.О. Образцова, що підготовка слідчої (розшукової) дії включає в себе достатньо складний комплекс рішень і заходів [163, с. 17-18]. В їх коло можуть входити:

- визначення цілей і завдань дії;
- визначення місця, дати, часу доби і найбільш доцільного, з тактичної точки зору, моменту початку проведення дії;
- підбір та вивчення необхідних матеріалів кримінального провадження, аналіз відомостей про об'єкт тактичного впливу, прийняття заходів зі збору даних, що не вистачає шляхом проведення слідчих (розшукових) дій, заходів оперативного характеру;
- вивчення необхідного нормативного матеріалу, методичних рекомендацій із проведення даного виду дії;
- розгляд питання про коло учасників дії та забезпечення їх участі (залучення необхідних спеціалістів, оперативних працівників і т.д.);
- розробка можливих варіантів розвитку ситуації під час проведення дії та адекватних заходів реагування;
- прийняття заходів з належного технічного забезпечення дії;
- визначення тактичної лінії поведінки слідчого та його помічників, колег при проведенні дії, системи методів і прийомів вирішення намічених завдань;
- розробка і забезпечення відповідними організаційними, кадровими та іншими заходами невідкладного характеру.

Вивчаючи питання організаційних заходів, доцільно навести авторитетну думку В.Д. Зеленського. Вчений за даних умов організаційні заходи розподілив на дві групи. В першу входять ті з них, які направлені на збирання орієнтуючої інформації, на підготовку слідчих дій, створення умов для їхнього проведення: опечатування, реконструкція, ознайомлення з об'єктом, контрольна перевірка та інше. Другу групу складають дії, направлені на створення структури розслідування: вивчення матеріалів, складання планів, підбір учасників розслідування [53, с. 131].

Спираючись на проаналізовані наукові праці, можемо говорити про те, що організаційна діяльність на підготовчій стадії проведення слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітніх підозрюваних може бути умовно розділена на:

- теоретичну (тобто розумову, що передбачає упорядкування елементів слідчої (розшукової) дії);
- практичну (створення сприятливих для неї умов).

У свою чергу, до теоретичної слід відносити вибір дій або їх комплексу; визначення місця, дати, часу доби і найбільш доцільного, з тактичної точки зору, моменту початку та (або) закінчення проведення дії; підбір учасників дії та визначення їх завдань; встановлення порядку взаємодії окремих виконавців; розробка можливих варіантів розвитку слідчої ситуації за відповідних заходів реагування; визначення методів попередження та нейтралізації можливих негативних наслідків слідчої (розшукової) дії.

До практичної діяльності можна віднести залучення необхідних сил та засобів; забезпечення присутності учасників дії та їхньої безпеки; підготовка необхідних предметів; інструктаж, розстановку конкретних виконавців; охоронні та огорожувальні заходи; опечатування об'єктів, забезпечення фіксації діяльності та інше.

Варто додати, що ряд дій у структурі тактики проведення слідчої (розшукової) дії набувають спільного організаційно-тактичного характеру і розподіл щодо їх віднесення до тактики чи організації є певною мірою умовним.

Одним із найважливіших елементів підготовки до проведення слідчої (розшукової) дії – це визначення кола її учасників. Вирішальну роль в даному випадку відіграють вимоги закону та розсуд слідчого. Відповідно до КПК України, розрізняють обов'язкових (слідчий, захисник, спеціаліст, законний представник, психолог, лікар) і необов'язкових (факультативних) учасників слідчих (розшукових) дій (представники підрозділів Національної поліції

України, адміністрації місця навчання, органу опіки та піклування, свідки, потерпілі та ін.).

Таким чином, на стадії підготовки до проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного одне із важливих питань стосується залучення спеціальних знань. Вказане обумовлено вимогами закону та слідчою ситуацією, адже під час розслідування нерідко виникають питання, вирішення яких потребує використання спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла.

Слушне, хоча і досить стисле визначення поняття спеціальних знань дає А. А. Ейсман, який розкриває їх як знання не загальновідомі, не загальнодоступні, які не мають масового поширення, це знання, якими володіє обмежене коло фахівців [205, с. 112]. Докладне визначення сформулював і З. М. Соколовський. Він вважає, що під спеціальними знаннями слід розуміти сукупність відомостей, отриманих в результаті професійної спеціальної підготовки, створюють для їх власника можливість вирішення питань в якій-небудь галузі [165, с. 199-205].

В останні роки у зв'язку з розширенням можливостей науки і техніки зріс інтерес до спеціальних знань в кримінальному процесі, з'явилося багато їх нових визначень. Критичний аналіз дозволяє обґрунтувати окремі положення визначення спеціальних знань. Насамперед слід враховувати різноманітність галузей права, які виникли в останні два десятиліття, швидкоплинність переходу спеціальних знань в загальнодоступні як серед загальної маси людей, так і серед слідчих.

Вважаємо, що неможливо вимагати від кожного слідчого повної компетентності у всіх питаннях права, знання яких може знадобитися в ході розслідування кримінальних проваджень і неприпустимо позбавляти їх можливості звернутися за роз'ясненнями до компетентного фахівця в суміжних галузях права. Ураховуючи викладену позицію, на наш погляд, працівники органів досудового розслідування зобов'язані досконало володіти знаннями в тих галузях права, нормами яких вони керуються у своїй діяльності.

Таким чином, спеціальні знання, що використовуються при проведенні слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного – це система знань, навичок і вмінь у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, які залучаються суб'єктами у кримінальному провадженні, в різних формах їх виразу.

Не слід випускати з уваги забезпечення прав та свобод неповнолітніх підозрюваних. Так, згідно ст. 213 КПК України, уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана надати затриманій особі можливість негайно повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи. У разі затримання неповнолітньої особи уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це його батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування. Також на даній стадії повідомляється прокурор, Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання осіб (п. 8 Постанови Кабінету Міністрів України № 1363 від 28.12.2011 року «Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання осіб») [120].

Діяльність з підготовки слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітніх підозрюваних спрямована на своєчасний, правильний, професійний вибір кримінально-процесуальних, організаційно-тактичних форм і методів роботи слідчим, що забезпечують підґрунтя для наступної роботи й досягнення цілей кримінального провадження. Помилки та не доопрацювання на цій стадії неприпустимі, адже вони можуть звести нанівець весь успіх майбутньої роботи.

Наприклад, про важливість підготовчих дій із вивчення обставин злочину та причетних до нього осіб, свідчать наступні практичні ситуації.

Так, після оголошення постанови про проведення обшуку хазяйка у своєму помешканні закрила вікна фіранками. На зауваження слідчого вона пояснила: «У нас перший поверх. Незручно, щоб сусіди бачили нашу ганьбу». Слідчий погодився з її думкою і не відновив початкове положення фіранок. У

подальшому з'ясувалося, що таким чином хазяйка подала сигнал своєму сину – підозрюваному [105, с. 350]. Таким чином, злочинцям вдалося «скоректувати» свої плани, перешкоджаючи успішному здійсненню розслідуванню. Слідчий, під час підготовки до проведення слідчої (розшукової) дії, повинен був передбачити незацікавленість батьків неповнолітнього підозрюваного у розслідуванні злочинів, й не допустити таких прорахунків.

В іншому випадку, у листі з погрозами, що підкинув невідомий, потерпілого називали «Федосом», тоді як його дійсне ім'я було Федір. Виявилось, що на ім'я «Федос» до нього звертались лише рідні та близькі. Це дозволило встановити серед них особу злочинця [105, с. 361]. Тобто, на підготовчій стадії слідчому слід з'ясовувати не лише факти, які стосуються біографічних даних, відносин з потерпілим та ін., а навіть захоплення, звички, особливості дозвілля неповнолітнього.

Необхідне ретельне вивчення предмету злочинного посягання, що у багатьох випадках дозволяє окреслити коло осіб, що можуть бути причетні до злочинної діяльності, запланувати проведення необхідних слідчих (розшукових) дій. Так, нещодавно, у поліцію звернувся власник продуктового магазину селища Донецький Слов'янського району. Чоловік повідомив, що коли вранці прийшов, щоб відкрити магазин, виявив, що решітка на вікні зламана, а скло розбите. До приміщення заходити не став, а одразу звернувся за допомогою до правоохоронців. Оглянувши місце події, поліцейські встановили, що з магазину пропала каса в розмірі 10 тисяч гривень, спиртні напої, продукти харчування та багато шоколадних цукерок, що дало підставу припустити, що в магазин проникли підлітки. Через кілька днів, в результаті проведених заходів, співробітники поліції дізналися, що двоє неповнолітніх останнім часом пригощають всіх знайомих солодощами, друзів водять до кінотеатру та придбали собі чимало дорогого одягу. Коли поліцейські навідалися до підлітків, з'ясували, що не помилилися. Самі порушники пояснили, що хотіли підняти авторитет серед однолітків, тому й вирішили пограбувати магазин. Свою «здобич» хлопці поділили порівну і заховали на своїх подвір'ях [135].

Крім типового кола інтересів неповнолітніх, повинно вивчатися питання про час, місце й обстановку вчинення злочину. Наприклад, до працівників поліції Кіровоградської області звернулася вихователь табору, яка повідомила, що діти помітили зникнення особистих речей. Поліцейські під час досудового розслідування встановили особу зловмисника. Ним виявився 16-річний мешканець сусіднього села. Скориставшись відсутністю працівників закладу та дітей, хлопець проникав до кімнат і здійснював крадіжки. Його зацікавили планшети, мобільні телефони, навушники, ігрові приставки, сонцезахисні окуляри та рюкзаки. Як пояснив зловмисник, викрадені речі планував продати, а отримані кошти витратити на власні потреби [138].

Також, враховуючи сучасні інтереси підлітків, при вивченні їх особистості, враховувати інформацію з мережі Інтернет. Сьогодні з допомогою даного ресурсу неповнолітні діляться особистою інформацією у соціальних мережах, нерідко – реалізують злочинну діяльність. Наприклад, працівники сьомого управління Департаменту протидії наркозлочинності встановили неповнолітнього учня одинадцятого класу однієї зі шкіл міста Запоріжжя, який збував важкі наркотики через Інтернет, використовуючи безконтактний спосіб. Хлопець налагодив механізм постачання героїну, кокаїну та метадону із Запоріжжя до Дніпропетровська, Кривого Рогу, Києва та Бердянська. Парубок був достатньо обізнаний у функціонуванні інтернет-бізнесу, адже використовував для розрахунків із покупцями криптовалюту «bitcoin» та систему «Tog». В ході обшуку за місцем мешкання школяра, поліцейські вилучили вказані наркотичні речовини в особливо великих розмірах. За цінами «чорного» ринку їх вартість становить більше 50 тисяч гривень. Завдяки проведеним заходам, працівниками сьомого управління знешкодили міжрегіональний канал постачання наркотичних засобів за допомогою мережі Інтернет, кур'єрських служб та автоперевізників [139].

Відмітимо, що вирішення специфічних правових і тактичних завдань, шляхи досягнення мети та завдань при підготовці до проведення слідчої (розшукової) дії із неповнолітніми підозрюваними характеризується за цих

умов різноаспектним характером охоплення, може набувати двох практичних форм виразу:

- охоплює цілісний комплекс організаційно-тактичних заходів і операцій пошуково-пізнавальної спрямованості, розробку тактичної лінії поведінки слідчого, починаючи із пошуку носіїв доказової й орієнтуючої інформації, що має значення для кримінального провадження, завершуючись дослідженням виявлених об'єктів і використанням отриманої інформації;

- така діяльність має скорочений характер через об'єктивні та суб'єктивні обставини, в зв'язку з «випаданням» якої-небудь її ланки (якщо дія виконується у відношенні раніше виявленого й зафіксованого об'єкта тактичного впливу, наявного в розпорядженні слідчого, брак часу).

Однак, за будь-яких умов, під час підготовки до проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного слід здійснювати:

- системний багатогранний аналіз вихідної слідчої ситуації (облік і аналіз всіх елементів ситуації, їхніх зв'язків і взаємодій, розгляд її структурних і функціональних компонентів і т.д.);

- криміналістичний аналіз злочину й об'єкта тактичного впливу;

- правовий і криміналістичний аналіз розслідуваної події, поводження його учасників, а також ходу і результатів виконаної у кримінальному провадженні роботи;

- методи і правила криміналістичного прогнозування (поведінки учасників слідчої (розшукової) дії, їхньої реакції на питання, пропозиції і дії слідчого; варіантів зміни ситуації і т.д.);

- методи соціальної типізації та біографічного вивчення особистості;

- багатоваріантне програмування слідчої (розшукової) дії (розгляд різних програм діяльності залежно від можливих варіантів розвитку ситуації);

- метод моделювання досліджуваної кримінальної і сформованої слідчої ситуації з елементами (правилами, принципами, підходами) театралізації;

– метод «мозкової атаки» при груповому характері підготовки слідчої (розшукової) дії;

– обговорення матеріалів кримінального провадження і прогнозу розвитку ситуації з колегами, які не беруть участі в розслідуванні, іншими незалежними експертами [163, с. 25].

Значна роль при проведенні слідчих (розшукових) дій належить слідчому, коли він повинен оцінити слідчу ситуацію, що склалася (за умови безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення), обрати відповідні тактичні прийоми та технічні засоби, вжити всі передбачені законом заходи для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила, створити умови для успішного проведення слідчої (розшукової) дії.

Дії слідчого, які розпочинаються з планування його роботи, мають програмно-цільове, організуюче і дисциплінуюче значення.

План розслідування можна визначити як комплекс інформаційних, тактичних, організаційно-управлінських і процесуальних рішень, підсумок (зовнішнє вираження) процесу планування, що передбачає оптимальний порядок, строки, способи, засоби і конкретних виконавців слідчих, оперативно-розшукових, інших дій і тактичних прийомів. Планування передбачає використання традиційного (використання типових версій, висунутих на основі наукового аналізу даних узагальненого досвіду розслідування злочинів) та нетрадиційного (використання поряд з типовими версіями й таких, які виникають у зв'язку з виявленням нових способів учинення злочинів) шляхів.

Планування розслідування може бути уявним, до якого слідчий вдається зазвичай на самому початку розслідування, наприклад, при виконанні таких первинних дій, як огляд місця події. Тобто, можна стверджувати, що однією з найважливіших і необхідних умов підготовки слідчої (розшукової) дії є побудова його уявної динамічної моделі. Створення її слідчим і допомагає йому

уявити обстановку, проведення слідчої (розшукової) дії, дії її учасників та варіанти їх можливої поведінки.

Іншим, хоча й менш поширеним видом плану, є план проведення окремої слідчої розшукової дії за участю неповнолітнього підозрюваного. Зазвичай він складається усно або у формі нотаток, на відміну від плану розслідування злочину, що має письмову форму виразу. У результаті проведених емпіричних досліджень встановлено, що слідчі визнають необхідність планування як розслідування, так й окремої слідчої розшукової дії (70,6%, Додаток А), хоча при вивченні матеріалів кримінальних проваджень план розслідування був виявлений у 30,8% кримінальних проваджень (справ (Додаток Б)), при цьому не було жодного плану проведення слідчої (розшукової) дії. Вважаємо це недоліком, який потребує доопрацювання.

Плани можуть змінюватися та доповнюватися, але ініціатива стосовно їх корегування належить слідчому. Письмовий план є не тільки організуючим на початковій стадії процесу розслідування, а й прийомом, що сприяє логічному розвитку планування на всіх етапах провадження.

Крім зазначення завдань, місця і часу проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного, план повинен передбачати:

а) відомості про осіб, щодо яких, або про об'єкти, з приводу яких вона проводиться;

б) посилення на зібрані докази, потреба у використанні або перевірки яких може виникнути при проведенні слідчої (розшукової) дії;

в) перелік прийомів використання цих доказів, а також оперативної інформації, якщо вона є в розпорядженні слідчого;

г) вказівки на необхідні техніко-криміналістичні засоби і тактичні прийоми, послідовність їх застосування з урахуванням можливого розвитку ситуації в ході його проведення, тобто з прогнозуванням лінії поведінки учасників слідчої (розшукової) дії.

Отже, на підготовчій стадії проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного слід здійснювати:

– визначення мети, завдань слідчої (розшукової) дії, шляхів їх досягнення, складення плану слідчої (розшукової) дії, визначення об'єкту тактичного впливу;

– системний аналіз вихідної слідчої ситуації, поведінки учасників, а також перебігу й результатів виконаної по кримінальному провадженню роботи;

– оцінку наявної доказової, оперативно-розшукової, орієнтуючої інформації;

– застосування прийомів рефлексивного мислення, методів і правил криміналістичного прогнозування, методів комплексного вивчення особистості, багатоваріантного програмування слідчої (розшукової) дії;

– обрання місця, часу, найбільш доцільного, з тактичного аспекту, моменту початку проведення слідчої (розшукової) дії та встановлення строку, необхідного для її проведення;

– визначення складу учасників слідчої (розшукової) дії та їх завдань, забезпечення їх явки та участі; постійне керівництво учасниками та надання їм допомоги з практичної реалізації наданих вказівок;

– прийняття заходів щодо забезпечення безпеки учасників кримінального провадження, захисту речових доказів та слідчої інформації від застосування до них протиправного впливу;

– розроблення тактичної лінії поведінки слідчого й інших залучених до проведення слідчої (розшукової) дії вповноважених службових осіб;

– забезпечення взаємодії слідчого з підрозділами правоохоронних органів, громадськими організаціями, окремими громадянами, а також організація взаємодії у межах підрозділу досудового розслідування;

– врахування можливості використання різних форм допомоги громадськості;

– визначення потреби та забезпечення можливості застосування технічних засобів під час проведення слідчої (розшукової) дії [188, с. 120]

(засоби виявлення і фіксації слідів кримінального правопорушення, засоби фіксації ходу та результатів слідчої (розшукової) дії), транспортні засоби, засоби зв'язку та допоміжні засоби (манекени, макети тощо).

Особливу увагу, й саме на підготовчій стадії, слід звернути на забезпечення засобами відеозапису. Доцільність його застосування при проведенні слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних не викликає сумнівів, адже неповнолітні схильні до зміни своїх показань, перепадів настрою та поведінки, тому фіксація їх вербальних і невербальних реакцій має як доказове, так і орієнтуюче значення.

Крім того, мова неповнолітніх підозрюваних відрізняється специфікою, особливими термінами, часто буває важкою для сприйняття. Тому застосування відеозапису допоможе запобігти зміні їх показань в майбутньому, правильно оцінити початкові і наступні показання з огляду на те, що неповнолітні легко піддаються сторонньому навіюванню, а також матеріали відеозапису можуть бути використані при проведенні інших слідчих (розшукових) дій, коли безпосереднє залучення неповнолітнього є недоцільним (наприклад, з міркувань його безпеки, недопущення стресових ситуацій). У складних випадках, навіть рекомендується складати план застосування відеозапису.

Також на підготовчій стадії слідчий повинен вирішити питання щодо всіх суб'єктів, які будуть залучатися до проведення слідчої (розшукової) дії, створити передумови для їх наступної успішної взаємодії. Можливості реалізації потенціалу взаємодії слідчого з іншими учасниками значно зростають в умовах установленого між ними психологічного контакту. Вибір слідчим способу встановлення психологічного контакту з іншими учасниками слідчих (розшукових) дій обумовлений багатьма факторами: процесуальним положенням; завданнями того чи іншого учасника слідчої (розшукової) дії; відношенням до події злочину; інтелектуальним рівнем і рисами характеру; рівнем криміналістичних знань і професійних навичок та ін.

Необхідність встановлення психологічного контакту важлива як з працівниками правоохоронних органів, спеціалістами, так і власне неповнолітнім, його законними представниками та ін.

Установленню й підтримці психологічного контакту сприяють прояв слідчим емоційної стабільності, щиросердечної рівноваги, самовладання, вміння логічно мислити, говорити й писати грамотно, змістовно, зрозуміло, виразно, здатності до тактовного спілкування.

Оволодінню ситуацією й конструктивному на неї впливу допомагає криміналістичне прогнозування, здійснюване у стадії підготовки слідчої (розшукової) дії, а також метод рефлексії. Технологія останнього полягає в тому, що слідчий подумки приймає позицію учасника слідчої (розшукової) дії й із цих поглядів розглядає самого себе, процес спілкування й діяльності, аналізує минуле й моделює можливу перспективу розвитку.

Проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного, особливо пов'язане з вирішенням завдань в умовах інформаційної невизначеності, часто пов'язане з ризиком недосягнення успіху.

Акцентуємо увагу на ряді обставин, що спонукають діяти слідчого в умовах тактичного ризику: дефіцит часу, наприклад, при затриманні злочинця на місці злочину, при розслідуванні «по гарячих слідах» і взагалі на початковому етапі розслідування; інформаційна невизначеність ситуації, недостатність інформації для прийняття всебічно зваженого рішення впевненість слідчого у своїй перевазі, інтуїтивне передбачення успішності своїх дій; процесуальна необхідність вчинення дій. У ряді випадків підготовка до проведення слідчої (розшукової) дії пов'язана із необхідністю діяти саме за таких умов, й слідчий повинен бути до цього готовим.

Отже, на стадії підготовки до проведення слідчої (розшукової) дії усвідомлюються і формулюються завдання майбутньої слідчої (розшукової) дії, вирішуються питання, пов'язані з визначенням моменту її проведення і кола учасників, застосуванням техніко-криміналістичних засобів, уточненням форми й меж використання оперативних можливостей, допомоги спеціалістів.

2.2. Робоча стадія проведення слідчої (розшукової) дії

Проведення слідчої (розшукової) дії із неповнолітнім підозрюваним здійснюються в рамках кримінального провадження уповноваженою на те особою – слідчим (у переважній більшості випадків), забезпечується заходами державного примусу, супроводжуються необхідним документуванням і являє собою комплекс пізнавально-засвідчуючих операцій. Дана діяльність спрямована на вивчення, оцінку і використання доказів, зібраних на початковому етапі, детальну перевірку версій, доказування обставин злочину, з'ясування причин та умов, що сприяли його вчиненню неповнолітнім.

З метою отримання позитивного результату від проведення будь-якої слідчої (розшукової) дії із неповнолітнім підозрюваним, слідчий повинен виконати ряд завдань. Одними із таких завдань є, наприклад, вивчення особистості неповнолітнього, налагодження психологічного контакту з ними, переконання щодо необхідності надання повних і правдивих показань, враховуючи чинники інформаційного, процесуального, організаційного, психологічного, тактичного, етичного та виховного характеру.

Робочу стадію проведення слідчої (розшукової) дії можна назвати ключовою, адже вона спрямована на вирішення конкретних завдань. На думку В. О. Образцова [163, с. 22], типовими завданнями, які вирішуються на робочій стадії проведення слідчої (розшукової) дії, є: отримання вихідних даних; перевірка наявної у кримінальному провадженні інформації; уточнення, конкретизація, доповнення наявної інформації; усунення суперечностей у показаннях однієї і тієї ж особи, а також усунення суперечностей у показаннях інших осіб; закріплення зібраних даних; виявлення і викриття брехні; ідентифікація і розпізнавання; перевірка слідчих версій [163, с. 22].

Вказана точка зору заслуговує на увагу, та хочемо додати, що сьогодні досягнення поставлених завдань залежить від діяльності слідчого, його професіоналізму, компетентності у виборі форм, методів діяльності.

Варто доповнити, що на робочому етапі проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного вирішуються такі завдання:

- створення умов для застосування тактичних прийомів, техніко-криміналістичних засобів;
- роз'яснення учасникам змісту проведення дії, реалізація запланованого;
- розгляд звернень учасників слідчої (розшукової) дії, їх вирішення;
- підтримання взаємодії з учасниками, забезпечення їх безпеки;
- забезпечення протокольної та інших форм фіксації проведення слідчої (розшукової) дії та ін.

Успішне виконання завдань слідчим залежить від вірно обраної ним тактики, використання належних тактичних прийомів, криміналістичних рекомендацій.

Важливо, що під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених ст. 91 КПК України, з'ясовуються: вичерпні відомості про особу неповнолітнього, спосіб його життя та попередня поведінка; характер вчиненого діяння та ставлення до нього неповнолітнього, прагнення до перевиховання; наявність дорослих підбурювачів, інших співучасників; причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення та ін.

Слід вказати ст. 485 КПК України, яка додатково регламентує, що до обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, відносяться:

- 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (дата народження), стан здоров'я та рівень розвитку, соціально-психологічні риси особи. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними;
- 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;
- 3) умови життя та виховання неповнолітнього;

4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

Тактика, як найбільш раціональна й ефективна організація проведення досудового розслідування, є категорією динамічного змісту, гнучка і рухлива, спирається на науково обґрунтоване прогнозування і покликана забезпечувати високу оперативну готовність правоохоронних органів.

Основним «інструментом» на робочій стадії проведення слідчої (розшукової) дії є тактичний прийом. Основними елементами криміналістичної тактики, головними її тактичними засобами, цілком обґрунтовано вважати тактичні прийоми та слідчі (розшукові) дії, у рамках яких вони реалізуються [9, с. 179].

На думку В. Ю. Шепітька, тактичний прийом – це спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її конкретної мети, заснований на психологічному механізмі його реалізації, що є найбільш раціональним і ефективним у певних ситуаціях [197, с. 37].

Тактичні прийоми, що застосовується слідчим як до неповнолітніх, так й інших учасників кримінального провадження, повинні відповідати вимогам законності, етичності, науковості, вибірконості, пізнавальної цінності.

Отже, саме на робочій стадії проведення слідчої (розшукової) дії із неповнолітнім підозрюваним реалізуються тактичні прийоми та їх комплекси. Проведене анкетування продемонструвало недоліки у знанні слідчими сутності та видів тактичних прийомів (34,4% слідчих визнали свій рівень обізнаності недостатнім (Додаток А)), що обумовлює проблеми при вирішенні практичних завдань.

Науковці ставлять питання і про те, що сьогодні є потреба у розробці типових систем тактичних прийомів під час проведення слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми підозрюваними. Створення таких систем зовсім не суперечить творчому характеру і вільному вибору тактичних прийомів слідчим, а лише полегшує обрання такої послідовності, тим паче забезпечує швидке розв'язання поставленого завдання в конкретній обстановці [75, с. 99].

Слідча робота відноситься до видів діяльності, які здійснюється в екстремальних умовах, для яких характерні дефіцит часу й інформації, невизначеність ситуацій, емоційна значимість, підвищена відповідальність за прийняті рішення. Існують також психологічні особливості, специфічні в основному для слідчої роботи, сполучення яких обумовлює і психологічну своєрідність тактики дій слідчих працівників.

За даних умов важливе значення має врахування ряду психологічних факторів, що визначають специфіку тактичних прийомів при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних:

- обов'язкове психологічне вивчення особистості неповнолітнього;
- забезпечення психологічного контакту, створення передумов для психологічного впливу;
- володіння слідчим специфічними особливостями особистості, що обумовлюють ефективність його професійної діяльності.

Таким чином, типовими тактичними прийомами, які застосовуються під час робочої стадії проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного, є: тактичні прийоми, спрямовані на створення сприятливих умов для проведення слідчої (розшукової) дії; тактичні прийоми, спрямовані на встановлення психологічного контакту; постановка різного виду запитань; використання чинника раптовості; спростування неправдивого алібі; допущення легенди; демонстрація речових доказів, іншої матеріально фіксованої інформації, оголошення показань інших осіб та інші, докладно розглянуті вченими у наукових дослідженнях [84].

Застосування тактичних прийомів до неповнолітніх підозрюваних має свої особливості, тому за результатами проведених досліджень, спираючись на висновки В.О. Образцова [163, с. 26], їх можна об'єднати у такі умовні групи залежно від спрямованості керування:

- тактичні прийоми як засоби керування слідчим власними почуттями і поведінкою;

- тактичні прийоми як засоби керування слідчим поведінкою інших учасників слідчої (розшукової) дії;
- тактичні прийоми як засоби керування слідчим поведінкою неповнолітнього підозрюваного;
- тактичні прийоми як засоби керування слідчим слідчою ситуацією;
- тактичні прийоми як засоби керування діяльністю з пошуку та взаємодії з іншими об'єктами тактичного впливу.

У той же час, тактичні прийоми за видом процесуальної дії класифікуються на тактичні прийоми огляду місця події, допиту, обшуку та інших процесуальних дій; за діапазоном використання; за об'єктом спрямованості (або сферою реалізації); за ситуаційною варіантністю; за характером інформації.

Так як першочергово реалізує тактику слідчих (розшукових) дій з урахуванням психологічних особливостей неповнолітнього підозрюваного – слідчий, то саме достатньою обізнаністю слідчого про особу, з якою буде проведено слідчу (розшукову) дію, і визначається значною мірою успіх дій, де важливим питанням є створення обставин, що мають сприяти встановленню психологічного контакту і одержанню необхідної інформації. Перелік необхідних обставин потрібно заздалегідь підготувати і зафіксувати їх у плані, зміст яких необхідно потім з'ясувати у неповнолітнього підозрюваного.

У даному випадку тактичні прийоми спрямовані на:

- 1) встановлення психологічного контакту;
- 2) управління спілкуванням з боку слідчого;
- 3) здійснення психологічного впливу на неповнолітнього підозрюваного в процесі спілкування;
- 4) одержання слідчим необхідної інформації в процесі спілкування про неповнолітнього підозрюваного та його дії.

Розглянемо детально процес встановлення психологічного контакту за даних умов. Поняття «психологічний контакт» обумовлює, конкретний вплив на психіку осіб, які вступають в спілкування. При встановленні контакту

психологічний вплив може мати різні форми та зумовлений рядом обставин, серед яких необхідність встановлення контакту, його ціль, прийоми впливу, використання емоційного стану осіб під час спілкування та бажання надавати необхідну інформацію [83, с. 65].

У процесі проведення слідчих (розшукових) дій з неповнолітнім підозрюваним встановлення психологічного контакту передбачає проведення бесіди на теми спорту, навчання, нових фільмів, ігор тощо, здійснення психологічного вивчення особи. Передусім, необхідно дохідливо розкрити підліткові суспільну небезпеку вчиненого злочину, ставлення до цього людей, збитки, що були заподіяні родині, близьким в результаті вчинення злочину і пояснити: до чого може привести заперечення ним своєї причетності до цього злочину; обґрунтувати важливість для нього надання правдивих показань; активно співпрацювати з органами розслідування та довести підозрюваному, що виконання цих умов матиме значення як пом'якшувальна обставина.

Під психологічним вивченням особистості в слідчій діяльності варто розуміти не що інше, як цілеспрямовану діяльність по установленню визначеної сукупності даних, що характеризують особу і мають значення для формування правильних рішень по проведенню слідчих заходів, наданню психологічного впливу на особистість та ін. Вважаємо, що саме для отримання об'єктивної характеристики сучасного неповнолітнього обов'язково необхідно з'ясувати: в яких зовнішніх умовах він перебуває; які стосунки склалися із оточуючим середовищем, зокрема, з батьками, вчителями, однолітками та іншими; в якому напрямку відбувається розвиток особистості, пізнавальних процесів, самосвідомості; поведінку неповнолітнього тощо. Без урахування всіх психологічних особливостей неповнолітніх неможливо якісно і правильно обрати тактичні прийоми при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій в процесі їх планування, розробки слідчих версій, збирання і дослідження доказової бази. Вивчення вікових особливостей неповнолітніх має на меті допомогти у розумінні ступеня впливу вікових особливостей на поведінку неповнолітнього, встановлення ступеня його суспільної небезпеки.

Психологічний контакт з неповнолітнім підозрюваним, застосовування при цьому ряду психологічних прийомів, необхідні для зняття стану напруженості, хвилювання, неспокійності, тривожності, неприязні, підозрілості під час слідчих (розшукових) дій. Наприклад, під час допиту (на його початку) задаються питання лише з позитивними відповідями, щоб не викликати тривоги у неповнолітнього, але потім вони поступово ускладнюються, наближуються до суті проблеми. Під час спілкування слідчий дізнається про місце проживання, інтереси, захоплення погляди неповнолітнього. Слідчому слід підкреслювати позитивні якості допитуваного, наявність правоти в його позиціях, словах, вияв розуміння. Це у свою чергу, заспокоює неповнолітнього, підвищує почуття впевненості, доброзичливості; необхідний візуальний контакт, природна, невимушена міміка, жести, манери спілкування [151, с. 65].

Отже, врахування психологічних особливостей особистості дозволяє передбачати проведення слідчої (розшукової) дії в конкретних ситуаціях. Одержанню необхідної інформації про особу сприяє спостереження, що здійснюється з метою виявити певні риси характеру і темпераменту, мотиви й інтереси й ін. При проведенні слідчої (розшукової) дії приймаються до уваги всі дані, зібрані в ході оперативно-розшукових заходів і вміле, тактично грамотне використання оперативної інформації сприяє оптимізації слідчої (розшукової) дії, якщо при цьому дотримані необхідні вимоги (вжиті заходи до не розкриття джерела інформації; об'єктивність інформації не викликає сумніву, для чого вона може бути перевірена і перекрита відомостями, що надходять за оперативними каналами, але з інших джерел та ін.).

Тактичні прийоми, які слід застосовувати в процесі слідчих (розшукових) дій з неповнолітнім підозрюваним, залежать від особистості підозрюваного. У випадку проведення слідчих (розшукових) дій з розбещеними і недисциплінованими неповнолітніми, необхідно проявляти серйозність і суворість і, навпаки, якщо неповнолітній є сором'язливим, невпевненим – слід підбадьорити та заохотити його. Така манера поведінки сприяє встановленню

необхідного контакту з неповнолітнім, налаштовує його на відвертість зі слідчим [202, с. 136].

З перших хвилин спілкування слідчого з неповнолітнім підозрюваним, а також з будь-яким учасником розслідування, формується емоційний фон впливу. Тому успіх цього спілкування, а й відповідно, вирішення завдань, які стоять перед слідчим, в значній мірі залежать від рівня психологічного контакту, досягнутого з особою, з якою доведеться працювати [24, с. 25].

Доречно уточнити, що психологічний контакт сам по собі, внаслідок його складності, не є тактичним прийомом. Значення його полягає в іншому: за цією категорією стоїть особливий стан відносин, що склалися в ході міжособистісних спілкувань, атмосфера, що сприяє конструктивному обміну інформацією, вирішенню інших завдань у ході діяльності з підготовки та проведення слідчої (розшукової) дії. Викладене не можна розуміти в тому сенсі, що встановлення психологічного контакту свідомо і у всіх випадках є запорукою успіху на шляху досягнення наміченої мети. Але навіть самі ідеальні відносини, що встановилися в колі учасників слідчої (розшукової) дії, ще не гарантують отримання очікуваних слідчим результатів. У тому випадку, коли вони не переведені в ділове русло, а зведені до нічого не значущого діалогу, до порожніх балачок, багатий потенціал психологічного контакту залишиться незатребуваним і нереалізованим. Тому психологічний контакт не є засобом безпосереднього впливу на об'єкт.

Спираючись на проаналізовані наявні погляди, думки та концепції, слід відмітити, що найважливіше значення встановлення психологічного контакту має при проведенні вербальних слідчих (розшукових) дій [94, с. 291].

Ця думка отримала однозначне схвалення за результатами проведеного анкетування. Так, на думку слідчих, найважливішим завданням за умов будь-якої слідчої ситуації є створення належних умов для встановлення психологічного контакту (на думку 87,5% слідчих (Додаток А)).

Взагалі, практична потреба у використанні досягнень науки психології обумовлена і самою природою слідчої діяльності, що здійснюється спеціально

підготовленими суб'єктами, спрямована на повне й об'єктивне розслідування всіх обставин злочину. Майстерність та професіоналізм слідчого полягає в тому, щоб, використовуючи усі прийоми та засоби, правильно спланувати їх, готуючись до інших слідчих (розшукових) дій, уміти варіювати, виходячи зі слідчої ситуації, що склалася [182, с. 120].

Ефективність використання різних тактичних прийомів слідчим (поряд з їх відповідністю законності і нормам моралі) багато в чому залежить від врахування кращого практичного досвіду, а також даних психології неповнолітніх (знаходить практичний вираз у створенні психологічних умов; правильному застосуванні психологічних засобів; використанні спеціальних психологічних прийомів).

Отже, у боротьбі зі злочинністю, здійснюваної в процесі слідчої роботи, бажано враховувати закономірності і механізми психіки людей при рішенні оперативних задач. У цьому плані відіграють роль дві обставини:

- по-перше, у будь-якому злочині (кримінальному правопорушенні), що представляє конкретний вольовий акт протиправної поведінки, виявляються індивідуально-психологічні риси особистості;

- по-друге, слідчу діяльність цілком обґрунтовано розглядати у психологічному змісті.

На робочому етапі проведення слідчої (розшукової) дії безпосередньо реалізується діяльність із перевірки версій у кримінальному провадженні. Типовими версіями, які висувуються у кримінальних провадженнях про злочини неповнолітніх і підлягають перевірці, є: про особу неповнолітнього, якщо вона не встановлена; про мотиви й мету вчиненого кримінального правопорушення; про наявність дорослих підбурювачів або інших співучасників; про існування злочинної групи підлітків і дорослих, які вчинили декілька злочинів; про факт приховування з боку дорослих, у тому числі й батьків, відомостей про вчинене кримінальне правопорушення неповнолітньою особою; про залучення неповнолітніх до жебрацтва, пияцтва, азартних ігор,

вживання наркотиків, здійснення інших кримінальних правопорушень; про самообмову неповнолітнього; про способи вчинення й приховання злочинів.

На робочій стадії проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного реалізується взаємодія слідчого з іншими компетентними суб'єктами. Спільна діяльність у такому випадку забезпечує високу результативність кримінального провадження, своєчасність проведення слідчих (розшукових) дій, економію сил і засобів, визначає ефективність розслідування.

На основі результатів вивчення емпіричного матеріалу доцільно зупинимося на основних засадах взаємодії слідчих та оперативних підрозділів під час проведення слідчої (розшукової) дії за участю немонолітного підозрюваного: а) тісна співпраця: підтримка і взаємна допомога; б) комплексне використання сучасних засобів і методів; в) спільне й погоджене планування з використання наявних можливостей; г) чітке додержання на основі чинного законодавства компетенції учасників взаємодії; д) дотримання загальних засад слідчої та оперативно-розшукової діяльності; е) нерозголошення відомостей про факт і результати проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів.

Спілкуючись із неповнолітніми підозрюваними, варто відмітити, що вказана діяльність слідчого переважно має конфліктний характер, пов'язана із подоланням протидії розслідуванню (на думку 71,9% слідчих (Додаток А)).

За таких умов, для досягнення поставлених завдань, неможливо обійтися без слідчих хитрощів, психологічного впливу.

Правомірний психічний вплив відрізняється від незаконного психічного впливу – психічного насильства – тим, що він, на думку А.Р. Ратинова, «сам по собі не диктує конкретну дію, не вимагає показання того або іншого змісту, а втручаючись у внутрішні психічні процеси, формує правильну позицію людини, свідоме відношення до своїх громадянських обов'язків і лише приводить його до вибору визначеної лінії поведінки» [150, с.352].

З огляду на це, серед різноманіття типових завдань, які вирішуються на робочій стадії проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного, варто назвати такі основні:

- проведення інструктажу учасникам слідчої (розшукової) дії (пояснити їм мету та порядок її виконання, роз'яснити права і обов'язки);
- розширення і виконання уявного плану (перевірка версій, загальний і індивідуальний плани розслідування завжди конкретизуються, змінюються і доповнюються);
- створення умов для застосування тактичних прийомів, методів і правил;
- встановлення психологічного контакту з неповнолітнім підозрюваним, здійснення психологічного впливу на нього та управління спілкуванням з боку слідчого;
- постійне керівництво учасниками слідчої (розшукової) дії (підтримання контактів, надання допомоги з практичної реалізації наданих вказівок, забезпечення безпеки);
- забезпечення протокольної та додаткових форм фіксації;
- застосування технічних засобів фіксації, залучення транспортних засобів та засобів зв'язку та ін.

Як вбачається із аналізу викладеного, знання психології формування показань, вікових та індивідуальних особливостей неповнолітнього має важливе значення для правильного забезпечення тактики проведення слідчих (розшукових) дій: обрання прийомів встановлення психологічного контакту, інших тактичних прийомів та їх комплексів, оцінки показань і, як результат, з'ясування необхідних обставин, отримання правдивої доказової інформації для встановлення обставин кримінального провадження.

Особливої уваги вимагає аналіз позиції, зайнятої неповнолітнім під час досудового розслідування: заперечення своєї провини або, навпаки, бажання все вчинене приписати собі. За всім цим може стояти вплив дорослих співучасників, що переконали підлітка в тому, що йому як неповнолітньому не загрожує суворе покарання. Нерідко підлітки скоюють злочини за намовою

старших підлітків або дорослих. Якщо ж розглянути суб'єктивні труднощі, то вони пов'язані не недостатньою професійною компетентністю співробітників правоохоронних органів, та навіть професійною деформацією.

Усуненню зазначених і ряду інших недоліків, покликано запровадження нового явища у правозастосовній практиці – «зелених кімнат» при підрозділах Національної поліції України.

Правовою підставою їх залучення до кримінального провадження є: міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, КПК України, Кодекс України про адміністративні правопорушення [73], закони України «Про охорону дитинства» [144], «Про органи та служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [143], «Про попередження насильства в сім'ї» [145], Загальнодержавна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року, затверджена Законом України від 5 березня 2009 року N 1065-VI [141], підзаконні нормативно-правові акти: Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, затверджена Указом Президента України від 24 травня 2011 року N 597/2011 [142] та ін.

Важливою у правовому регулюванні даного питання є Інструкція з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей, затверджена Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2012 р. №1176 [58].

Уперше термін «зелена кімната» з'явився в офіційних документах у 2008 році, Департаментом кримінальної міліції у справах дітей МВС України були видані методичні рекомендації щодо організації та функціонування «зеленої кімнати» для дітей, які потребують соціально-психологічного захисту (переважно мова йде про роботу з дітьми віком від 5 до 18 років, які є бездоглядними і безпритульними; проживають у неблагополучних сім'ях; перебувають на обліку в підрозділах НП України; вчинили адміністративні правопорушення; вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність; вчинили злочин тощо) [108].

Сьогодні, з метою профілактики злочинності серед неповнолітніх,

ефективного кримінального провадження за їх участі, при кожному підрозділі Національної поліції створені або поставлене завдання щодо запровадження «зелених кімнат». Обов'язковою вимогою до оформлення «зелених кімнат» є фарбування приміщення та меблів у зелений колір, наявність кімнатних рослин. «Зелена кімната» облаштована системами кондиціонування та обігріву, комп'ютером та телевізором з DVD-програвачем, меблями, дитячими іграшками, книгами та іграми. «Зелена кімната» має окрему кімнату для роботи психологів, педагогів, медичних працівників, спеціалістів інших зацікавлених відомств та установ, яких працівники Національної поліції залучають до роботи з дітьми. У наявності також окремий санітарний вузол. Відпрацьований механізм забезпечення дітей гарячим харчуванням [52]. Обов'язковою є наявність камер відеоспостереження та скла позавізуального спостереження. Це зроблено для того, щоб зібрані матеріали можна було використовувати у суді без повторного травмування психіки дитини при судовому розгляді [148].

При районних відділах поліції в столичному регіоні вже налічується більше десяти таких кімнат. Організація роботи здійснюється на основі індивідуального підходу до кожної дитини з урахуванням її віку та ступеня розвитку. Зелена кімната допомагає дітям відчувати домашню атмосферу, сприяє відкритому спілкуванню з дорослими, засвоєнню інформації [119].

У сучасній науково-методичній літературі зазначається, що дружні до дітей «зелені кімнати» створені з метою проведення опитування (допитів) дітей, які є учасниками в кримінальних провадженнях, в яких вони фігурують як потерпілі чи свідки, в умовах, що мінімізують повторну травматизацію психіки дитини. Успішність допиту дитини визначається місцем розташування та облаштування приміщення, в якому він буде проведений; попереднім психологічним вивченням дитини, завдяки якому можна підготувати її до співпраці з правоохоронцями, а також компетентності осіб, що проводять допит [108, с. 11].

Відповідно до положень Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дій, затверджена Наказом Міністерства

внутрішніх справ України від 19.12.2012 р. №1176 [58], методика «Зелена кімната» – це методика проведення інтерв'ювання дитини, яка потерпіла або стала свідком злочину, в умовах, що мінімізують та не допускають повторної травматизації психіки дитини, з урахуванням її індивідуально-психологічних та психофізіологічних властивостей (розд. I).

Згідно п. 8.4. вказаної Інструкції, методика «Зелена кімната» застосовується до дітей віком від 4 до 14 років, а на розсуд слідчого чи суду – й у віці від 14 до 16 років, які потерпіли внаслідок учинення злочинів проти статевої свободи і недоторканості, інших злочинів насильницького характеру або стали свідками таких злочинів.

Погоджуючись із зазначеним, на підставі проведених емпіричних досліджень, вважаємо доцільним запропонувати не обмежуватися проведенням лише допиту і лише зі свідками та потерпілими за вказаної методики «зеленої кімнати». Проведення різних слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних за таких умов спрямоване на забезпечення їх прав та свобод, сприяє кращому встановленню психологічного контакту, запобігає повторній травматизації дитини, сприяє реалізації профілактичної та виховної функції з боку правоохоронних органів. Значна частина неповнолітніх підозрюваних під час досудового розслідування усвідомлює свою протиправну поведінку, й розкаюється у вчиненому (явно, опосередковано, приховано). Тому компетентні суб'єкти, які здійснюють кримінальне провадження, повинні враховувати нестійкість психіки неповнолітніх, наявність певного травмування, й не поглиблювати своїми діями внутрішній конфлікт. Тому на нашу думку, виходячи із необхідності забезпечення прав та свобод неповнолітнього, тактичних міркувань, досягнення завдань кримінального провадження, слідчий може прийняти рішення проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного за методикою «зеленої кімнати».

Однак, сьогодні існуючий стан речей потребує удосконалення. Вивчення кримінальних проваджень (Додаток Б) продемонструвало, що переважно «зелені кімнати» при підрозділах Національної поліції України застосовувалися

при проведенні слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми потерпілими та свідками – 25,8%, щодо проведення слідчих (розшукових) дій за даних умов із неповнолітніми підозрюваними, зустрічаються лише поодинокі випадки (1,7%). Крім того, мова йде переважно про проведення допиту (87,9%) або одночасного допиту раніш допитаних осіб (6%), пред’явлення для впізнання особи (3%), речей (3%) (Додаток Б).

Пропозиції щодо розширення можливостей використання «зелених кімнат» у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх підозрюваних, дістали схвальні відгуки у опитаних практичних співробітників. Так, про те, що застосування «зелених кімнат» з прогресивним заходом, однак слід зберегти існуючу практику їх застосування відносно потерплх та свідків, вказали 24,4% слідчих; при цьому 62,5% опитаних вважають, що «зелені кімнати» доцільно застосовувати й при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних, враховуючи слідчу ситуацію (Додаток А).

Таким чином, при визначенні напрямів удосконалення тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних, слід наголосити на доцільності використання «зелених кімнат» при підрозділах Національної поліції України. Таку методика, крім проведення допитів, залежно від обставин конкретної слідчої ситуації, доцільно поширювати на інші слідчі (розшукові) та процесуальні дії, що проводяться за участю неповнолітніх підозрюваних, й проводити такі дії не лише із неповнолітніми свідками чи потерпілими, але й підозрюваними. Вважаємо доцільним доповнити вказаними пропозиціями Інструкцію з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дій, затверджену Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2012 р. №1176 [58].

Щодо застосування «зелених кімнат» при побудові вірної тактики слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних, варто наголосити на дотриманні наступних криміналістичних рекомендацій, які повинні бути враховані на всіх стадіях (необхідність у розробці криміналістичних рекомендацій з даного питання підкреслити 93,7% слідчих, Додаток А):

1. Підготовка до проведення.

- вирішення питання щодо розташування та обладнання приміщення, у якому буде проводитися слідча (розшукова) дія;

- вирішення питання про суб'єкта проведення слідчої (розшукової) дії з неповнолітнім підозрюваним. Слід враховувати, що ним може бути як власне слідчий, так і працівник підрозділу Національної поліції (підрозділу по роботі з дітьми), що може проводити слідчі (розшукові) дії за окремим дорученням слідчого, прокурора в порядку, визначеному КПК України;

- підготовка неповнолітнього до проведення слідчої (розшукової) дії в умовах «зеленої кімнати», можливе попереднє «знайомство» з обстановкою, роз'яснення особливостей фіксації, використання скла позавізуального спостереження та ін.;

- всебічне, в тому числі психологічне вивчення особи неповнолітнього, а також врахування її віку, зрілості, рівня розвитку і освіченості, стану здоров'я, особливих потреб;

- підбір учасників слідчої (розшукової) дії (законний представник, педагог або психолог, а за необхідності – лікар, співробітники правоохоронних органів та ін.). На практиці, до допиту в переважній більшості випадків запрошують будь-якого педагога із найближчої школи, хоча потрібно запрошувати педагога, психолога чи дефектолога – фахівця з дитячої психології, який має практичний досвід роботи з дітьми певної категорії (інвалід, розумово відстала, нормальна, обдарована дитина) та віку: дошкільного, молодшого, середнього чи старшого шкільного. Разом з тим, доречно вказати на ст. 21 «Психологічна служба в системі освіти» Закону України «Про освіту», згідно з якою психологічне забезпечення навчально-виховного процесу в навчальних закладах здійснюють практичні психологи. За своїм статусом практичні психологи належать до педагогічних працівників. Це означає, що на сьогодні слідчий можуть залучати саме шкільного психолога до допиту під час слідства, а не будь-якого педагога, не порушуючи закон, оскільки шкільні психологи за своїм статусом прирівнюються до педагогічних

працівників [108, с. 13]. Щоправда, ми вважаємо доцільним слідувати закону буквально й залучати за даних умов як педагога, так і психолога;

- методична підготовка власне слідчого та інших осіб, які будуть залучені до проведення слідчої (розшукової) дії за окреслених умов;

- ретельна підготовка до проведення слідчої (розшукової) дії, максимальне окреслення завдань, які необхідно досягти, щоб мінімізувати кількість її повторного проведення, складення плану, матеріальних об'єктів, що будуть використані (у тому числі з метою встановлення психологічного контакту (ігри, ілюстрації, журнали));

- консультування слідчого з педагогом, психологом, лікарем, законним представником щодо тактики проведення слідчої (розшукової) дії;

- застосування заходів з метою забезпечення таємниці досудового розслідування та захисту персональних даних неповнолітнього, отриманих під час проведення слідчих (розшукових) дій.

2. Робоча стадія.

- роз'яснення всім учасникам прав та обов'язків, порядку проведення слідчої (розшукової) дії, особливо що стосується технічних засобів фіксації, використання скла позавізуального спостереження;

- дотримання вимог щодо часу і тривалості проведення слідчої (розшукової) дії із неповнолітнім підозрюваним, криміналістичних рекомендацій, забезпечення під час безпосереднього проведення слідчої (розшукової) дії перерв для відпочинку, задоволення природних потреб організму. Врахування індивідуальних можливостей дитини (вік, розвиток мовлення, особливі потреби, вади здоров'я тощо);

- застосування якнайширшого кола заходів, спрямованих на встановлення психологічного контакту (використання допоміжних засобів комунікації (ілюстрації, література, ігри), для налагодження атмосфери довіри та взаєморозуміння, подолання в неповнолітнього психологічних бар'єрів;

- застосування заходів щодо забезпечення таємниці досудового розслідування та персональних даних неповнолітнього підозрюваного;

– недопущення безпосереднього контакту між неповнолітнім підозрюваним та неповнолітнім свідком, потерпілим;

– недопущення навідних запитань, іншого впливу на поведінку та показання неповнолітнього (враховуючи схильність неповнолітніх до навіювання);

3. Фіксація ходу та результатів.

– хід і результати проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних в умовах «зеленої кімнати» обов’язково фіксуються у протоколі та за допомогою додаткових засобів фіксації;

– показання неповнолітнього підозрюваного слід записувати простими і зрозумілими йому реченнями, з врахуванням мовленнєвих особливостей; так само чітко й однозначно слід фіксувати дії осіб, які проводять слідчу (розшукову) дію, поведінку неповнолітнього підозрюваного, його вербальні та невербальні реакції (сором’язливість, зляканість, агресію та ін.);

– за згодою неповнолітнього, з яким проводиться слідча (розшукова) дія, законних представників, педагога, психолога, слід здійснювати запис за допомогою технічних засобів. Мова йде про відеозапис (у тому числі у вигляді замаскованих засобів відеозапису (камери відеоспостереження), що використовується з метою не допущення психологічного дискомфорту неповнолітнього, відчуття сором’язливості, а також забезпечення можливості переглядати відеозаписи під час судового розгляду справи та ін.)

4. Оцінка результатів проведення слідчої (розшукової) дії.

Оцінюючи результати проведення слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітніх підозрюваних, що відбулася в умовах «зеленої кімнати», варто зауважити, що оцінці підлягають: по-перше, ті відомості, які отримані слідчим безпосередньо в результаті проведення чи за результатами взаємодії з іншим компетентними суб’єктами; 2) протокол слідчої (розшукової) дії; 3) додатки до протоколу (насамперед, відеозапис). Оцінка передбачає як вивчення змісту проведеної слідчої (розшукової) дії, так і дотримання законності, прав та свобод учасників, має як доказове, так й орієнтуюче значення.

2.3. Фіксація ходу і результатів слідчої (розшукової) дії

Фіксація ходу та результатів є важлива стадія тактики проведення слідчої (розшукової) дії. Згідно зі ст. 103 КПК України, процесуальні дії під час кримінального провадження можуть фіксуватися у таких формах: 1) протокол; 2) носій інформації, на якому процесуальна дія зафіксована за допомогою технічних засобів; 3) журнал судового засідання.

Доречно акцентувати увагу на тому, що у нашому випадку потрібно враховувати лише дві вищеназвані форми фіксації (протокол, носії інформації), так як журнал судового засідання ведеться під час судового слідства.

У науковій літературі обґрунтовані точки зору щодо фіксації доказової інформації у вербальній формі (усній та письмовій), графічній, наочно-образній, предметній та комбінованій формі фіксації.

Особлива увага за змістом підрозділу буде звернена на вербальну форму фіксації, особливість котрої полягає в тому, що їй притаманна процедура матеріалізації відображень (ідеальних і матеріальних). В протоколі фіксується результат усного запису ідеальних відображень або інформація, яка передається за допомогою технічних засобів (фотозйомкою, звукозаписом, відеозаписом). До протоколу, звичайно, додаються й інші носії доказової інформації: об'єкти в натуральному вигляді або їхні копії (моделі), виготовлені за допомогою фіксуючих матеріалів.

Стадія фіксації ходу та результатів слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного покликана забезпечити максимально повне і правильне відображення її ходу та досягнутих результатів. Тактичні прийоми фіксації спрямовані на вибір або створення умов, що забезпечують оптимальне застосування відповідних техніко-криміналістичних засобів і прийомів фіксації доказової інформації у встановлених законом формах.

Особливість фіксації полягає у тому, що без належного процесуального оформлення отримана інформація не має необхідного доказового значення, а

самі дії слідчого не можуть викликати необхідні процесуальні наслідки. Тому, за результатами фіксації, ми отримуємо відповідні процесуальні документи, джерела доказів, у тому числі речові докази, порівняльні зразки для проведення судової експертизи.

Досліджуючи способи фіксації слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного, необхідно зазначити, що протокол є основним процесуальним способом фіксації.

Згідно ч. 3 ст. 104 КПК України, протокол складається з:

1) вступної частини, яка повинна містити відомості про: місце, час проведення та назву слідчої (розшукової) дії; особу, яка проводить слідчу (розшукову) дію (прізвище, ім'я, по батькові, посада); всіх осіб, які присутні під час проведення слідчої (розшукової) дії (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місця проживання); інформацію про те, що особи, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні слідчої (розшукової) дії, умови та порядок їх використання;

2) описової частини, яка повинна містити відомості про: послідовність дій; отримані в результаті слідчої (розшукової) дії відомості, важливі для цього кримінального провадження, в тому числі виявлені та/або надані речі і документи;

3) заключної частини, яка повинна містити відомості про: вилучені речі і документи та спосіб їх ідентифікації; спосіб ознайомлення учасників зі змістом протоколу; зауваження і доповнення до письмового протоколу з боку учасників слідчої (розшукової) дії.

Слід звернути увагу на виконання вимог до внесення вставок і поправок до протоколу у зв'язку зі зробленими зауваженнями. Будь-які прогалини і неточності технічного, а особливо змістового характеру неодмінно викликають сумнів у достовірності встановлених і відображених

у протоколі фактів, а тому вставки і поправки неодмінно повинні бути внесені до протоколу і відповідним чином застережені [95, с. 287-289].

Про факт фіксування ходу й результатів слідчої (розшукової) дії під час досудового розслідування за допомогою технічних засобів обов'язково зазначається у вступній частині протоколу. Речові докази, вилучені слідчим, прокурором, обов'язково фотографуються (ч. 2 ст. 100 КПК України), а речові докази, які в силу різних об'єктивних причин повертаються законному власнику або передаються йому на відповідальне зберігання, передаються для реалізації, знищуються чи передаються для технологічної переробки, обов'язково фіксуються за допомогою фотографування або відеозапису (ч. 6 ст. 100 КПК України). У всіх інших випадках фіксування слідчої (розшукової) дії за допомогою технічних засобів, якщо на обов'язковому фіксуванні не наполягають учасники процесуальної дії, є факультативним і залежить від конкретних обставин.

Важливою в царині доказового права і практики судочинства є процесуальна новела про можливість повного фіксування допиту за допомогою технічних засобів без внесення тексту показань до відповідного протоколу. Ініціатором такого способу фіксування допиту виступає особа, яка цей допит проводить і яка повинна одержати згоду кожного з учасників цієї слідчої (розшукової) дії на такий варіант фіксування.

При цьому слід мати на увазі, що допит неповнолітнього підозрюваного, як вже зазначалося, повинен проводитись у присутності захисника, законного представника і педагога або психолога, за необхідності – лікаря. Виходячи із зазначеного, кожна з цих осіб повинна дати згоду на описаний спосіб фіксування допиту, про що робиться відповідний запис у протоколі допиту з підписами зазначених осіб. Про факт застосування названого способу фіксування зазначається в протоколі допиту, а технічні носії інформації в опечатаному вигляді додаються до протоколу і зберігаються в сейфі [95, с. 287-289].

Отже, новела законодавця полягає у тому, що якщо згідно ст. 104 КПК України, за допомогою технічних засобів фіксується допит, текст показань може не вноситися до відповідного протоколу за умови, що жоден з учасників процесуальної дії не наполягає на цьому. У такому разі у протоколі зазначається, що показання зафіксовані на носії інформації, який додається.

Однак, вказане не відмінює протоколу форму фіксації, а лише спрощує її за наявності передбачених законодавством підстав.

Визначаючи прогресивність даної процесуальної норми, слід погодитися із думкою вчених, які обґрунтовують, що дане положення сьогодні слід застосовувати в окремих випадках, адже якщо проведення допиту має конфліктний характер, допитуваний є малолітньою чи неповнолітньою особою, особою у тяжкому стані здоров'я, таке спрощення протокольної форми фіксації використовувати не варто [92, с. 457].

Цілком згодні з вказаним положенням, тим більше, що проведені емпіричні дослідження також переконливо про це свідчать.

Отже, визнаючи прогресивність процесуальної норми, слід підкреслити, що таке скорення відносно допиту неповнолітніх підозрюваних слід застосовувати в окремих випадках, за умов безконфліктних (20% слідчих) та сприятливих слідчих ситуацій, не пов'язаних із наданням неправдивих показань (37,5% слідчих) (Додаток А).

Акцентуючи увагу на зміст протоколу слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного, слід підкреслити, що найважливішою змістовною складовою, й найскладнішою для виконавця, є описова частина.

Чим детальніше описуються дії в описовій частині, тим більшу пізнавальну інформацію вони мають, проте не доречно перевантажувати протокол тим, що не має значення для кримінального провадження і взагалі може вплинути негативно (наприклад, суб'єктивні висновки).

Наведемо криміналістичні рекомендації, якими слід керуватися при протоколюванні слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного:

– протокол складати від третьої особи (слідчим, який є відповідальним за проведення слідчої (розшукової) дії);

– описову частину протоколу викладати в хронологічному порядку, зафіксовану інформацію можна деталізувати для подальшого дослідження;

– заходи із забезпечення протокольної фіксації розпочинаються на підготовчій стадії, безпосередньо протокол складається під час проведення слідчої (розшукової) дії (в окремих випадках, щоб не допустити втрати психологічного контакту, зменшити напругу, доцільно складати протокол після закінчення слідчої (розшукової) дії, а на робочій стадії робити нотатки);

– перед підписанням протоколу учасникам слідчої (розшукової) дії надається можливість ознайомитися із текстом протоколу. Підписувати протокол повинні всі учасники слідчої (розшукової) дії, які брали участь у її проведенні;

– при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій (пред'явлення особи, трупа чи речі для впізнання, огляд трупа, в тому числі пов'язаний з ексгумацією, слідчий експеримент, освідчування особи) значну роль у засвідченні правильності фіксації відіграють поняті (ч. 7 ст. 223 КПК України).

Спираючись та теоретичні [43, с. 20-28; 156, с. 90] та практичні дані, переконані, що фіксацію ходу і результатів слідчої (розшукової) дії можна розглядати як самостійну стадію проведення, так і складову, що супроводжує весь процес проведення слідчої (розшукової) дії і забезпечує доказове значення отриманих результатів.

Аргументами, які можуть бути висловлені на підтвердження наведеного положення є те, що фіксація здійснюється протягом всього процесу проведення слідчої (розшукової) дії, розпочинаючись на початковому її етапі. У вступній частині протоколу документуються відомості про застосовувану слідчу (розшукову) дію, час, місце й умови проведення, фактичні та правові підстави, коло учасників, роз'яснення їхніх прав та обов'язків тощо. Використання фотозйомки, відеозапису теж розпочинається на стадії орієнтуючого дослідження, відтворюючи обстановку ще до того, як дія набула динамічного

характеру [163, с. 20-21]. Фіксуються також момент початку і закінчення слідчої (розшукової) дії, її хід, проміжні та кінцеві результати.

І.М. Бацько вказує, що протокол слідчої дії має складатися під час проведення слідчої дії або безпосередньо одразу після неї. При цьому відстрочка складання протоколу допустима в тих випадках, коли писати не дозволяють несприятливі погодні умови або інші суттєві обставини (темний час доби, зараженість території небезпечними речовинами тощо), – тобто, коли слідчому фізично неможливо одночасно сприймати і фіксувати доказову інформацію у протоколі. У той же час зволікання зі складанням протоколу слідчої дії завжди тягне загрозу втрати важливої інформації про подію, тому необхідно максимально наблизити час упорядкування протоколу до моменту закінчення слідчої дії [11, с. 123].

Тобто, фіксація розпочинається на вступному етапі провадження слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного, супроводжує все її проведення, а закінчується тоді, коли складений слідчим протокол повно і достовірно фіксує перебіг і результати слідчої (розшукової) дії, з ним ознайомлені всі учасники, а також відображені всі висловлені ними зауваження.

Цілком згодні із В.С. Кузьмічовим, Ю.М. Чорноус, що процес фіксації доказової інформації є досить складним і має дві сторони: кримінально-процесуальну і криміналістичну. На перший план у процесуальному розумінні фіксації виступає процесуальна форма засвідчення і закріплення доказів. Криміналістичний аспект фіксації має змістовний характер, тобто основна увага спрямовується на дії з фіксації ходу і результатів дії, вилучення слідів злочину чи речових доказів та на засоби, за допомогою яких проводяться ці заходи. Процесуальний і криміналістичний аспекти фіксації ходу і результатів слідчої дії знаходяться у тісному взаємозв'язку, що не виключає їх окремого розгляду під час наукового аналізу [104, с. 311-312].

Криміналістичні рекомендації спрямовані на деталізацію процесуальних вимог і відповідно до їх положень, у протоколі слідчої (розшукової) дії доцільно додатково вказувати:

– назву та місцезнаходження об'єкту, де проводиться слідча (розшукова) дія (особливо у випадках її проведення поза межами слідчого підрозділу);

– нумерацію об'єктів (якщо їх декілька і вони потребують описання) з метою недопущення плутанини під час складання протоколу;

– описуючи дії слідчого та виявлені на місці проведення слідчої (розшукової) дії предмети, документи, сліди, які мають відношення до провадження, слід ухилятися від використання занадто довгих речень, неконкретних виразів на зразок «недалеко», «поряд» і подібних; слів місцевого діалекту і великої кількості спеціальних термінів. Необхідно послідовно і чітко викладати хід своїх думок, детально описувати предмети і видимі сліди, зазначати їх індивідуальні ознаки;

– важливо зазначати спосіб виявлення слідів і предметів, які мають відношення до кримінального провадження, за яких умов і за допомогою яких технічних засобів вони були вилучені й зафіксовані;

– слід приділити увагу процесуальному і технічному оформленню фотознімків відповідно до двох етапів: 1) оформлення факту застосування фотографування, тобто відображення в протоколі засобів, методів, прийомів та умов фотозйомки, суб'єктів і учасників фотографування; 2) оформлення результатів фотографування, тобто складання фототаблиць з поясненнями.

Поєднання слідчим дотримання вимог КПК України та криміналістичних рекомендацій під час фіксації ходу та результатів слідчої (розшукової) дії покликано забезпечити повне, достовірне, достатнє і належне відображення процесу проведення, забезпечить доказове значення отриманих результатів [104, с. 310].

Велике значення під час допиту неповнолітнього підозрюваного має повнота і точність фіксації показань (записуються від першої особи і по можливості дослівно). При цьому слід враховувати, що увага неповнолітніх легко розсіюється, вимова може бути уривчастою, розпливчастою, а відповіді даватися не завжди в плані поставлених запитань. Можна говорити й про те, що окремі слова неповнолітній може вживати не в загальноприйнятому значенні, а

деяка частина інформації передається ними взагалі за допомогою жестів, міміки, інтонації та ін. Практичний досвід свідчить, що слідчі не завжди дотримуються вимог, і показання неповнолітніх підозрюваних піддають обробці, наприклад, відбору інформації, її переструктуруванню, редагуванню окремих виразів тощо. Такі дії можуть одночасно привести і до втрати, і до спотворення частини отримуваної інформації, а значить до зниження доказового значення показань, викликаючи сумнів в об'єктивності проведеного допиту.

Ми вважаємо, що для фіксації достовірної інформації у протоколі, слідчому потрібно якомога повніше зберегти звороти мови неповнолітнього, його своєрідний, хоч і бідний лексикон, що характеризує рівень розвитку особи, його навколишнє середовище і звички. Всі висловлювання, які необхідні для розслідування, навіть самі короткі або віддалено пов'язані з ними, повинні бути дослівно, без спотворень внесені до протоколу [40, с. 40-43].

Важлива інформація міститься й у додатках до протоколу слідчої (розшукової) дії (ст. 105 КПК України), якими можуть бути:

- 1) спеціально виготовлені копії, зразки об'єктів, речей і документів;
- 2) письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії;
- 3) стенограма, аудіо-, відеозапис процесуальної дії;
- 4) фототаблиці, схеми, зліпки, носії комп'ютерної інформації та інші матеріали, які пояснюють зміст протоколу.

Вони містять важливу криміналістичну інформацію, оцінюються разом із іншими джерелами доказів. Всі відомості щодо додатків обов'язково заносяться до протоколу.

Варто акцентувати увагу на важливому значенні аудіо- та відеозапису слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного. Наприклад, аудіозапис показань неповнолітнього підозрюваного сприяє вдосконаленню процесу перевірки та оцінки доказів, що включає не тільки дослідження фактів, про які повідомлено під час слідчої (розшукової) дії, а й аналіз умов, методів,

засобів отримання від нього відомостей. Так, прослухавши запис, ми маємо можливість перевірити і переконатися в тому, що і як говорив неповнолітній підозрюваний, що дозволяє здійснювати контроль за правильністю тлумачення слідчим дитячих висловлювань з їх характерними особливостями. Однак, фіксацію необхідно продовжувати навіть під час мовчання неповнолітнього в ході проведення слідчої (розшукової) дії. Безсумнівно, аудіозапис не замінює традиційного письмового протоколювання і його слід розглядати як додатковий засіб фіксації, що значно полегшує процес протоколювання показань неповнолітніх, робить його більш повним.

Доцільно застосувати як аудіо-, так і відеозапис під час проведення слідчої (розшукової дії) [65, с.71-76; 90, с. 4] за участі неповнолітнього підозрюваного за наступних слідчих ситуацій:

- якщо неповнолітній підозрюваний змінює або може змінити свої показання під впливом родичів, потерпілих, співучасників злочину;

- при вчиненні злочину в групі або в результаті залучення в злочинну діяльність родичами, іншими дорослими особами, коли під час досудового розслідування, у відсутності зазначених осіб, неповнолітні докладно висвітлюють взаємини з цими особами, роль кожного співучасника, обставини залучення в протиправну діяльність, а в суді, в присутності дорослих підбурювачів та інших співучасників, є ризик зміни або відмови від дачі показань;

- для оголошення дорослому співучаснику показань неповнолітнього, записаних за допомогою аудіо-, відеозапису, якщо слідчий, з метою уникнення негативного впливу, вважає недоцільним проводити між ними одночасний допит;

- при необхідності зафіксувати специфічні для неповнолітнього звороти мови, особливості голосу та мовлення;

- для фіксації обстановки слідчої (розшукової) дії (яким тоном і в якій послідовності задавалися питання, як на них відповідав допитуваний, чи була спокійною обстановка слідчої (розшукової) дії).

– якщо неповнолітній підозрюваний має фізичні вади, які його позбавляють можливості підписати протокол.

Якщо слідчому вдалося встановити стійкий психологічний контакт з неповнолітнім підозрюваним, запис висловлювань, дій по ходу проведення слідчої (розшукової) дії не відволікає, не має негативного впливу, аудіо-, відеозапис доцільно здійснювати одночасно з веденням звичайного письмового протоколу. По закінченні слідчої (розшукової) дії результати аудіо-, відеозапису повинні бути прослухані/переглянуті. Якщо в протоколі не були відображені певні висловлювання, дії, протокол слід доповнити.

Як зазначалося, внаслідок своєрідності сприйняття неповнолітніми навколишнього світу і особливостями їх мови, точна передача показань, здійснюваних дій в протоколі супроводжується складнощами. Водночас, слід погодитися, що саме відеозапис необхідний у випадку проведення слідчих (розшукових) дій за участю осіб, які погано володіють розмовною мовою або страждають фізичними або психічними вадами: сліпоглухонімі, глухонімі, німі, особи з паралізованими органами мови, з ознаками інших захворювань. Звичайно, для передачі інформації у таких ситуаціях використовують жести, міміку та інші виразні засоби. За таких умов застосування відеозапису дозволяє уникнути необхідності проведення повторних слідчих (розшукових) дій.

Нарешті, використання аудіо- відеозапису при проведенні слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного створює суттєві тактичні переваги, оскільки всі дії щодо фіксації здійснює спеціаліст, а слідчий може зосередити всю свою увагу на створенні атмосфери, яка сприяла успішному досягненню цілей слідчої (розшукової) дії.

Отже, переконані у важливості аудіо- та відеозапису під час фіксації слідчої (розшукової) дії за наступних слідчих ситуацій: якщо неповнолітній підозрюваний може змінити свої показання (62,5% опитаних слідчих, Додаток А); при вчиненні злочину у співучасті, зокрема із дорослими (56,2% слідчих); за фізичних, психічних, розумових вад особи, що не дають можливості провести слідчу (розшукову) дію у звичайному порядку (68,7%

опитаних); з тактичних міркувань (69% слідчих); з метою демонстрації під час досудового розслідування, судового розгляду (71,3% опитаних); при необхідності зберегти індивідуальні особливості мовлення, поведінки неповнолітнього (48,1% слідчих); для фіксації обстановки проведення слідчої (розшукової) дії (71,9% опитаних слідчих).

Вважаємо, що для найбільш повної фіксації образної та звукової інформації прийоми і методи аудіо-, відеозапису потрібно передбачити ще на стадії підготовки до проведення слідчої (розшукової) дії, визначивши спеціаліста, що буде залучений до виконання таких функцій; технічних засобів; процесуальних норм, що повинні бути дотримані; організаційно-тактичних заходів та ін.

Таким чином, застосування аудіо- та відеозапису для фіксації слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного повно і точно відображає їх мовні особливості, не дають ходу вигаданим заявам зацікавлених осіб про незаконні прийоми, а також дають можливість на будь-якому етапі розслідування перевірити правильність тактики проведення. Особливість фотографування, як способу фіксації, полягає в доцільності його застосовування для фіксації об'єктів, виявлених на місці події, а також при реконструкції, моделюванні та інших слідчих (розшукових) дій. Фотозйомка може здійснюватися як слідчим, так і спеціалістом, і є додатком до протоколу. Під час застосування фотозйомки необхідно дотримуватися загальних методів судової фотографії з метою отримання достовірних результатів.

Додатки до протоколів повинні бути належним чином виготовлені, упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у їх виготовленні.

У заключній частині фіксуються відомості про ознайомлення учасників слідчої (розшукової) дії із протоколом.

Зауваження і доповнення зазначаються у протоколі перед підписами. Протокол підписують усі учасники, які брали участь у проведенні слідчої (розшукової) дії. Якщо особа через фізичні вади або з інших причин не може

особисто підписати протокол, то ознайомлення такої особи з протоколом здійснюється у присутності її захисника (законного представника), який своїм підписом засвідчує зміст протоколу та факт неможливості його підписання особою. Якщо особа, яка брала участь у проведенні слідчої (розшукової) дії, відмовилася підписати протокол, про це зазначається в протоколі. Такій особі надається право дати письмові пояснення щодо причин відмови від підписання, які заносяться до протоколу. Факт відмови особи від підписання протоколу, а також факт надання письмових пояснень особи щодо причин такої відмови засвідчується підписом її захисника (законного представника), а у разі його відсутності – понятих (ч.ч. 4-6 ст. 104 КПК).

Як свідчить практика, неповнолітнім підозрюваним, як правило, протокол дається на підпис, але дане питання може вирішуватися і на розсуд слідчого, якщо ступінь розвитку неповнолітніх підлітків недостатній. У такому випадку, протокол дається їм на підпис або підписується тільки дорослими учасниками слідчої (розшукової) дії.

Крім того, слід додати про використання слідчим під час проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного технічних засобів для вирішення окремих організаційно-тактичних завдань. Наприклад, під час обшуку слідчому рекомендується застосовувати диктофон як додатковий (допоміжний) засіб фіксації, щоб використовувати необхідну інформацію отриману під час робочої стадії проведення обшуку при складанні протоколу.

Також, з огляду на достатньо складну структуру процедури проведення слідчого експерименту, складання протоколу даної слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного, теж має свої особливості. У зв'язку з цим потрібно під час робочої стадії проведення слідчої (розшукової) дії вести чорнові записи, робити нотатки, а складати протокол слід вже після його закінчення, в більш сприятливих умовах на підставі всього комплексу наявної інформації. Потрібно визнати, що досить ефективним є використання диктофона, на який слідчий наговорює текст майбутнього протоколу у процесі

проведення слідчого експерименту [56, с.80]. Якщо в ході дослідів змінилися умови їх проведення, про це обов'язково робиться відмітка в протоколі з описом характеру зроблених змін. У разі реконструкції обстановки проведення дослідів у протоколі зазначається, у чому конкретно вона виражалася, а також причини, які викликали її необхідність. Якщо при проведенні дослідів застосовували допоміжні засоби, предмети, їх опис також повинні міститися в протоколі. В силу специфічних особливостей слідчого експерименту слід використовувати як додатковий засіб фіксації фотозйомку або відеозапис. Так як обстановка місця проведення експерименту досить складна за своєю структурою, то на практиці в якості додаткових засобів фіксації результатів слідчого експерименту часто використовуються схеми і плани, наприклад, використання плану приміщення або ділянки місцевості, який полегшує сприйняття і оцінку суті здійснюваних при експерименті дій та отриманих результатів. Структура протоколу слідчого експерименту є традиційною, однак в описовій частині протоколу повинні бути зафіксовані: обстановка й умови проведення дослідів, розташування учасників експерименту перед початком дослідів, умовні сигнали і засоби зв'язку, опис кожного проведеного досвіду із зазначенням характеру дій, що здійснюються кожним учасником та отриманих результатів.

Підсумовуючи вищенаведене, слід підкреслити, що стадія фіксації ходу та результатів слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного покликана забезпечити максимально повне і правильне відображення її ходу та досягнутих результатів. Результати слідчої (розшукової) дії, що відображені у відповідних джерелах (протоколі та додатках), використовують як джерела доказової інформації для встановлення обставин кримінального провадження. Вони також відіграють важливу роль у побудові версій, плануванні розслідування, обранні тактики інших слідчих (розшукових) дій, проведення судової експертизи.

2.4. Оцінка результатів проведення слідчої (розшукової) дії

Оцінка результатів проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного – завершальна стадія проведення будь-якої слідчої (розшукової) дії.

Зважаючи на те, що будь-яка діяльність людини повинна бути оцінена, дана стадія спрямована на накопичення й одержання позитивного досвіду. Піддаючи всебічному вивченню й аналізу кожний окремий елемент діяльності, таким чином можна удосконалити свої професійні якості. Такому вивченню повинен піддаватися весь хід її здійснення, а не лише результат діяльності, адже кожна слідча (розшукова) дія є складним і багатогранним процесом. Також на цій стадії виявляються помилки, які були допущені при попередніх стадіях проведення слідчої (розшукової) дії, оцінюються їх можливі результати та вирішується питання про доцільність повторного проведення даної дії. Аналіз роботи, виконаної під час слідчої (розшукової) дії та отриманих результатів, безперечно необхідний і для перевірки достовірності отриманої інформації, і для вирішення питання про те, яке значення має дана інформація для встановлення обставин кримінального провадження, доведення вини неповнолітнього підозрюваного, а також для планування шляхів її подальшого використання.

Зазначимо, оцінці результатів проведення слідчої (розшукової) дії із неповнолітнім підозрюваним переважно підлягають:

1) протокол – процесуальний документ, в якому відображені хід і результати проведеної слідчої (розшукової) дії. Протокол з точки зору його об'єктивності, повноти, логічності та послідовності викладу, чіткості і ясності формулювань, наявності необхідних процесуальних реквізитів, а також додатки до нього: плани, схеми, замальовки, фотографії, аудіо- та відеозаписи (ст. 104-105 КПК України).

Крім того, під час розумової діяльності, оцінюючи власне показання, поведінку, діяльність неповнолітнього підозрюваного, необхідно враховувати: краще, ніж підозрюваний, ніхто не знає, за яких обставин та як саме було підготовлено та вчинено злочин. Ось чому отримання правдивих показань, об'єктивної інформації навіть за наявності достатніх доказів, що викривають винного, мають суттєве значення для повного, всебічного та об'єктивного розслідування кримінального провадження. Зазначимо, що доказова цінність даних, отриманих в результаті проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього підозрюваного залежить також від того, наскільки ці показання відповідають іншим доказам, зібраним у матеріалах провадження.

Оцінці підлягає також діяльність слідчого із планування проведення слідчої (розшукової) дії, застосування тактичних прийомів, з точки зору наявності знань, вмінь, навичок, життєвого та професійного досвіду.

Також вкрай важливим на даній стадії є врахування слідчим при проведенні слідчої (розшукової) дії із неповнолітнім підозрюваним криміналістичних рекомендацій.

Відомості про новинки науки й практики слідчий одержує з різних інформаційних джерел, що адресуються саме йому чи з повідомлень, що він отримав у процесі службової підготовки, навчання на курсах підвищення кваліфікації, під час участі в нарадах і конференціях, спілкуванні з колегами тощо, або у результаті власного пошуку необхідної інформації. Звернення слідчого до літератури або до інших джерел інформації звичайно має метою підвищення фахової майстерності або пошук відповіді на конкретні питання, що виникли у процесі практичної діяльності. Крім того, при вирішенні конкретних практичних питань потрібен спеціальний пошук, оскільки нерідко буває досить важко визначити за назвами праць та їх розділів зміст тексту джерел, і чи є в них необхідна рекомендація. Можна навести великий перелік питань, відповіді на які у принципі є опубліковані у криміналістичній літературі, але знайти їх там дуже важко. Тому необхідно систематизувати криміналістичні рекомендації для полегшення їх пошуку і підвищення

ефективності застосування досягнень науки у практичній діяльності. Практичне значення систематизації рекомендацій полягає також у тому, що вона сприяє виявленню найменш забезпечених аспектів слідчої діяльності і тим самим дозволяє визначати перспективні напрями і ділянки для наукової розробки [105, с. 80].

Таким чином підкреслимо, що результати проведених емпіричних досліджень свідчать про існуючу потребу у розробці криміналістичних рекомендацій щодо тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних (86,2% опитаних слідчих, Додаток А).

При проведенні слідчих (розшукових) дій за даних умов слідчому доводиться стикатися з ситуаціями визнання чи невизнання неповнолітнім підозрюваним причетності до злочину. У ході проведення слідчих (розшукових) дій слідчим з'ясовуються обставини злочину, характер дій кожного співучасника, дані, що мають тактичне значення. Більшість слідчих під час проведення слідчих (розшукових) дій приділяють увагу з'ясуванню причин та умов, що сприяли вчиненню злочину. Тому оцінці підлягає якість і ефективність проведеної роботи, що знаходить відображення як власне у протоколі слідчої (розшукової) дії та відповідних додатках, так і результаті діяльності слідчого, його досвіді.

2) висновок експерта – процесуальний документ, який є джерелом судових доказів і складається з трьох частин: вступної, дослідної та заключної (ст. 101 КПК України) [96, с. 283].

Даний документ отримується за результатами проведення судової експертизи – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду (ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» [147]).

У кримінальних провадженнях експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду (ч. 1 ст. 242 КПК України).

Розгляд даного питання – а саме оцінки висновку експерта пов'язаний із тим, що слідчі (розшукові) дії, які проводяться у кримінальному провадженні, спрямовані на збирання доказової інформації, яка потім буде використана під час підготовки та безпосереднього проведення експертного дослідження. А також навпаки – інформація, отримана в результаті проведення судової експертизи, враховується під час планування та проведення наступних слідчих (розшукових) дій.

Отже, з'ясуванню важливих обставин кримінального провадження сприяє залучення експерта і проведення експертизи. Крім традиційних криміналістичних експертиз (почеркознавчої, експертизи зброї та слідів і обставин її використання; трасологічної, експертизи матеріалів, речовин та виробів), а також судово-медичної та судово-психіатричної, важливим і менш дослідженим питанням є проведення психологічної експертизи неповнолітнього підозрюваного. Психологічна експертиза встановлює ті особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці неповнолітньої особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки. Основним завданням психологічної експертизи за даних умов є визначення: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивотвірних чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей (відповідно до п. 6 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями)) [60].

Вказані обставини у сукупності з іншою доказовою інформацією оцінюються у кримінальному провадженні, мають значення для оцінки зібраної інформації, планування проведення слідчих (розшукових) дій.

За цих умов оцінка висновку експерта включає:

- 1) аналіз дотримання процесуального порядку призначення та проведення судової експертизи;
- 2) визначення відповідності висновку експерта завданню;
- 3) встановлення повноти та наукової обґрунтованості висновку експерта;
- 4) визначення відповідності висновку експерта іншим зібраним у кримінальному провадженні доказам;
- 5) перевірку відношення до кримінального провадження даних, що містяться у висновку.

Необхідно мати на увазі, що достовірність висновку може бути переглянута, а суперечливі дані, якщо вони виникли – підлягати новій оцінці. Завжди треба враховувати всі обставини факту, що перевіряється, ретельно їх аналізувати, наприклад – пам'ятати про можливість неправдивих показань, про спроби спотворити результати слідчого експерименту.

У такому випадку, оцінка висновку експерта може бути підставою для одного з таких рішень:

- визнання висновку експерта повним та обґрунтованим, тобто таким, що має значення по кримінальному провадженню;
- визнання висновку неповним або недостатньо зрозумілим, призначення додаткової експертизи або допиту експерта (за необхідності);
- визнання висновку експерта необґрунтованим або сумнівним відповідно до його правильності, призначення повторної експертизи або інших процесуальних дій (за необхідності).

Оцінка результатів проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного у формі протоколу та додатків до нього також може бути підставою для проведення повторної або додаткової слідчої (розшукової) дії відповідного виду, проведення інших слідчих (розшукових) дій для перевірки інформації.

Оцінка результатів проведення кожної слідчої (розшукової) дії, висновку експерта, є складною розумовою діяльністю. Також відслідковуються зв'язки між оцінкою та плануванням у діяльності слідчого. Так, наприклад, оцінка

сприяє розвитку та коригуванню планів на всіх рівнях планування в інтересах досягнення поставлених цілей. У той самий час плани коректуються на основі їх оцінки. Реалізація ж планів на основі оцінки становить практичну діяльність з їх розслідування. Також вона не може розглядатися ізольовано, відірвано від організаційної діяльності слідчого.

Слід враховувати, що слідчий не завжди може повністю правильно сприйняти поведінку інших учасників при проведенні слідчої (розшукової) дії і, що особливо важливо, сприйняти і критично осмислити свою власну поведінку. Аналіз усіх розходжень у поведінці дає можливість виявити помилки, допущені в процесі підготовки, та ході слідчої (розшукової) дії з неповнолітнім підозрюваним, й навіть у власній поведінці.

Саме тому вся діяльність по осмисленню, аналізу ходу і результатів слідчої (розшукової) дії повинна проводитися після її завершення.

Розглядаючи особливість оцінки результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій, С. С. Кудінов, Р. М. Шехавцов, О. М. Дроздов, С. О. Гриненко зазначають, що вона передбачає з'ясування, чи зафіксовані в них відомості, що мають значення для кримінального провадження (про причетність конкретної особи до вчинення злочину, місцезнаходження речових доказів та ін.), або ні. На підставі такої оцінки у прокурора (слідчого) повинно сформуватися уявлення про доцільність або не доцільність використання отриманих результатів (матеріалів) у кримінальному провадженні. Визнання доцільності використання отриманих результатів у кримінальному провадженні передбачає й необхідність визначення конкретних шляхів такого використання – для початку нового кримінального провадження, призначення експертизи, під час підготовки і проведення допиту, обшуку та ін. [124, с. 82].

Стадія оцінки результатів слідчої (розшукової) дії має ту особливість, що може здійснюватися не тільки самим слідчим, що проводив слідчу (розшукову) дію, але і прокурором, начальником слідчого відділення, стороною захисту у кримінальному провадженні. Подібний аналіз, оцінка здатні багато в чому

допомогти слідчому у встановленні істини по конкретному кримінальному провадженню.

Важливість стадії оцінки слідчої (розшукової) дії, що проводилося за участю неповнолітнього підозрюваного, можна охарактеризувати з декількох точок зору:

- а) сприяє вдосконаленню професійних якостей слідчого;
- б) створює умови для повторної та додаткової слідчої (розшукової) дії, з метою вирішення допущених помилок;
- в) є підставою для висунення версій та планування розслідування.

На наш погляд, оцінка інформації, що має головним чином доказовий характер, становить одну з найважливіших сторін розумової діяльності при розслідуванні. Вона супроводжує всю роботу слідчого навіть під час кримінального провадження.

У результаті оцінки інформації, отриманої за результатами проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних, можна зробити висновок про дотримання прав та свобод неповнолітніх підозрюваних, а також виконання ними відповідних обов'язків.

Оцінка інформації відбувається під час всього досудового розслідування. При вирішенні питання про початок кримінального провадження доводиться оцінювати наявне повідомлення або перевірку матеріалів про подію з погляду наявності в них сукупності достатніх підстав, що свідчать про ознаки кримінального правопорушення. Без такої оцінки неможливо вирішити питання про повідомлення неповнолітньому про підозру, про обрання відносно нього запобіжного заходу, про перевірку висунутих версій, про проведення слідчих (розшукових) дій.

Проведені теоретичні та практичні дослідження свідчать, що оцінка інформації за результатами проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних відбувається на трьох взаємопов'язаних рівнях:

- оперативна оцінка, під якою ми розуміємо оцінку інформації, що надходить в ході проведення окремих слідчих (розшукових) дій;

– поточна оцінка, яка здійснюється за результатами перевірки версій, щодо окремих обставин, що підлягають доказуванню та ін.;

– комплексна оцінка, яка є найвищим рівнем оцінки доказів. Здійснюється вона при вирішенні важливих питань щодо повідомлення неповнолітньому про підозру, при складанні обвинувального акту та закінченні досудового розслідування у кримінальному провадженні та ін.

Згідно із законодавчими та науковими джерелами, оцінка доказів здійснюється за внутрішнім переконанням, ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин кримінального провадження в їх сукупності, керуючись законом і правосвідомістю. Таким чином, оцінка доказів здійснюється на законодавчих принципах. Змістовно вона полягає у вирішенні наступних завдань:

- формування критерію оцінки;
- встановлення відповідності фактичних результатів поставленим цілям на підставі визначеного критерію;
- на основі встановлення відповідності або невідповідності фактично отриманих результатів очікуванню – здійснення коригування практичної діяльності чи прийняття певних процесуальних рішень у кримінальному провадженні.

Організаційно-тактичні заходи, які застосовуються на стадії оцінки отриманих результатів за результатами проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного, спрямовані на вирішення трьох основних завдань:

- по-перше, оцінюється співпадання запланованої мети слідчої дії з фактично отриманим результатом;
- по-друге, фактично отримані результати досліджуються за правилами оцінки доказів;
- по-третє, з'ясовується значення і місце отриманих результатів у системі доказової інформації, визначаються шляхи подальшого використання отриманої доказової інформації у процесі розслідування злочину [104, с. 313].

Аналіз зробленої роботи і отриманих результатів необхідний як для перевірки достовірності доказової інформації, так і для вирішення питання про її доказову силу і шляхи її подальшого використання [14, с. 471].

Ця стадія набуває особливого значення у зв'язку з тим, що забезпечення процесу доказування через виконання функцій збирання, дослідження, оцінки і використання доказів є призначенням слідчих дій і, як зазначалося, з цією метою у конкретній слідчій дії процесуальні і криміналістичні аспекти не взаємовиключні, а співіснуючі, взаємодоповнюючі [106, с. 94].

Ми підтримуємо точку зору про те, що криміналістична тактика пропонує способи здійснення діяльності з доказування; в ній відображаються умови і порядок збирання, дослідження, оцінки і використання доказів, в тому числі: проведення окремих слідчих дій, планування, організації та оцінки на всіх їх рівнях [5, с. 48].

Сучасні уявлення про теорію доказування відображають її комплексний характер – процесуальний (мета, предмет, межі доказування, поняття і класифікація доказів тощо), а також криміналістичний (акцент на особливості збирання, дослідження, оцінки і використання доказів) [12, с. 9; 16, с. 27; 57, с. 52; 168, с. 296-313]. Тому забезпечення процесу доказування у кримінальному провадженні є першочерговим завданням тактики слідчих (розшукових) дій.

Стадія оцінки результатів слідчої (розшукової) дії має суттєве значення для визначення можливості використання результатів її проведення у доказуванні. У межах цієї стадії виявляються недоліки, що були допущені під час проведення, передбачаються заходи для їх усунення [104, с. 313-314].

Таким чином, заключна стадія – оцінка результатів слідчої (розшукової) дії та визначення їх значення – підбиває підсумок зусиль слідчого. Аналіз виконаної при проведенні слідчої (розшукової) дії роботи та її результатів потрібен як для перевірки достовірності отриманих доказів, так і для вирішення питання про їх значення для доказування, шляхи подальшого використання. Важливим завданням слідчого на цій стадії є виявлення допущених помилок,

простежування тих наслідків, до яких вони призвели або можуть призвести, вирішення питання про необхідність повторного проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Оцінці піддається і процесуальний документ, у якому відображені хід і результати проведеної дії – з точки зору його об'єктивності, повноти й послідовності викладу, чіткості та ясності формулювань, наявності відповідних процесуальних реквізитів.

Підсумовуючи, можна говорити про оцінку результатів проведення слідчої (розшукової) дії із неповнолітнім підозрюваним, як стадію, яка має доволі складний і різноаспектний характер:

- по-перше, повинна бути впевненість у тому, що всі необхідні умови, які були необхідні під час підготовки, безпосереднього проведення, фіксації ходу та результатів слідчої (розшукової) дії, яка оцінюється, були виконані;

- по-друге, повинно бути зрозуміло, що суттєвих змін в обстановку не вносилось і, що певні зміни, які зазвичай виникають у динаміці, жодного впливу на результати слідчої (розшукової) дії не спричинили. Тільки після цього можна оцінювати відповідні результати, зважаючи на те, що результати, наприклад, слідчого експерименту, можуть мати позитивний (якщо припущення підтвердилось), негативний (припущення не підтвердилось) чи нейтральний (коли під час експериментальних дій не було ні спростовано, ні підтверджено певне припущення) характер.

Відповідно, кожна слідча (розшукова) дія, що проводилася за участю неповнолітнього підозрюваного, може мати позитивний, негативний чи нейтральний результат. І такий висновок ми можемо отримати на підставі ґрунтовної оцінки попередніх стадій слідчої (розшукової) дії. Отже, оцінка результатів проведення слідчої (розшукової) дій за участі неповнолітнього підозрюваного є завершальною, але не менш важливою стадією.

Вищевикладене відображає структурно-системний підхід до визначення тактики окремої слідчої (розшукової) дії. Тільки за такого розуміння можлива ефективна розробка його складових елементів, невід'ємно зв'язаних між собою в єдину систему дій, розумових процесів та вольових рішень.

Висновки до розділу 2

Сформовано організаційно-тактичні засади проведення слідчої (розшукової) дії відповідно до визначених стадій.

Підготовча стадія пов'язана із внесенням відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, повідомленням про підозру неповнолітньому, прийняттям процесуального рішення про проведення слідчої (розшукової) дії.

Серед різноманіття вирішуваних завдань важливим є забезпечення участі захисника, законного представника, педагога або психолога, за необхідності – лікаря, понятих та, на розсуд слідчого, представників підрозділів НП України, адміністрації місця навчання, органу опіки та піклування, свідків, потерпілих.

Підготовка слідчої (розшукової) дії за даних умов може набувати двох практичних форм вираження: 1) охоплювати цілісний комплекс організаційно-тактичних заходів, пошуково-пізнавальних операцій, розроблення тактичної лінії поведінки; 2) реалізуватися скорочено через об'єктивні та суб'єктивні обставини (брак часу, раніше вивчений об'єкт тактичного впливу). Однак за будь-яких умов типовий перелік підготовчих заходів має бути вирішеним. Сприяє досягненню поставлених завдань складення плану проведення слідчої (розшукової) дії.

Ключове значення має робоча стадія проведення слідчої (розшукової) дії.

Передусім з'ясовуються обставини згідно ст. ст. 91, 485 КПК України, зокрема: вичерпні відомості про особу неповнолітнього, спосіб його життя та попередню поведінку; характер вчиненого діяння та ставлення неповнолітнього, прагнення до перевиховання; наявність дорослих співучасників; причини та умови, що сприяли кримінальному правопорушенню.

Досягнення поставлених завдань залежить від застосування тактичних прийомів та їх комплексів. Тактичні прийоми класифікуються на п'ять груп залежно від спрямованості керування: власними почуттями і поведінкою; поведінкою інших учасників слідчої (розшукової) дії; поведінкою неповнолітнього підозрюваного; слідчою ситуацією; діяльністю з пошуку та

взаємодії з іншими об'єктами тактичного впливу. Найважливішим завданням за умов будь-якої слідчої ситуації є встановлення психологічного контакту.

При визначенні напрямів удосконалення тактики проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного зазначається про доцільність використання «зелених кімнат» при підрозділах НП України. Обґрунтовується, що таку практику, крім проведення допитів, залежно від обставин слідчої ситуації, бажано поширити на інші слідчі (розшукові) дії, що проводяться за участю неповнолітнього підозрюваного. Також доцільно проводити такі дії не лише з неповнолітніми свідками чи потерпілими (25,8% кримінальних проваджень), а й підозрюваними (на думку 62,5% слідчих).

Акцентується увага на основних формах фіксації слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного. Підкреслюється важливість аудіо- та відеозапису під час фіксації слідчої (розшукової) дії за таких слідчих ситуацій: якщо неповнолітній підозрюваний може змінити свої показання; при вчиненні злочину у співучасті, зокрема з дорослими; за фізичних, психічних, розумових вад особи, що унеможлиблюють проведення слідчої (розшукової) дії у звичайному порядку; з тактичних міркувань; з метою демонстрації під час досудового розслідування, судового розгляду; при необхідності зберегти індивідуальні особливості мовлення, поведінки неповнолітнього; для фіксації обстановки проведення слідчої (розшукової) дії.

На стадії оцінки результатів вирішується питання про досягнення завдань, передбачених планом проведення слідчої (розшукової) дії. Обґрунтовується, що оцінка сприяє розвитку та коригуванню планів на всіх рівнях з метою досягнення поставлених завдань.

Важливість даної стадії можна охарактеризувати в декількох аспектах: сприяє вдосконаленню професійних якостей слідчого; спрямована на коригування плану кримінального провадження; забезпечує дотримання прав та свобод неповнолітнього підозрюваного; створює підґрунтя для проведення додаткових і повторних слідчих (розшукових) дій та ін.

РОЗДІЛ 3.

ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДОЗРЮВАНИХ

3.1. Тактика допиту неповнолітніх підозрюваних

Важливо, що саме шляхом проведення слідчих (розшукових) дій відбувається встановлення обставин кримінального провадження. Серед них на початковому етапі розслідування важливе місце посідає допит. Адже, загальновідомо, що допит є найбільш поширеною слідчою (розшуковою) дією, що займає майже 25% від загальної кількості робочого часу слідчого [24, с. 82].

Цілком погоджуємося з думкою В. Ю. Шепітька, що допит – це процесуальна дія, яка являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть в ньому участь, спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини в кримінальному провадженні [195, с. 212].

Як слушно зауважує В. О. Коновалова, показання свідків, потерпілих, обвинувачених, підозрюваних та інших осіб можуть бути отримані в результаті здійснення у встановленій кримінально-процесуальній формі такої слідчої (розшукової) дії, як допит [83, с. 156].

В. К. Весельський вважає, що отримання інформації, яка зберігається у пам'яті особи, що має відношення до обставин розслідуваної події, неможливе без спілкування з нею, яке здійснюється у формі допиту [24, с. 126].

З огляду на зазначене вище, припускаємо, що допит, як спосіб отримання показань особи, яка володіє відомостями, що цікавлять слідство, виглядає на перший погляд лише як інформаційне джерело. З огляду на практичну

діяльність, він є однією з найскладніших слідчих (розшукових) дій, яка вимагає від слідчого високої професійної майстерності.

Зважаючи на те, що правопорушники не зацікавлені у повному й всебічному розкритті та розслідуванні злочинів, що впливає на правдивість їхніх показань, для успішного проведення допитів слідчі повинні володіти знаннями про закони мислення, логічні методи і прийоми, закономірності психології та тактичні прийоми допиту.

Дослідженню тактики проведення допиту, розгляду відповідних тактичних прийомів, присвятили свої праці відомі вчені, такі як В. П. Бахін, В. К. Весельский, В. С. Кузьмічов, В. С. Комарков, В. О. Коновалова, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, Д. П. Письменний, Н. Ш. Сафін, М. О. Селіванов, О. Б. Соловйов, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітько. Ця слідча (розшукова) дія відносно неповнолітніх підозрюваних, має специфіку, обумовлену їх віком і соціально-демографічними характеристиками.

Особливості допиту неповнолітніх підозрюваних обумовлюються:

- 1) нормативно-правовим регулюванням;
- 2) тактичними міркуваннями та індивідуальними особливостями неповнолітніх:
 - а) меншим, ніж у дорослих, обсягом знань і життєвого досвіду;
 - б) слабкою здатністю до зосереджування уваги;
 - в) підвищеною навіюваністю;
 - г) меншим розвитком аналітичних навичок при сприйнятті й оцінці сприйнятого;
 - д) тенденцією до змішування реально сприйнятого з уявленим;
 - е) емоційністю суджень і дій.

Неповнолітні поступаються дорослим також у здатності усвідомити подію в цілому, не завжди можуть виділити головне. Вони частіше дорослих помиляються при визначенні відстаней, інтервалів часу, послідовності дій і подій. Неповнолітні швидше забувають сприйняті події, однак досить точно передають ті факти, які зацікавили їх. Вони мають підвищену збудливість,

відрізняються неврівноваженістю характеру. Їм властиві швидкі зміни настрою і поведінкових реакцій, що помітно позначається на їх свідченнях.

Доцільно відмітити, що названі і деякі інші особливості психофізичного розвитку неповнолітніх проявляються також в процесі формування показань і в поведінці неповнолітнього підозрюваного на допиті.

Підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276-279 КПК України, повідомлено про підозру, або особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 42 КПК України). Після повідомлення неповнолітньому про підозру та роз'яснення його процесуальних прав та обов'язків, проводиться допит особи щодо обставин кримінального правопорушення. Важливо, що на відміну від КПК України 1960 року, який передбачав обов'язок слідчого допитати обвинуваченого не пізніше доби після пред'явлення йому обвинувачення або ж негайно після його явки чи приводу (ч. 1 ст. 143 КПК України 1960 року), новий КПК України не передбачає обов'язкового допиту підозрюваного (як повнолітнього, так і неповнолітнього) після повідомлення йому про підозру (глава 22 «Повідомлення про підозру» КПК України 2012 року). Разом з тим, на нашу думку, з тактичної точки зору такий допит все ж таки доцільно проводити по аналогії з вимогами КПК України 1960 року, а саме якомога раніше після повідомлення неповнолітньому про підозру, адже таким чином отримуються первинні показання підозрюваного, які в подальшому можуть бути змінені.

Вивчення судово-слідчої практики дозволило встановити, що допит неповнолітніх підозрюваних проводився відразу ж після затримання у 15,8% випадків, відразу після вручення повідомлення про підозру – у 48,3% випадків (Додаток Б). Ці дані вказують, що слідчими недостатньо повно використовуються можливості одержання інформації від неповнолітніх підозрюваних з уникненням протидії з їхнього боку. Поясненням цього може бути, наприклад, те, що до проведення допиту зазначеної категорії осіб слідчому необхідно належним чином підготуватися. Це полягає у необхідності залучення відповідних учасників, якими залежно від конкретної ситуації

можуть бути захисник, педагог, психолог, експерт-криміналіст, дільничний інспектор поліції. Оскільки допит неповнолітнього підозрюваного вимагає дотримання відповідної процедури, перед слідчим постає завдання її забезпечення. Таким чином, може скластися ситуація, коли неповнолітній підозрюваний через низку факторів встигає визначити лінію поведінки під час проведення допиту.

Мета слідчого при використанні цього прийому не спроба «спіймати» особу, котра протидіє розслідуванню, на неточностях, обмовах, а створити обстановку, котра переконує у даремності таких спроб. Заслуговує на увагу й такий тактичний прийом, як допит на місці події. Повторне сприйняття місця, де відбулася подія, сприяє відновленню в пам'яті забутого. Не виключені випадки проведення повторних допитів у розрахунку на зміну особою показань для підтвердження версії, обраної та перевіреної слідчим як перспективної [116, с. 49].

Н.Ш. Сафін визначає формування показань неповнолітніх психологічним процесом, що характеризується повним і точним (або неповним і неточним – в залежності від конкретних об'єктивних та суб'єктивних обставин) сприйняттям конкретних подій і обставин за допомогою органів чуття і свідомості, запам'ятовуванням сприйнятого, переробкою і утриманням його в пам'яті, згадуванні і правильним відтворенням в ході допиту повних і достовірних даних про подію та обставини [158, с. 61].

Допит неповнолітнього підозрюваного повинен здійснюватися згідно загальних засад тактики його проведення. Дотримання відповідних криміналістичних рекомендацій визначає його ефективність. Тактичні прийоми підготовки, здійснення, фіксації та оцінки результатів процесуальної дії в своїй системі складають його тактику.

Окреслимо етапи структури тактики допиту неповнолітніх підозрюваних: 1) підготовка до проведення допиту; 2) проведення допиту; 3) фіксація ходу та результатів; 4) оцінка отриманих результатів та вирішення їх значення і місця в системі доказової інформації в даному кримінальному провадженні.

Переходячи до розгляду змісту допиту неповнолітнього підозрюваного, доцільно виділити у ньому такі аспекти:

- процесуальний (дотримання вимог законності щодо всіх етапів допиту);
- психологічний (урахування психовікових особливостей, соціально-психологічної характеристики допитуваного);
- етичний (моральне відношення слідчого до допитуваного);
- виховний (ґрунтується на основі індивідуального підходу, прояву чуйності до особистості неповнолітнього);
- тактичний (використання тактичних прийомів допиту залежно від слідчої ситуації).

Досліджуючи стадію підготовки до допиту, слід відмітити, що на цьому етапі слідчий, прокурор забезпечують вирішення процесуальних та організаційних завдань. Зокрема тактика допиту будується з обов'язковим врахуванням положень КПК України, за яким повинно бути дотримано право неповнолітнього підозрюваного, щодо забезпечення участі захисника, законного представника, за потреби педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря. Так, до початку допиту, захиснику, законному представнику та спеціалістам (педагогу, психологу або лікарю) роз'яснюється надане їм право ставити запитання неповнолітньому підозрюваному. Зазначимо, що забезпечуючи участь у допиті спеціалістів (педагога, психолога, лікаря), слідчий та прокурор мають звернути увагу на наявність у них відповідної освіти, досвіду і відсутності обставин, які виключають їх участь у провадженні (ст. 79 КПК України). Доцільно залучати педагога, як особу, яка навчає і виховує неповнолітніх такого самого віку, як і неповнолітній підозрюваний [95, с. 226].

Такий підхід, безперечно, заслуговує на увагу, як на нашу думку, неповнолітні більше довіряють людям свого віку, отже йдуть з ними швидше на контакт, а від цього залежить успіх розкриття злочину, і не тільки: підозрюваний визнає свої помилки, впевнено переконуючись в цьому.

Аналізуючи даний етап тактики допиту, слід відмітити, що підготовка до допиту неповнолітнього підозрюваного має велике значення, визначаючи в багатьох ситуаціях його успіх. У свою чергу, вона складається з цілого ряду елементів:

1. Визначення кола обставин, які необхідно з'ясувати. Підготовка необхідних матеріалів, а також технічних засобів для допиту. До числа таких матеріалів відносяться речові докази, які будуть пред'явлені під час допиту (вони повинні знаходитись під руками), відповідні матеріали кримінального провадження (в кримінальному провадженні попередньо робляться закладки);

2. Отримати інформацію про особу неповнолітнього підозрюваного. Для встановлення психологічного контакту і визначення тактики допиту необхідно з'ясувати:

- ставлення неповнолітнього до однолітків (відчуття товариства, чуйність, байдужість, неприязні стосунки і т.п.);
- риси характеру (впертість, брехливість, конформізм та ін.);
- коло інтересів і захоплень, а також інші дані, пов'язані з його соціально-демографічною та морально-психологічною характеристиками. Для цього необхідно ретельно вивчити матеріали кримінального провадження, допитати батьків або законних представників, педагогів та інших осіб.

Часто успіх допиту залежить від об'єму даних про особу допитуваного, які є в наявності у слідчого. Особливий інтерес представляють взаємовідносини допитуваного з особами, що фігурують у кримінальному провадженні, його моральний склад, психічні властивості, минуле життя, культурний рівень.

Зважаючи на те, що необхідні свідчення про допитуваного можна добути з різних джерел (показів інших учасників процесу, характеристики з місця роботи або навчання, оперативних даних), слід враховувати, що збір інформації все-таки потребує часу, а допит інколи слід провести негайно. В таких випадках слідчий, готуючись до допиту, по-перше, оцінює особу людини, яку доведеться опитувати, виходячи з матеріалів кримінального провадження; по-друге, намагається отримати якомога більше даних під час першої стадії допиту. Для

цього іноді є сенс перевести бесіду у неформальне русло, задаючи додаткові запитання, які не заносяться до протоколу.

3. Важливим питанням підготовки до допиту неповнолітнього підозрюваного є вибір місця та часу допиту та створення обставин, що мають сприяти встановленню психологічного контакту і одержанню необхідної інформації. Треба заздалегідь підготувати запитання, які необхідно з'ясувати у неповнолітнього підозрюваного. Вони мають бути простими, доступними для розуміння.

Для зняття стану напруженості, хвилювання, неспокійності, тривожності, неприязні, підозрілості варто встановити психологічний контакт, застосовуючи при цьому психологічні прийоми, наприклад, правило «накопичення згоди».

Слід погодитися з тим, що в тактичному відношенні допит, як правило, треба провести як найшвидше, однак в окремих випадках його краще на деякий час відкласти. Наприклад, якщо неповнолітній підозрюваний, якого необхідно допитати, надмірно збуджений, знаходиться у нетверезому стані, потребує медичної допомоги, або якщо слідчий недостатньо підготовлений до допиту, коли до проведення допиту необхідно отримати будь-які додаткові свідчення, що стосуються обставин кримінального провадження або характеризують дану особу.

З огляду на визначення місця проведення допиту, як правило, він проводиться в кабінеті слідчого. Однак на розсуд слідчого і в силу конкретних обставин допит можна провести і в іншому місці – в лікувальному закладі, за місцем роботи чи навчання неповнолітнього підозрюваного, в його квартирі. Нерідко ефективним він буває, коли проведений безпосередньо на місці події. Якщо ж неповнолітній підозрюваний затриманий або взятий під варту, то допит відбувається в ізоляторі тимчасового тримання.

4. Створення необхідної обстановки для допиту. Обстановка в якій проводиться допит, не повинна відволікати допитуваного, заважати йому зосередитись. Зазвичай цим цілям повністю відповідає кабінет слідчого (якщо він працює в кабінеті один). Якщо ж в кабінеті працює двоє – троє слідчих,

іноді доводиться призначати допит на час, коли інші слідчі будуть відсутні або вони не планують проводити будь-які слідчі (розшукові) дії. В окремих випадках, на особливо складних і відповідальних допитах, підбирається спеціальний кабінет, там відключають телефон, прибирають усе, що може завадити допитуваному зосередитись.

5. Вивчення спеціальних питань, які можуть виникнути в ході допиту (наприклад, по техніці, комп'ютерних іграх). З цією метою слідчий перед допитом вивчає спеціальну літературу, може проконсультуватися із спеціалістами, шляхом виїзду на місце особисто ознайомитись з тими чи іншими об'єктами.

6. Визначити коло учасників допиту (педагог, батьки, законні представники неповнолітнього, захисник). Запрошувати для участі в допиті неповнолітнього підозрюваного його батьків слід лише тоді, коли слідчий, незважаючи на зусилля, що робляться, не може встановити з допитуваним психологічний контакт.

Наголосимо, якщо ж мова йде про кримінальні провадження відносно статевих злочинів, то рекомендується вжити заходів до того, щоб у допиті брав участь педагог тієї ж статі, що й допитуваний, адже сором'язливість, якого зазнають неповнолітні в ході такого допиту в присутності осіб іншої статі, може негативно відбитися на повноті свідчень.

Педагогу, законному представникові і захисникові, які беруть участь у допиті, слід роз'яснити їх права (задавати питання з дозволу слідчого; знайомитися з протоколом допиту і клопотати про внесення до нього доповнень і поправок) та обов'язок підтвердити після закінчення допиту своїм підписом правильність запису свідчень.

На розсуд слідчого під час допиту можуть бути присутні спеціаліст або експерт, вони відіграють активну роль – можуть давати пояснення з питань, що виникають в ході допиту, ставити з дозволу слідчого питання неповнолітньому підозрюваному.

Від правильного підбору учасників багато в чому залежить успіх допиту. Грамотний, розуміючий задачі розслідування спеціаліст, досвідчений педагог є незамінними помічниками слідчого.

7. Складання плану допиту. Слідчий завжди повинен планувати допит, що має відбутися, намітити питання, які необхідно поставити під час допиту, черговість їх задавання, порядок пред'явлення речових доказів та інших матеріалів кримінального провадження. Частіше такий план намічається у вигляді подумки, або у вигляді поміток, лише в окремих випадках краще скласти детальний план з вказівкою технічних засобів, які рекомендується застосувати під час допиту. Слідчий повинен передбачити кілька можливих варіантів ходу допиту, оскільки можлива неочікувана ситуація, у будь-якому випадку слідчий повинен вміти грамотно підготувати та провести допит.

Досліджуючи дане питання, перейдемо до розгляду тактики допиту з урахуванням психологічних особливостей неповнолітнього підозрюваного. Адже успіх допиту значною мірою визначається достатньою обізнаністю слідчого про особу, яку буде допитано і тому слідчий повинен розробляти тактику допиту з урахуванням психологічних особливостей підозрюваного. Звичайно, важливу роль при підготовці до допиту відіграє ретельне й всебічне вивчення матеріалів провадження перед допитом, оскільки саме його вивчення дає первинну інформацію про подію, що відбулася, і осіб, які брали участь у ній. Враховуючи вікові особливості особистості неповнолітніх, перед допитом варто детально вивчити особистість допитуваного, з'ясувати обстановку в сім'ї, його відносини з родичами, умови життя, оточення. Коли неповнолітній зрозуміє на допиті, що слідчий чи прокурор відноситься до нього з відвертим інтересом, багато про нього знає, встановлення психологічного контакту прискориться.

Відмітимо, що на початку допиту задаються питання лише з позитивними відповідями, що не викликають тривоги, поступово вони ускладнюються, наближуються до суті проблеми:

– демонстрація спільності поглядів, оцінок, інтересів (гендерна рівність, місце проживання, земляцтво, захоплення);

– прийом «психологічного прогладжування» визнання особою, що допитує позитивних якостей допитуваного, наявності правоти в його позиціях, словах, вияв розуміння (це заспокоює неповнолітнього, підвищує почуття впевненості, доброзичливості зі сторони особи, що допитує);

– зайняте місце партнерів по спілкуванню відносно один одного;

– частота і стійкість візуального контакту;

– наявність природної, невимушеної міміки, жестів, схожість манери спілкування [151, с. 55-62].

В.О. Коновалова обґрунтовує, що під час допиту неповнолітніх потрібно дотримуватись таких рекомендацій:

– створювати обстановку допиту, найбільш сприятливу для встановлення психологічного контакту;

– бути ввічливим та уважним, маючи на увазі підвищену самооцінку неповнолітнього, відчуття достоїнства;

– особливу увагу звертати на формування запитань – вони повинні мати зрозумілу, чітку форму, бути доступними і зрозумілими неповнолітньому, враховувати віковий та інтелектуальний розвиток;

– не вживати складні терміни;

– критично оцінювати отриману під час допиту інформацію, співставляючи її з доказами, оперативно-розшуковими даними;

– акцентувати увагу допитуваного на наявні докази з метою попередження неправди, відмови від дачі показань, обмови і самообмови;

– виключати проведення повторних допитів, а також довгого його проведення;

– використовувати інформацію про особу допитуваного, отриману офіційним та неофіційним шляхом як в процесі підготовки до допиту, так і під час нього;

– роз’яснювати присутнім стороннім особам їх роль у допомозі слідчому, акцентуючи увагу на тому, що оціночні функції не входять в компетенцію допитуючого [83, с.156].

Проаналізуємо погляди Н.В. Павлюк, яка у своєму дослідженні формує системи тактичних прийомів, спрямовані на подолання наслідків дії окремих психологічних особливостей, притаманних психіці неповнолітніх. Щодо неповнолітніх допитуваних автор пропонує застосовувати тактичні прийоми допиту:

- використання різних видів запитань;
- зіставлення показань із точно встановленими фактами;
- з’ясування інформації про проведення часу неповнолітнім у період між подіями, що ним сприймалися, і допитом;
- з’ясування емоційного стану неповнолітнього під час сприйняття події;
- встановлення інформації про участь неповнолітнього у вчиненні злочину;
- з’ясування умов сприйняття події неповнолітнім;
- з’ясування змісту фантазій, мрій неповнолітнього;
- роз’яснення важливості заперечних відповідей;
- викладення допитуваному вірогідного ходу подій;
- проведення слідчого експерименту;
- пред’явлення доказів;
- повернення до певних місць показань з метою докладнішого висвітлення окремих обставин;
- використання різних наочних засобів;
- використання образотворчих здібностей неповнолітнього;
- допит на місці події;
- висвітлення події з різних боків;
- пропонування допитуваному повторити розповідь в іншій послідовності;

– використання аналогії, порівняння, суперечностей усередині показань або з іншими доказами [128, с. 427-430].

На думку Н.Л. Борисова, не можна уникнути певного психологічного впливу на неповнолітнього з метою отримання правдивих показань, однак у цьому немає нічого протизаконного та аморального, якщо тільки вплив не містить елементів обману чи насильства. Якщо зважати на методи правомірного психологічного впливу, то мова йтиме про наступні: метод переконання (повідомлення допитуваному відомостей з метою впливу на його емоції, інтелект, волю), метод викриття (передача допитуваному інформації з метою отримання більш повних відомостей), метод правомірного навіювання (шляхом вимоги, пропозиції, поради, прохання), метод емоційного експерименту (використання психологічного стану допитуваного), метод прикладу (особистий приклад або повідомлення про позитивні якості інших осіб) [17].

Таким чином, знання психології формування показань, вікових та індивідуальних особливостей неповнолітнього допитуваного має важливе значення для правильного забезпечення тактики допиту: обрання прийомів встановлення психологічного контакту, інших тактичних прийомів та їх комплексів, оцінки його показань і, як результат, з'ясування необхідних обставин, отримання правдивої доказової інформації для встановлення обставин кримінального провадження.

Отже, після підготовчих дій слідчий, прокурор переходить до наступної стадії, а саме – безпосереднє проведення слідчої (розшукової) дії. Зазначимо, що при допиті неповнолітнього підозрюваного обставини, що підлягають встановленню, доцільно поділити на такі групи:

- фактичні обставини вчинення конкретного кримінального правопорушення;
- роль підозрюваного в ньому;
- наявність дорослих підбурювачів, осіб, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність;

- обставини, що характеризують суб'єктивну сторону правопорушення, а також інші ознаки, що мають значення для кваліфікації діяння;
- обставини, що обтяжують або пом'якшують вину;
- обставини, що стосуються особистості підозрюваного та його попередньої поведінки;
- умови життя та виховання неповнолітнього, причини та умови, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення.

На нашу думку, доречно вести мову про істотні викривлення моральної та правової свідомості, характерні для неповнолітніх правопорушників, які треба враховувати при проведенні допиту, а саме:

- розуміння совісті та сорому, виходячи з особистих бажань або групової солідарності;
- орієнтація на швидке отримання задоволення;
- послаблення почуття сорому, нестриманість, брутальність і жорстокість, нестійкість та несамокритичність;
- байдужість до переживань і страждань інших людей;
- прагнення самоствердитися за рахунок більш слабких;
- погляд на законодавчі заборони як формальні;
- ігнорування соціальної ролі закону, він протиставляється доцільності, а групові норми – нормам закону;
- неадекватне розуміння дозволеної та недозволеної поведінки;
- формування недовірливого ставлення до правоохоронних органів;
- значне послаблення вольових якостей;
- поширена переконаність у можливості уникнути покарання за вчинене [121, с. 68].

Встановлюючи психологічний контакт у процесі допиту з неповнолітнім підозрюваним, слідчому необхідно провести з ним бесіди на загальні теми (спорт, навчання, ігри, нові фільми та ін.), продемонструвати знання його потреб та інтересів. Крім того, при допиті неповнолітнього підозрюваного

слідчий повинен триматись спокійно, доброзичливо, але й достатньо твердо. Така манера поведінки сприяє встановленню необхідного контакту з підлітком, налаштовує його на відверту бесіду.

До моменту повідомлення про підозру слідчий повинен мати інформацію, яка дозволяє скласти певне уявлення про особу правопорушника з урахуванням його віку, фізичного і психічного розвитку, досвіду, особистісної орієнтації та ін. Характер і тактика допиту залежать від ставлення підлітка до повідомленої підозри. Якщо неповнолітній визнає себе винним, слідчий зобов'язаний ретельно перевірити достовірність такого визнання, оскільки в основі його може лежати самообмова з почуття помилкового товариства, «геройства», бажання приховати дорослих організаторів. Оцінюючи показання неповнолітнього, треба мати на увазі, що якщо підліток дає правдиві показання, а слідчий в результаті неналежної їх оцінки застосовує прийоми для подолання брехні, це може призвести до порушення психологічного контакту між ними, допитуваний може замкнутися, що ускладнить проведення даної слідчої (розшукової) дії.

Професійний слідчий швидко виявляє ознаки, що свідчать про помилкові, заздалегідь підготовлені показання неповнолітнього (це можуть бути завчені розповіді, вживання виразів, не властивих даній віковій групі та ін.). Вважаємо, що якщо помітно, що неповнолітній дає неправдиві свідчення, то потрібно з'ясувати, що стоїть за ними: слідування обраній «легенді», негативне ставлення до слідства, загроза, почуття неправильно зрозумілого товариства, солідарності.

У такому разі, неповнолітньому допитуваному слід допомогти у формуванні правдивих показань, однак слідчий не повинен використовувати постановку запитань, що мають елементи навіювання (навідні питання). Слід вживати заходів щодо попередження дачі неправдивих показань і їх викриття, (якщо такі будуть) під час допиту. Для цього можуть використовуватися різні тактичні прийоми: акцент на помилкових відомостях, повідомлених допитуваним, з метою попередження дачі подібних надалі. Безперечно,

пред'явлення доказів і надання правомірного психологічного впливу дозволяють зупинити спробу дачі неправдивих відомостей на початку допиту:

– демонстрація поінформованості слідчого (наприклад, розслідуючи факти крадіжок речей з автомашин громадян на стоянках біля готелів, слідчий отримав оперативні дані про причетність до них неповнолітнього Н. Доказів, які дозволяють затримати і допитати як підозрюваного або зробити в нього обшук, слідчий не мав. За допомогою працівників карного розшуку він за короткий час вивчив особистість неповнолітнього, його зв'язки, звички, захоплення, інтереси. Викликавши неповнолітнього Н., слідчий почав з ним розмову на абстрактні теми. Неповнолітній не міг приховати свого занепокоєння. Воно ще більш почастишало, коли він переконався, що слідчому досконально відомі його зв'язки, характер відносин з друзями, захоплення, запити й інші обставини його життя. Вважаючи, що інтерес до нього слідчого не випадковий, неповнолітній Н. утвердився в думці, що слідчому відомо і про його злочини. Не витримавши, останній заявив, що хоче розповісти про всі вчинені ним злочини, оскільки «і так все відомо»);

– з'ясування в ході допиту основних моментів у показаннях для подальшої їх перевірки;

– звернення до почуттів неповнолітнього, розуміння його прагнення до самостійності, вчиненню сміливих вчинків і т.д.;

– постановка контрольних питань про обставини вчиненого кримінального правопорушення;

– пред'явлення доказів в наростаючому порядку та аналіз їх спільно з неповнолітнім;

– відтворення допитуваному фрагментів допиту інших осіб, які дали правдиві показання, не розкриваючи їх загального обсягу;

– постановка підлітку співставних питань, коли виникають суперечності з раніше даними їм показаннями або показаннями інших осіб.

За будь-яких умов слід ще раз підкреслити, що головним тактичним завданням допиту за даних умов є встановлення психологічного контакту.

Встановлено, у більшості випадків (71,9% опитаних слідчих, Додаток А), допит неповнолітніх підозрюваних здійснювався в умовах протидії. З метою подолання надання завідомо неправдивих показань неповнолітнім підозрюваним, слід використовувати комплекс тактичних прийомів, наведених за змістом підрозділу.

Вивчення практики показує, що одночасні допити з участю неповнолітніх проводяться досить часто (70% вивчених кримінальних проваджень, Додаток Б). Такий одночасний допит має свою специфіку, яка визначається віковими особливостями. Підстави для проведення одночасного допиту з неповнолітніми ті ж, що і для проведення цієї слідчої (розшукової) дії з дорослими, – наявність суперечностей у свідченнях раніше допитаних осіб. Протиріччя, для усунення яких проводиться одночасний допит, мають стосуватися обставин, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні. Вирішуючи питання про проведення одночасного допиту, треба заздалегідь передбачити, чи досягне вона запланованої мети, чи не змінять підлітки свідчення під впливом ватажка або дорослого співучасника, чи не можна усунути протиріччя і встановити істину проведенням інших слідчих (розшукових) дій [27, с. 115].

Важливо, що згідно ч. 9 ст. 224 КПК України, у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, а також щодо злочинів, вчинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх показаннях не може бути проведений за участю малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом з підозрюваним.

Безсумнівно, при підготовці до одночасного допиту вивчаються дані показань раніше допитаних осіб, складається план, формулюються питання і визначаються їх послідовність і порядок допиту учасників.

Відповідно до порядку, встановленого для їх участі у проведенні допиту, присутні на одночасному допиті педагог або психолог, батьки в якості законних

представників і лікар. Враховувати при цьому необхідно те, що у ході допиту неповнолітній підозрюваний може як визнавати свою причетність до вчиненого злочину, так і відмовлятися від неї.

Розглянемо особливості проведення допиту, коли неповнолітній визнає свою причетність до вчиненого злочину. Вважаємо, що у цьому випадку слідчому необхідно якомога ретельніше провести допит із застосуванням наявного комплексу тактичних прийомів. Слід відмітити, що тактика допиту підозрюваного визначається слідчим з урахуванням ситуації, що склалась у кримінальному провадженні. Показання підозрюваного, як правило, одержуються на початковому етапі розслідування злочину. У цей момент він ще не знає, якими доказами володіє слідчий, і практично не в змозі протиставити свою лінію захисту [149, с. 193].

Зазначене вказує на необхідність слідчого спрямовувати зусилля на проведення допиту підозрюваного у найкоротший з моменту початку кримінального провадження час, що не дозволить злочинцю виробити власну позицію. У такому разі підозрюваний, під впливом тактичних прийомів слідчого, не в змозі досить швидко змінити зайняту позицію. Це ще раз переконує нас у вірності пропозиції щодо необхідності проведення допиту неповнолітнього відразу після повідомлення про підозру.

На нашу думку, при допиті неповнолітніх підозрюваних бажано використовувати тактичні прийоми:

- ті, що спонукають допитуваного до міркувань та давання свідчень (постановка запитань, котрі дозволяють уточнити, яка саме інформація відома допитуваному за даним кримінальним провадженням; нагадування у загальних рисах про подію, що відбулась, постановка запитань, уточнення емоційного стану допитуваного, обстановки, умов, за яких формувалися його свідчення, оживлення його асоціативних зв'язків з метою відновлення у пам'яті сприйнятих ним факторів і т.п.);

- спрямовані на здійснення психологічного тиску на допитуваного: наміри допитуваного відмовитися від протидії та введення слідства в оману,

створення уяви про безнадійність таких спроб, використання сумнівів допитуваного у спроможності дотримуватися до кінця обраної ним негативної позиції, пред'явлення зненацька найбільш важливих доказів та ін.

– прийоми, що застосовуються у безконфліктних ситуаціях, створення доброзичливої обстановки на допиті, що сприяє наданню повних та достовірних показань, стимулювання асоціативних зв'язків та надання допомоги у згадуванні сприйнятих допитуваним фактів, постановка уточнюючих питань з метою не допустити у свідченнях прогалин та неточностей та ін.

– використання конфліктних ситуацій, створення на допиті строго робочої обстановки, котра була б несприятливою для вираження неприязні до слідчого, а навпаки, викликала б повагу до нього;

– подолання негативної позиції, створення враження про повну поінформованість слідчого про обставини кримінального провадження, переконання допитуваного у даремності конфліктів, суперництва та приховування відомих йому фактів [166, с. 33].

Великого значення набувають такі тактичні прийоми: використання фактору раптовості, суперечностей у свідченнях допитуваного, створення напруги. Доцільно маневрувати й темпом проведення допиту (прискорений, уповільнений).

Доповнимо, що до тактичних прийомів, які слідчому необхідно застосувати на етапі проведення допиту неповнолітнього підозрюваного, відносяться:

– наведення прикладів із життя осіб, які стали на злочинний шлях у ранньому віці, а саме – перспективу все життя провести за ґратами не досягнувши нічого в житті;

– викликати почуття аморальності вчинених протиправних дій, які обов'язково повинні бути пов'язані з роз'ясненням, що не пізно стати на шлях виправлення і що ви, як слідчий, бажаєте допомогти;

- роз'яснити, що сприяння слідству дасть передбачену законом змогу пом'якшити або в деяких випадках уникнути кримінальної відповідальності;
- роз'яснення важливості повідомлення правдивих показань;
- роз'яснення сутності та значення пред'явлених і оголошених матеріалів;
- роз'яснення неправильно зайнятої позиції [114, с. 118-120].

Вищезазначені тактичні прийоми актуальні при проведенні й інших слідчих (розшукових) дій і є найбільш раціональними і ефективними засобами впливу на неповнолітнього підозрюваного під час проведення слідчої (розшукової) дії.

Вивчаючи слідчу практику встановлено, що у 87,5% випадків (Додаток Б) допит неповнолітніх підозрюваних проводився два і більше разів. Однак вважаємо, що під час повторного допиту особа, яка дає неправдиві показання, переважно не пам'ятає всіх обставин, повідомлених нею раніше. Можуть використовуватися й інші тактичні прийоми. Їх кількість, послідовність визначатиметься слідчим у кожному конкретному випадку. Професіоналізм слідчого полягає насамперед у тому, щоб спланувати та використати увесь потенціал тактичних прийомів та отримати якомога більше інформації.

Так, викрити неправду можна активним веденням допиту, тобто ставленням значної кількості запитань, що викликає дезорганізацію психічних процесів підозрюваного, тому що особі важко утримувати у пам'яті всі відповіді на попередні запитання [112, с. 256-266].

Відповідно, постановка уточнюючих, контрольних запитань сприяє його викриттю. Зазначене ускладнює переведення уваги неповнолітнього злочинця, створює для нього дефіцит часу на обмірковування вчинків слідчого, аналіз взаємозв'язку та логіки вчинюваних дій, позбавляє можливості дотримуватися обраного способу, лінії протидії розслідування. Результатом цього, як правило, є докази поведінки – обмови, повідомлення суперечливих даних та ін. Викликати допитуваного, особливо раніше не засудженого, на відверту розмову дозволяє роз'яснення того, що щире каяття та сприяння розкриттю вчиненого

злочину законодавець вважає обставинами, які пом'якшують відповідальність [55, с. 78].

Вивченням кримінальних проваджень розглядуваної категорії з'ясовано, що допити неповнолітніх підозрюваних були спрямовані на одержання таких відомостей, як встановлення обставин злочину та з'ясування даних, які мають тактичне значення, що простежувалось за всіма кримінальними провадженнями. Ці відомості, на нашу думку, визначають неналежне використання слідчими тактичних прийомів на зразок таких, як негайний допит після затримання. Відповідно, слідчими здебільшого використовується як тактичний прийом повторний допит неповнолітніх злочинців.

Вважаємо, що майстерність та професіоналізм слідчого полягає в тому, щоб, використовуючи усі прийоми та засоби, правильно спланувати їх, готуючись до допитів, уміти варіювати ними, відмовляючись від одних та звертаючись до інших, виходячи зі слідчої ситуації, що склалася [182, с. 120].

Наприклад, неповнолітньому, який дав правдиві, хоча й неповні свідчення, слідчий задає уточнюючі питання, які повинні бути чіткими і доступними для розуміння підлітка. Разом з тим, при постановці деталізуючих питань потрібно враховувати, що неповнолітні запам'ятовують інформацію вибірково, тому повністю усунути прогалини в їх свідченнях вдається не завжди. Але, занадто наполегливі спроби домогтися бажаного результату можуть привести до того, що відсутні деталі виявляться вигаданими неправдивими показаннями, тому важливо з'ясувати причини (почуття товариства, страх, сором, загрози з боку співучасників тощо) і з цим урахуванням застосувати тактичні прийоми, спрямовані на зміну його позиції. Зокрема, застосовувані при цьому тактичні прийоми повинні бути засновані тільки на методі переконання.

Зауважимо, ефективність і результативність при допиті неповнолітнього підозрюваного, який вперше вчинив злочин, дає застосування такого тактичного прийому, як опора на позитивні властивості його особистості. З практики відомо чимало випадків, коли слідчі отримували від неповнолітніх

правопорушників повні і правдиві свідчення, вміло використовуючи їх хороші якості: рішучість, чесність, прагнення бути першим тощо. Відмітимо, якщо ж робити акцент на негативні сторони життя неповнолітнього підозрюваного, як правило, це призводить до того, що він замикається і взагалі відмовляється давати показання.

У разі, якщо ж підозрюваний відмовляється відповідати на запитання та давати показання, то особа, яка проводить допит, зобов'язана його припинити одразу після отримання такої заяви.

Втім, можуть використовуватися й інші тактичні прийоми. Їх кількість, послідовність визначатиметься слідчим у кожному випадку. Одразу необхідно зазначити, що у першу чергу професіоналізм слідчого полягає у тому, щоб він міг спланувати та використати увесь потенціал тактичних прийомів та отримати якомога більше інформації, тому його задача: використати всі необхідні прийоми та засоби, зуміти правильно все спланувати, готуючись до допитів, варіювати ними під час допитів (відмовляючись від одних і переходячи до інших), виходячи зі слідчої ситуації, що склалася [182, с. 181].

Слід акцентувати увагу на тому, що під час допиту неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого значну роль відіграє захисник, присутність якого є обов'язковою. Згідно з п. 3 ч. 3 ст. 42, ч. 5 ст. 46 КПК захисник має право до першого допиту підозрюваного, обвинуваченого мати з ним конфіденційне побачення без дозволу слідчого, прокурора, суду, а після першого допиту – такі ж побачення без обмеження кількості та тривалості. Такі зустрічі можуть відбуватись під візуальним контролем уповноваженої службової особи, але в умовах, що виключають можливість прослуховування чи підслуховування. Водночас слідчий і прокурор можуть використовувати показання неповнолітнього підозрюваного, отримані ними під час допиту на стадії досудового розслідування, при прийнятті своїх процесуальних рішень: обвинувального акту, постанови про закриття кримінального провадження, складенні угоди про визнання винуватості тощо (статті 283, 468, 469 КПК України).

Відмітимо, що неповнолітній підозрюваний повідомляється або викликається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом через його батьків або інших законних представників. Інший порядок допускається лише в разі, якщо це зумовлюється обставинами, встановленими під час кримінального провадження. За обставинами кримінального провадження законний представник може бути, зокрема, співучасником вчиненого неповнолітнім кримінального правопорушення або з інших причин може не допустити вручення підозрюваному, обвинуваченому виклику (повістки), що призведе до його неявки до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду і до зриву проведення слідчої (розшукової) чи судової дії.

Аналізуючи КПК України 2012 року, слід вказати на те, що у змісті статті 226 КПК України зазначено: незалежно від присутності на допиті додатково залучених осіб, допит неповнолітнього не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день. Також важливо, що допит не може проводитися в нічний час. Такий підхід, безперечно, заслуговує на увагу, і його успішна реалізація на практиці матиме свій результат, так як при допиті неповнолітнього слід врахувати, що він легше, ніж дорослий, піддається навіюванню, і як правило, схильний до фантазування і швидше втомлюється, стає неуважним. Через те допит підлітка не повинен бути тривалим, отже, необхідні перерви в допиті.

Задля якнайкращого забезпечення інтересів дитини, її здоров'я та сприяння достовірності свідчень проводиться фіксація допиту, яка відіграє важливу роль як в досудовому слідстві, так і для подальшого процесу розслідування.

Розглянемо засоби фіксації ходу і результатів допиту неповнолітнього підозрюваного, основним із яких є протокол (ст. 104 КПК України), що складається, як розглядалося, із вступної, описової та заключної частин.

Неповнолітньому підозрюваному, коли він про це просить, може бути надана можливість особисто написати свої показання в присутності слідчого, про що зазначається в протоколі.

Під час допиту неповнолітній може за власним бажанням або за пропозицією слідчого виконати ті або інші креслення, схеми, плани, малюнки, що пояснюють його показання. Ці документи, засвідчені підписами допитуваного і слідчого, залучаються до протоколу.

По закінченні допиту, перед підписанням протоколу учасникам допиту надається можливість ознайомитися із текстом протоколу. Кожна сторінка протоколу підписується допитуваним і особами, які були присутні при допиті.

Зауваження і доповнення зазначаються у протоколі перед підписами. Протокол підписують усі учасники, які брали участь у проведенні допиту. Окрім того, якщо особа через фізичні вади або з інших причин не може особисто підписати протокол, то ознайомлення такої особи з протоколом здійснюється у присутності її захисника (законного представника), який своїм підписом засвідчує зміст протоколу та факт неможливості його підписання особою. Якщо ж неповнолітній підозрюваний відмовився підписати протокол, про це зазначається в протоколі і йому надається право дати письмові пояснення щодо причин відмови від підписання, які заносяться до протоколу. Отже, сам факт відмови від підписання протоколу, а також факт надання письмових пояснень щодо причин такої відмови засвідчується підписом її захисника (законного представника).

Якщо ж розглянути фіксацію допиту за допомогою технічних засобів, то доречно зауважити, що рішення про вищеназвану фіксацію приймає особа, яка проводить допит. Разом з цим за клопотанням учасників допиту застосування технічних засобів фіксування є обов'язковим. У такому разі необхідно вирішити, чи застосовувати для фіксації перебігу і результатів допиту звукозапис чи відеозапис, бо в деяких випадках це буде відволікати увагу допитуваного. З іншого боку, потреба в цьому є, якщо необхідно зафіксувати особливості мови, поведінки неповнолітнього, дій особи, яка провадить допит, присутніх; якщо не бажано проведення одночасного допиту з іншими допитаними тощо. На нашу думку найдоцільніше застосування його у випадках найскладніших допитів і таких, що супроводжуються визнаннями вини

підозрюваними, можливо паралельно зі звукозаписом, або відеозаписом слідчому вести протокол. Слід також пам'ятати, що показання в протоколі допиту рекомендується фіксувати переважно після закінчення попередніх етапів для того, щоб не відволікати неповнолітнього. У цьому випадку слідчий може повністю зосередитися на веденні допиту, більш ефективно застосовувати тактичні прийоми, а оперативний працівник, здійснюючи спостереження за допитуваним, може отримати інформацію, яка з точки зору слідчого до кримінального провадження не відноситься, але для подальших оперативно-розшукових заходів може виявитися вельми корисною.

Відзначимо, що процедура проведення допиту неповнолітніх підозрюваних з точки зору тактики потребує постійного удосконалення, адже вона повинна проводитися більш, гуманними методами. У цьому плані, останнім часом є певні досягнення. Як було зазначено вище, у деяких територіальних органах Національної поліції України працює спеціально обладнана «Зелена кімната», призначена для проведення допиту неповнолітніх. У ній, як того вимагають міжнародні стандарти, знаходяться зручні для дітей меблі, іграшки, скло поза візуального спостереження, спеціальна відео- та аудіо записуючої техніка, яка дозволяє вести відеозапис і надалі використовувати його для слідства без проведення повторного допиту, що зменшує ступінь травматизму психіки неповнолітнього. Цей процес потребує впровадження подібних «Зелених кімнат» у всіх підрозділах Національної поліції України.

Досліджуючи етапи тактики допиту, підкреслимо важливість значення для забезпечення процесу доказування у кримінальному провадженні наступної стадії, а саме оцінки отриманих результатів та визначення їх значення і місця в системі доказової інформації. Так, під час допиту, та після його проведення, оцінюючи покази неповнолітнього підозрюваного, необхідно засвоїти собі елементарну істину: краще, ніж підозрюваний, ніхто не знає, при яких обставинах та як саме було підготовлено та скоєно злочин. Ось чому отримання правдивих показань, об'єктивної інформації навіть при наявності достатніх доказів, що викривають винного, мають суттєве значення для повного,

всєбічного та об'єктивного розслідування кримінального провадження. Зазначимо, що доказова цінність показань неповнолітнього підозрюваного залежить не від того, написав він їх сам чи це зробив слідчий, а від того, наскільки ці показання відповідають іншим доказам, зібраним у провадженні.

Підсумовуючи викладений матеріал, необхідно зазначити, що допити неповнолітніх підозрюваних, маючи свою складність та особливість, у свою чергу, потребують від слідчого ретельного планування допиту, наявності знань, навичок, життєвого та професійного досвіду. Саме це сприятиме якісному, професійному, проведенню даної слідчої (розшукової) дії. Таким чином, можемо наголосити на необхідності використання слідчими усього наявного комплексу тактичних прийомів при проведенні допитів неповнолітніх з метою з'ясування істини у кримінальному провадженні. Отримані нами дані дають можливість визначити важливість проведення допитів неповнолітніх підозрюваних, так як саме під час їх проведення отримується значна кількість інформації, що сприяє встановленню істини. При цьому слідчим доводиться стикатися з ситуаціями визнання та невизнання підозрюваним причетності до злочину. У ході допитів розглядуваної категорії осіб всіма слідчими з'ясовуються обставини злочину, повідомлення, характер дій кожного співучасника, дані, що мають тактичне значення. Проблемне питання полягає й у з'ясуванні слідчими за даних обставин причин та умов, що сприяли вчиненню злочину. Так, наприклад, згідно проведеного анкетування 40,6% слідчих приділяли увагу з'ясуванню вказаної обставини, при чому 9,4% – із застосуванням відповідних заходів реагування (Додаток А).

Неодноразові допити підозрюваних переважною більшістю слідчих можуть бути розцінені як застосування тактичних прийомів. Про це ж свідчить і проведення допитів половиною респондентів-слідчих відразу після затримання. Таким чином, можемо впевнено наголосити на необхідності використання слідчими усього наявного комплексу тактичних прийомів при проведенні допитів неповнолітніх злочинців з метою з'ясування істини у кримінальному провадженні.

3.2. Тактика освідування неповнолітніх підозрюваних

Освідування відносяться до нонвербальних слідчих (розшукових) дій, у результаті яких слідчий чи прокурор отримує інформацію, що міститься в об'єктах матеріального світу і виражається в предметно-просторових ознаках, таких як форма, колір, обсяг тощо [94, с. 291].

Аналізуючи визначення, слід вказати на те, що освідування – це самостійна слідча (розшукова) дія (один з різновидів огляду), яка проводиться слідчим чи прокурором, та яка полягає в огляді тіла живої людини (підозрюваного, потерпілого чи свідка) для вирішення питань, що мають значення для кримінального провадження, а саме для виявлення на їх тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу. Очевидно, що найкращим варіантом у кримінальному провадженні є добровільне проведення освідування, за якого процесуальний примус не застосовують. Однак, якщо виникають складності стосовно добровільного проведення цієї слідчої (розшукової) дії, слідчому слід запевнити неповнолітнього та його законного представника в необхідності та важливості її проведення, з'ясувати причини відмови та, за можливості, їх усунути. Подеколи ці причини можуть бути не пов'язаними з бажанням особи чинити протидію розслідуванню.

Але, якщо КПК України 1960 року передбачав два види освідування: слідче та судово-медичне, що мали відмінності в завданнях, суб'єктах проведення та документальному оформленні, то в новому КПК України таке чітке розмежування відсутнє. Проте в коментарі до ст. 241 нового КПК України вказується, що освідування як слідчу (розшукову) дію необхідно відрізняти від освідування судово-медичного. Для провадження слідчого освідування не вимагається спеціальних медичних пізнань. При провадженні ж судово-медичного освідування необхідні спеціальні знання в галузі медицини, оскільки вирішенню підлягають спеціальні питання.

Крім того, до даного часу не до кінця вивчено, яке ж місце займає судово-медичне освідування серед процесуальних дій. У літературі існує дві точки зору щодо віднесення судово-медичного освідування до слідчих (розшукових) дій. Прихильники першої точки зору вказують, що таке освідування не може бути віднесено до слідчих (розшукових) дій, а проводиться в рамках судово-медичної експертизи. Так, наприклад, С. А. Шейфер вважає, що воно не є самостійною слідчою (розшуковою) дією і не може проводитися поза рамками судової експертизи, так як обстеження живих осіб шляхом медичного спостереження часто пов'язано з вирішенням складних завдань, які вимагають глибоких професійних пізнань [193, с. 106].

Окрім цього, В. Г. Дрозд зазначає, що, визначення стану людини дещо виходить за межі освідування, оскільки потребує проведення відповідних ґрунтовних досліджень [41, с.9-10].

Подібної позиції дотримується Є. Д. Лук'янчиков, зазначаючи, що сп'яніння, як стан організму людини, потребує використання спеціальних знань і має вирішуватися шляхом проведенням судово-медичної експертизи, а не освідуванням, адже остатнє не передбачає проведення будь-яких досліджень над людиною. Однак виділяють судово-медичне освідування як різновид освідування, яке проводиться судово-медичним експертом або лікарем для встановлення на тілі людини ушкоджень будь-якого походження [110, с. 125].

З огляду на аналіз наукових досліджень, зауважимо, що іншої точки зору дотримується А. Я. Дубинський, вказуючи, на необов'язковість проведення судово-медичної експертизи для вирішення завдань меншої складності (визначення стану сп'яніння, виявлення зовнішніх змін організму людини тощо), які можуть бути встановлені без експертного дослідження [42, с. 91].

На нашу думку, слід вважати правильною точку зору тих вчених, які вказують на необхідність проведення судово-медичного освідування лише в рамках судово-медичної експертизи, а не як самостійної слідчої (розшукової) дії, адже в тому випадку, якщо в процесі освідування виникає потреба у застосуванні спеціальних знань в галузі медицини для виявлення слідів

кримінального правопорушення, то достатнім буде залучення судово-медичного експерта чи лікаря (як при проведенні огляду місця події за наявності трупа), а не проведення самостійної слідчої (розшукової) дії – судово-медичного освідування.

У свою чергу, судово-медичне освідування не слід ототожнювати із судово-медичною експертизою, яка призначається і проводиться у порядку, передбаченому ст. 242 КПК України, результати якої оформляються висновком експерта [96, с. 617].

Так, для тактики проведення слідчого освідування важливий правильний вибір – раціональна послідовність виконання дій щодо освідування.

Аналіз практики свідчить про те, що слідчі при проведенні освідування допускають певні недоліки, пов'язані з неповним дотриманням тактичних рекомендацій щодо проведення даної слідчої (розшукової) дії, що потребує подальшого дослідження її особливостей, тактики проведення освідування неповнолітніх (в тому числі підозрюваних), безпосередньо тактичних прийомів, які застосовуються під час його проведення.

Зокрема, освідування є важливою дією, яка часто на практиці передуює призначенню судово-медичної експертизи і відомості отримані в результаті освідування можуть бути використані під час її проведення. В. С. Бурданова та Л. М. Нікітін, вважають, що судово-медична експертиза не може замінити освідування, особливо тоді, коли вона проводиться через декілька днів чи тижнів, оскільки за цей час незначні подряпини, синці зникають, а в медичних документах містяться дані лише про ті тілесні ушкодження, щодо яких проводилось лікування, і відсутні записи про незначні тілесні ушкодження [18, с. 33]. В результаті цього можуть бути втрачені досить суттєві докази, оскільки незначні тілесні ушкодження мають здатність швидко зникати, не залишаючи слідів.

Зокрема, вивчення матеріалів кримінальних проваджень щодо злочинів проти особи показало, що освідування проводилося у 48,3% випадків

(Додаток Б). Наприклад, освідкування неповнолітнього підозрюваного проводилося у випадках, коли:

а) потерпілі вказували на особливі прикмети злочинця (наявність шрамів, родимих плям, татуювання тощо);

б) з матеріалів провадження вбачалося, що на тілі нападника могли залишитися або утворитися сліди речовин, що були на місці події (фарба, речовини тощо);

в) в показаннях потерпілого міститься інформація, що на тілі підозрюваного внаслідок боротьби з ним могли залишитися подряпини, поранення, укуси та ін.

Під час освідкування у таких осіб вилучають піднігтьову речовину або нігті коротко зрізують та направляють для дослідження. При огляді тіла та одягу уважно обстежують місця, на які менше уваги звертає підозрюваний (кишені, манжети, ранти взуття, козирок кашкета, волосся, вушна раковина).

З огляду на практику органів досудового розслідування, вчені відзначають, що освідкуванню підлягають найчастіше потерпілі, рідше – підозрювані й обвинувачені, освідкування свідка – явище виняткове [66, с. 51].

Слушною є думка вчених відносно питань, які можуть бути з'ясовані шляхом освідкування, зокрема:

а) чи є на тілі освідкуваного особливі прикмети, які саме та де;

б) чи є на тілі освідкуваного будь-які пошкодження та де;

в) чи є на тілі освідкуваного частинки тих чи інших речовин, які він міг забрати або принести на місце події;

г) чи є на тілі даної особи ознаки, що свідчать про її професійну приналежність. [16, с. 79].

Стосовно власної позиції, то зазначений перелік питань, вважаємо, являється орієнтовним і виходячи з обставин кримінального провадження може бути розширений.

Досліджуючи дане питання, перейдемо до розгляду загальних процесуальних вимог до проведення освідкування:

1) мета – виявлення слідів чи особливих прикмет кримінального правопорушення;

2) суб'єкти проведення – слідчий або прокурор;

3) учасники проведення – поняті, судово-медичний експерт, лікар, інші спеціалісти;

4) дотримання стадій проведення освідування;

5) дотримання морально-етичних вимог:

а) забороняється проводити освідування особами різної статі;

б) забороняються дії, що принижують честь і гідність особи;

в) існують обмеження щодо демонстрації зображень за результатами слідчих (розшукових) дій;

г) забороняється проводити освідування в нічний час, крім невідкладних випадків, пов'язаних з ризиком втрати слідів кримінального правопорушення;

б) складання протоколу за результатами освідування і застосування технічних засобів фіксації (фото та відеозйомки).

Зазначимо, що окремого розгляду потребує питання про учасників освідування, яких можна виділити у дві групи: обов'язкові та факультативні. До першої групи відносять слідчого, особу, яка підлягає освідуванню та понятих, а до другої спеціаліста (судово-медичний експерт, лікар, криміналіст тощо). Коло осіб, які можуть бути піддані освідуванню, визначено в ст. 241 КПК України – це підозрюваний, потерпілий і свідок.

Водночас розглянемо особливості, які має процесуальний порядок проведення освідування неповнолітніх. Так, наприклад, особлива увага приділяється дотриманню права неповнолітнього на забезпечення участі захисника, законного представника, педагога або психолога, а в разі необхідності – лікаря. Поряд з цим, існує ряд криміналістичних рекомендацій, які повинні бути враховані при проведенні освідування.

Якщо говорити про рішення слідчого про проведення освідування, то доречно зазначити, що воно має базуватися на фактичних даних, що свідчать про наявність на тілі конкретної особи слідів кримінального правопорушення

чи особливих прикмет. Прийнявши це рішення, слідчий повинен ретельно підготуватися до проведення освідування, що в себе включає:

1) прийняття рішення про вид освідування з урахуванням отриманої інформації, процесуального положення особи, місця та способу спричинення тілесних ушкоджень, для з'ясування наявності інших слідів кримінального правопорушення. За необхідності проведення освідування особи слідчий звертається до прокурора, який виносить про це постанову.

Отже, юридичною підставою проведення освідування є тільки постанова про це прокурора, яка складається із трьох частин.

У вступній частині зазначаються відомості про місце і час прийняття постанови; прізвище, ім'я, по батькові, посаду прокурора, який прийняв постанову, найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер.

У мотивувальній частині повинні міститися відомості про: обставини кримінального провадження та мотиви прийняття рішення про проведення освідування, їх обґрунтування; мету слідчої (розшукової) дії; особу, яка має бути піддана освідуванню та посилання на положення КПК, які є юридичною підставою для проведення освідування.

2) вирішення питання про залучення понятих однієї статі з освідуваною особою, та в залежності від обставин кримінального правопорушення необхідних спеціалістів з різних галузей науки та техніки (судово-медичного експерта, лікаря, інспектора-криміналіста та ін.). Стосовно неповнолітніх, слід додати притаманних цій категорії осіб учасників: захисника (адвоката), законного представника (батьків (усиновлювачів), опікунів чи піклувальників особи, інших повнолітніх близьких родичів чи членів сім'ї, а також представників органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній), педагога або психолога.

Закон допускає проведення освідування без участі понятих у випадку застосування безперервного відеозапису ходу проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Але й у випадку, якщо здійснюється відеозапис ходу

освідування, поняті також можуть бути запрошені, якщо слідчий, прокурор вважатиме це за доцільне (ч. 7 ст. 223 КПК).

При вирішенні питання про доцільність залучення понятих до проведення освідування, слід виходити з етичних міркувань, на що звертають увагу науковці і практики. З почуття сором'язливості не кожна особа з захватом ставиться до того, що під час огляду її тіла крім слідчого та спеціаліста будуть присутні інші учасники (поняті), які, відповідно до закону є обов'язковими. Вважаємо, що саме тому КПК України 1960 року вирішення даного питання відносив до повноважень слідчого, який мав можливість запросити понятих, якщо визнає це за необхідне (ч. 2 ст. 127 КПК України) [96, с. 346].

Таке формулювання норми дозволяло з'ясувати питання про запрошення понятих з освідуванню особою, врахувати її думку у прийнятті рішення. На жаль, КПК не визначав, якими мають бути такі випадки.

Зазначимо, що запрошення понятих вважають необхідним, щоб у подальшому слідчий мав можливість убезпечити себе від неправомірних скарг від заінтересованих осіб. У розв'язанні даного питання, на нашу думку, слід погодитися з пропозицією В. Г. Дрозд, яка зазначає, що запрошення понятих до участі в освідуванні доцільно погоджувати з особою, виходячи з етичних міркувань, однак остаточне вирішення залежить від слідчого [41, с. 10].

Слід мати на увазі, що неповнолітньому, який дав згоду добровільно пройти освідування, у переважній більшості випадків неприємно, щоб її оголене тіло оглядав не тільки слідчий, а також присутні за даних умов законні представники, педагог, психолог, лікар, а ще й поняті, які є сторонніми особами, запрошеними з вулиці. У тих випадках, коли в освідуванні бере участь судовий медик або лікар, компетентний спеціаліст, що володіє спеціальними знаннями, взагалі немає необхідності в залученні понятих. В інших випадках це, дійсно, право слідчого, яким він користується залежно від слідчої ситуації, що склалася на конкретний момент розслідування. Зазначене положення про участь понятих у проведенні освідування має знайти відображення в процесі подальшого удосконалення даної статті КПК України. Необхідність участі

понятих в освідуванні вирішує слідчий з урахуванням слідчої ситуації і думки освідуваної особи.

3) підготовка науково-технічних засобів фіксації ходу та результатів освідування – фотоапарату, відеокамери, а також засобів виявлення слідів – лупи, світлофільтра, ультрафіолетового освітлювача, електронно-оптичного перетворювача. У випадку інформації про наявність слідів кримінального правопорушення на одязі чи взутті освідуваної особи слід підготувати змінний одяг, взуття на випадок вилучення того, що знаходиться на освідуваному;

4) визначення місця, часу проведення освідування. При виборі місця проведення освідування, слід приймати до уваги мету проведення слідчої (розшукової) дії. Якщо це пов'язане з дослідженням тілесних ушкоджень та зняття пов'язок та бинтів, то його слід проводити в медичній установі для надання при необхідності відповідної допомоги. При визначенні часу проведення необхідно пам'ятати, що це невідкладна слідча (розшукова) дія. Зволікання з її проведенням може призвести до втрати доказової інформації й речових доказів внаслідок навмисних або ненавмисних дій особи, що підлягає освідуванню, спрямованих на знищення слідів кримінального правопорушення;

5) складання плану проведення освідування, в якому зазначається найбільш раціональна послідовність дій слідчого з особою, що освідується.

Закон передбачає цілий ряд гарантій, які спрямовані на захист честі і гідності неповнолітніх підозрюваних, що піддаються освідуванню. Зокрема, слідчому чи прокурору забороняється бути присутніми при освідуванні особи іншої статі, якщо це пов'язано з необхідністю оголення останньої. У такому разі за дорученням слідчого освідування може проводитися судово-медичним експертом або лікарем (які можуть бути будь-якої статі), а його результати заносяться до протоколу зі слів лікаря чи експерта. Або слідчий має право звернутися до прокурора або керівника органу досудового розслідування з клопотанням про доручення провадження освідування слідчому тієї ж статі, що і освідуваний.

Перед початком освідчування неповнолітньому підозрюваному, його захиснику, законному представнику, пред'являється постанова прокурора. Після цього особі пропонується добровільно пройти освідчування, а в разі її відмови освідчування проводиться примусово.

Шляхом слідчого освідчування може бути з'ясовано, чи є на тілі даної особи:

- особливі прикмети, їх ознаки та локалізацію (шрами, татуювання, дефекти статури, родимі плями, рубці, бородавки, відсутність певних частин тіла, сліди колишніх хвороб);
- певні пошкодження, сліди злочину та їх локалізація (подряпини, синці, укуси, інші тілесні пошкодження);
- частинки тих або інших речовин (крові, хімічних речовин, слини тощо);
- ознаки професійної приналежності.

Після ретельної підготовки слідчий переходить до наступного етапу – безпосереднього освідчування, яке доцільно проводити у встановленій послідовності. Спочатку вирішити організаційні питання, а саме:

1) видалити з приміщення всіх зайвих осіб, у необхідних випадках організувати охорону приміщення та запросити учасників слідчої (розшукової) дії;

2) засвідчити особистість неповнолітнього освідчуваного та інших учасників за їх документами та оголосити постанову про проведення освідчування, повідомивши при цьому всіх учасників процесуальної дії про застосування звуко-, відеозапису (у випадку їх застосування);

3) повідомити всіх учасників про мету проведення цієї слідчої (розшукової) дії, роз'яснити учасникам їх права та обов'язки. Враховуючи специфічний об'єкт дослідження, тіло людини, слід звернути увагу присутніх, що при проведенні освідчування відбувається вторгнення в сферу особистих прав і свобод людини, що закріплені Конституцією України. Особливо на це слід звернути увагу при освідчуванні неповнолітньої особи. При освідчуванні можуть бути розкриті інтимні особливості особистого життя особи, які він

приховує від інших. Тому учасників освідування слід попередити про недопустимість розголошення чи використання фактів, які стануть відомими під час проведення даної слідчої (розшукової) дії. Всім учасникам слідчої (розшукової) дії слід роз'яснити їх права та обов'язки, ознайомити їх з порядком проведення слідчої (розшукової) дії. З'ясувати в учасників слідчої (розшукової) дії, чи не бажають вони заявити клопотання;

4) запропонувати неповнолітньому підозрюваному добровільно пройти освідування, а в разі його відмови, освідування повинно бути проведено примусово. Заслуговує на увагу морально-етичний аспект проведення освідування. Існують різні думки щодо можливості (і необхідності) примусового огляду свідків, потерпілих і підозрюваних. На нашу думку, примус щодо свідків і потерпілих, особливо з числа неповнолітніх, недоречний. В якості методу впливу на цих осіб, які не бажають добровільно пройти освідування, має бути обране переконання. Теж саме стосується і неповнолітнього підозрюваного, але в разі категоричної відмови від його проведення, у виняткових випадках, до нього можуть бути застосовані заходи процесуального примусу.

Після вирішення організаційних питань, слідчий переходить до проведення освідування, а саме безпосереднього огляду тіла неповнолітньої особи, яке слід проводити в наступній послідовності:

– спочатку провести загальний огляд неповнолітнього освідуваного, який проводять зверху вниз, від загального до окремого, зафіксувати одяг, оглянути відкриті ділянки тіла (голову, шию, кисті рук). При огляді відкритих ділянок, слід звернути увагу на ділянки, вкриті волоссяним покривом. Оглянувши кисті рук, слід старанно оглянути їх тильну та долонну сторони, звертаючи увагу на основну і середню фланги пальців, складки шкіри в області п'ясткових кісток, міжфалангові та міжпальцеві складки, ложе нігтів;

– запропонувати неповнолітньому освідуваному послідовно знімати одяг, окремо складати предмети одягу, якщо було прийняте рішення про доповнення освідування оглядом одягу;

– оглянути тіло неповнолітнього освідуваного.

До речі, огляд тіла рекомендується здійснювати послідовно із залученням до освідування спеціалістів, а саме у динаміці з верху до низу, оглядаючи частини тіла за виглядом спереду, ззаду і з боків. При цьому спеціалістам слід застосовувати пошукову та фіксуючу криміналістичну техніку. Описуючи тілесні ушкодження, завжди необхідно відзначати: вид ушкодження (синець, садно, рана, перелом, опік), кількість і локалізацію (місце розташування на частині тіла) ушкоджень, розміри (довжина, ширина, діагональ), конфігурацію (форму), стан (наприклад, рана кровоточить, садно має кіркове утворення, опік пузириться), колір (особливо синців і саден), характер країв ран і периферичної поверхні, взаємне розташування ушкоджень, їх розташування щодо інших орієнтирів. Описуючи особливі прикмети, варто також вказувати: характер, найменування, місце розташування, форму, розмір, колір, зміст татуйованого малюнка або напису. Відповідно, слід описувати ушкодження і різноманітні сліди на одязі чи взутті.

В залежності від виду розслідуваного кримінального правопорушення, характеру слідів, що відшукуються, чи особливих прикмет, а також фактичних підстав, отриманих у ході попередніх процесуальних дій, освідування може проводитися суцільним або вибіркоким методом.

Так, наприклад, вибір тієї чи іншої ділянки тіла, з метою виявлення на ньому слідів кримінального правопорушення, необхідно визначати в залежності від даних про спосіб його скоєння, характер дій самооборони й інших обставин. У свою чергу, одяг доцільно оглядати безпосередньо, як на тілі освідуваного (при цьому слід встановлювати відповідність ушкоджень верхнього одягу з нижнім та з ушкодженнями на тілі людини), та у знятому стані. У випадку, якщо стан здоров'я освідуваного потребує надання медичної допомоги, його одяг слід вилучити та провести його огляд окремою слідчою (розшуковою) дією. З морально-етичних міркувань проводити огляд одягу освідуваного варто після огляду тіла, при цьому слід запропонувати особі надіти змінний одяг.

Якщо проаналізувати специфіку освідування, то суть її полягає в тому, що огляду підлягає тіло живої людини. Стан її здоров'я, емоційна напруженість або емоційна нестійкість, сором'язливість потребують не затягування часу проведення цієї слідчої (розшукової) дії. З огляду на фіксацію результатів освідування, то вона повинна проходити одночасно з оглядом тіла й одягу. Для цього рекомендується диктувати на диктофон зміст протоколу у ході проведення огляду, самостійно робити окремі записи щодо описової частини ушкоджень, слідів, особливих прикмет, проводити фотозйомку безпосередньо на момент спостереження. Це скоротить час третього (заключного) етапу освідування, який пов'язаний зі складанням протоколу. Слід також відзначити доцільність складання та приєднання до протоколу освідування схеми, яка відображає характер і локалізацію тілесних ушкоджень, або інших слідів на частинах тіла або одягу [160, с. 123-124].

Виявлені при освідуванні особливі прикмети, сліди кримінального правопорушення чи тілесні ушкодження на стадії фіксації повинні бути належним чином відображені в протоколі слідчої (розшукової) дії. Необхідно точно, всебічно і об'єктивно описати всі дії, що проводилися слідчим та спеціалістами, а також отримані результати. При цьому всі зауваження освідуваної особи та учасників освідування повинні бути занесені слідчим до протоколу.

Не менш важливим є застосування належних заходів з метою виявлення фіксації, вилучення, дослідження слідової інформації. Основний метод вивчення тіла освідуваної особи – звичайне спостереження, за допомогою органів зору. Для поліпшення умов спостереження нерідко використовуються різні освітлювальні прилади та пристрої. Так як окремі сліди бувають дуже дрібними і слабкоконтрастними, для їх виявлення слід застосовувати оптичні збільшувальні прилади та світлофільтри. Найпростішими серед них є лупа та ліхтарик. Максимальний ефект при освідуванні дає застосування засобів криміналістичної техніки для виявлення слідів, які не піддаються візуальному виявленню: підшкірних синців, скла, яке укорінилося у тілі, краплин крові,

сперми, виправлених татуювань. Тут допоможуть портативні джерела інфрачервоних та ультрафіолетових променів, але застосування науково-технічних засобів не повинне призвести до якісної зміни слідів, які фіксуються.

Застосування деяких технічних засобів з метою виявлення, фіксації та вилучення слідів кримінального правопорушення або фіксації особливих прикмет нерідко викликає заперечення з боку освідуваного через побоювання за своє здоров'я та життя. У таких випадках слідчому необхідно спокійно і тактовно пояснити такій особі призначення кожного з технічних засобів, що використовуватимуться, а також зміст дій, які проводитимуться [170, с. 74].

Якщо показати розташування багаточислених слідів кримінального правопорушення, тілесних ушкоджень або особливих прикмет на тілі освідуваного можливо лише при його оголенні, то рекомендується одержані фотографії, негативи чи цифровий носій, вкласти в окремий конверт, опечатати і підписати: «Для складу суду». При подібного роду фіксації слідів кримінального правопорушення та особливих прикмет етично не фотографувати обличчя освідуваного. Однак це повинно бути зафіксовано у протоколі. Водночас, слід визнати недопустимим фотозйомку освідуваного в оголеному вигляді, якщо це не викликано потребою збирання доказів [170, с. 75].

Для забезпечення ефективного проведення освідування неповнолітньої особи важливим є встановлення психологічного контакту. Як відомо, огляд тіла живої людини, що проводиться сторонньою особою, завжди пов'язаний з психологічною напругою освідуваного, особливо гостро це питання стоїть при освідуванні неповнолітнього. Тому встановлення психологічного контакту з неповнолітнім освідуваним має принципове значення, адже забезпечує ефективне проведення слідчої (розшукової) дії за умови сприятливої безконфліктної слідчої ситуації. Не випадково ч. 4 ст. 241 КПК України забороняє при освідуванні вчиняти дії, що принижують гідність освідуваної особи або небезпечні для її здоров'я.

Крім того, не допускаються дії, що завдають біль та дії, що негативно впливають на зовнішній вигляд і самопочуття неповнолітнього освідуваного. Тільки на основі поваги особи неповнолітнього освідуваного та дотримання слідчим морально-етичних норм може скластись психологічний контакт. Його встановлення забезпечить сприятливу атмосферу проведення освідування, зніме напругу та негативні емоції між учасниками цієї слідчої (розшукової) дії, що дозволить виконати поставлені перед ними завдання. Особливо це стосується ситуацій освідування неповнолітніх потерпілих та свідків, які відмовляються добровільно виконати вказівки слідчого. Як правило, самовладання слідчого, завзятість у знаходженні психологічного контакту з неповнолітнім освідуваним призводить до його проведення в добровільному порядку [127, с. 131].

Слідчий не повинен забувати про те, що неповнолітні особи, коли вони потрапляють у обстановку, за якої проводяться дії, що можуть принижувати їх гідність, зазвичай, болісно на це реагують. У зв'язку з цим, слідчому потрібно насамперед зорієнтуватися в морально-етичних позиціях освідуваного, обґрунтовано пояснити неповнолітньому необхідність проведення цієї чи іншої дії, її важливість. Після чого слідчий оглядає тіло освідуваної особи та пропонує експертам за допомогою криміналістичної техніки оглянути тіло освідуваної особи з метою відшукування доказів. Слід пам'ятати, що методи огляду залежать від мети проведення освідування та способу вчинення кримінального правопорушення. Також тілесні ушкодження у неповнолітніх підозрюваних можуть виникнути при використанні холодної зброї чи звичайних кухонних ножів, що виникають під час опору потерпілого чи незграбних дій підозрюваного. Якщо ж між потерпілим і підозрюваним був безпосередній контакт, що виражався у опорі потерпілого, то й на тілі підозрюваного можна виявити тілесні ушкодження, особливо якщо потерпілий використовував для захисту якісь предмети чи знаряддя. Тому в процесі опису тілесних ушкоджень чи особливих прикмет слід дотримуватися такої послідовності: вказувати спочатку конкретне місце їх виявлення на тілі

людини, вид слідів у відповідності з прийнятою класифікацією, їх кількість, взаємне розміщення та розміщення відносно частин тіла, їх форму, розміри, стан, колір, характер країв ран і поверхні, а також наявність виражених особливостей. Саме тому при освідуванні необхідною є участь судово-медичного експерта та експерта-криміналіста.

З метою фіксації фактів про проведене освідування складається протокол (ч. 5 ст. 241 КПК) згідно з вимогами статей 104-106 КПК України у якому зафіксовані дані мають доказове значення. У вступній частині протоколу вказується час і місце його складання, час початку і закінчення слідчої (розшукової) дії, дані про особу, що провадить слідчу (розшукову) дію і осіб, що беруть у ній участь (прізвище, ім'я, по батькові, а в необхідних випадках і їх адреси); посада, звання, прізвище, ім'я, по батькові судово-медичного експерта чи лікаря, що брав участь у провадженні освідування. Обов'язково повинно бути зазначено в протоколі, що понятим та іншим учасникам слідчої (розшукової) дії роз'яснені їх права і обов'язки.

Умови проведення слідчої (розшукової) дії, всі дії слідчого в тій послідовності, як вони проводилися, а також все виявлене фіксується в описовій частині протоколу. У ньому також зазначаються, чи мало місце оголення тіла оглянутого, чи заперечував він проти цього чи ні, а також вказуються результати освідування, що, в якому вигляді і в якому місці тіла виявлено.

У протоколі не дається пояснень, інтерпретації знайдених фактів, явищ, не висловлюються думки слідчого про механізм утворення тих або інших слідів, їх походження. У протоколі фіксуються знайдені на тілі сліди кримінального правопорушення або особливі прикмети. Зокрема, слід описати сліди крові, вказуючи їхній вигляд за механізмом утворення (пательки, помарки, краплини, бризки), розмір і локалізацію. Крім цього слід застосовувати технічні засоби фіксування слідчої (розшукової) дії (фотографування, відеозапис чи інші технічні засоби) (ст. 107, ч. 4 ст. 241 КПК). Для цього доцільно використовувати кольорові фотознімки, що дозволить більш природно фіксувати колір

подряпин, синців, різноманітних татуювань. Адже пошкодження існують обмежений час, перебувають у динаміці і характеризуються визначеними кольоровими змінами. Треба зафіксувати стан одягу, характер наявних ушкоджень, їх розташування. Доцільно здійснювати зйомку окремих частин тіла, на яких є пошкодження (синці, крововиливи, кіптява пострілу та ін.) детальним методом.

У разі неповного фіксування технічними засобами процесу та результатів слідчої (розшукової) дії відображеними можуть бути не всі обставини, а тільки ті, що мають значення наочності – місця з слідами злочину або особливими прикметами, місця, на яких відсутні сліди злочину, але про них давали показання допитані особи і передбачалася їх наявність.

Відмітимо, що результати технічного фіксування освідування оформляють у вигляді додатків до протоколу слідчої (розшукової) дії. Зображення, демонстрація яких стороннім особам може розглядатися як образлива для освідуваного, зберігаються в запечатаному і завіреному підписом слідчого, прокурора конверті. Такі додатки не надаються учасникам провадження для ознайомлення і можуть бути надані лише суду під час судового розгляду.

Оскільки в процесі освідування можуть бути виявлені сліди, що швидко змінюються, то їх необхідно описати в протоколі максимально детально й точно. Якщо фіксуються сліди тілесних ушкоджень, доцільно описати їх локалізацію, розміри, конфігурацію, колір, характер країв. При фіксації особливих прикмет, їх опис доцільно здійснювати за правилами словесного портрета. Малюнок і колір татуювання також підлягає докладному опису. Указується місце розташування татуювання, повністю відтворюється його текст (якщо він є). Відповідно до положень КПК України, протокол підписують особи, що брали участь у провадженні слідчої (розшукової) дії, поняті і слідчий або прокурор. Якщо ж освідування проводилося примусово, копія протоколу освідування надається особі, щодо якої проводилося освідування.

Переходячи до з'ясування заключної стадії освідування, доцільно зазначити, слідчий аналізує та дає оцінку отриманим результатам освідування, зокрема виявленим слідам, та визначає їх місце в системі доказової інформації по даному кримінальному провадженню.

Підсумовуючи, вважаємо, що освідування особи є самостійною слідчою (розшуковою) дією, яка проводиться слідчим. Воно може проводитися у примусовому порядку, але без порушень прав та законних інтересів освідуваної особи. Перед застосуванням примусу слідчий має використати усі наявні у нього можливості для переконання особи добровільно пройти освідування.

Загальною метою освідування, як слідчої (розшукової) дії, є формування доказів, зафіксованих у протоколі освідування. Натомість, завданням освідування є виконання комплексу процесуальних дій у суворій відповідності з вимогами процесуального закону, спрямованих на пошук слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, до яких необхідно віднести не лише ознаки зовнішності (будова і розвиток тіла людини, зовнішній прояв функцій організму), які здатні сприйматися на чуттєвому рівні й дозволяють забезпечувати встановлення тотожності конкретної особи при розкритті й розслідуванні злочинів, а й одяг в цілому, його окремі предмети і елементи. Проте, при освідуванні не допускаються дії, які принижують гідність освідуваної особи або є небезпечними для її здоров'я. У такому випадку з метою забезпечення ефективного проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного, значна роль відводиться слідчому, який зобов'язаний докласти зусиль до встановлення з неповнолітнім підозрюваним психологічного контакту.

3.3. Тактика слідчого експерименту за участю неповнолітніх підозрюваних

Як свідчить вивчення емпіричних джерел, у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх підозрюваних досить часто (54,2% кримінальних проваджень, Додаток Б) проводилася така слідча (розшукова) дія як слідчий експеримент (до 2012 року – відтворення обстановки та обставин події).

З метою забезпечення успішного виконання завдань кримінального провадження, проведення слідчого експерименту переслідує такі цілі: перевірка наявних даних; виявлення нових доказів; перевірка версій; встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочинів [79, с. 249].

Продовжуючи вивчення наукових праць [150, с. 323-324], слід додати, що слідчий експеримент може бути проведений при наявності чотирьох умов:

1. Безпечність – не допущення порушень суспільного ладу, заподіяння шкоди інтересам держави або окремих осіб, збоїв у роботі транспорту, підприємств, установ, організацій;
2. Етичність – не допущення дій, які принижують гідність його учасників і інших осіб, створюють небезпеку для їхнього життя та здоров'я;
3. Достовірність – необхідно відтворити обстановку, аналогічну, максимально наближену до тієї, при якій відбувалося скоєння злочину;
4. Добровільність – необхідно отримати добровільну згоду осіб, відомості щодо яких уточнюються і перевіряються, з приводу їхньої участі в експерименті.

Аналіз практики свідчить про те, що слідчі при проведенні слідчого експерименту за участю неповнолітніх підозрюваних допускають певні недоліки, пов'язані з неповним дотриманням тактичних рекомендацій щодо проведення даної слідчої (розшукової) дії. Це ще раз підкреслює актуальність проблематики.

Акцентуємо увагу на тому, що слідчий експеримент відноситься до змішаних слідчих (розшукових) дій, у результаті яких слідчий чи прокурор отримує інформацію, як словесну, так і ту, що міститься в об'єктах матеріального світу і виражається в предметно-просторових ознаках, таких як форма, колір, обсяг тощо [94, с. 291].

Доречно розглянути законодавче тлумачення даного питання: у змісті ч. 1 ст. 240 КПК України передбачено можливість перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення (результатів допитів свідка, потерпілого, підозрюваного або даних, одержаних при проведенні огляду та інших слідчих (розшукових) дій), слідчий, прокурор має право на проведення слідчого експерименту шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань [97, с. 528].

Отже, слідчий експеримент – це окрема слідча (розшукова) дія, яка полягає в тому, що слідчий або прокурор у присутності понятих, а в необхідних випадках за участю спеціаліста, підозрюваного, потерпілого, свідка, захисника, представника, з метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, проводить відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проводить інші необхідні досліді чи випробування [96, с. 431].

За КПК 1960 року проведення даної дії здійснювалося в межах відтворення обстановки і обставин події (ст. 194). По суті, зазначена норма закону передбачала проведення різних слідчих дій – слідчого експерименту і перевірки показань на місці. Після прийняття в 2012 році КПК України, в кодексі нині йдеться лише про таку слідчу (розшукову) дію як «слідчий експеримент» (ст. 240 КПК). Однак, формально діяльність, що може бути охарактеризована як «перевірка показань на місці» вписується у зміст статті 240, зокрема, якщо розглядати «перевірку відомостей» як перевірку даних, які отримані в результаті допиту підозрюваного, обвинуваченого та ін. щодо обставин кримінального правопорушення [96, с. 606].

Дану ситуацію не можна розглядати як бездоганну в аспекті правового регулювання. Цілком слушно, на наш погляд, обґрунтовується думка про внесення певних змін до кримінального процесуального законодавства, з метою включення до переліку слідчих (розшукових) дій саме «відтворення обстановки та обставин події», як найбільш широкого поняття, що відображає суть цієї слідчої (розшукової) дії, а також, в свою чергу, розділити її на такі складові частини, як «слідчий експеримент» та «перевірка показань на місці».

Одразу необхідно зазначити, що від перевірки показань на місці слідчий експеримент відрізняється сутністю і суб'єктом. Перевірка проводиться з особою, яка безпосередньо сприймала подію. Суб'єкт розкриває уявний спосіб шляхом демонстрації (показу) його на реальних предметах матеріальної обстановки на тому ж місці. Під час слідчого експерименту, навпаки, дослідні дії становлять його сутність і служать методом одержання й перевірки інформації. Зокрема, експеримент може бути проведений і за відсутності особи, чий показання перевіряються, причому в деяких випадках проведення його на тому ж місці, де відбувалася досліджувана подія, не є обов'язковим [156, с. 225].

Таким чином, за сутністю і завданнями проведення слідчий експеримент може становити два різних види дій, що мають назву однієї слідчої (розшукової) дії, але відрізняються за причинами, підготовкою, тактичними прийомами проведення та правилами, порушення яких може викривити отримані результати і вплинути на оцінку [95, с. 535].

Нерідко порядок проведення слідчого експерименту спрощується та зводиться до відтворення обстановки діяння без проведення дослідів. В таких випадках підозрюваний лише демонструє свої дії, показує, в якій позі знаходився потерпілий в момент нападу, яким було взаємне розташування учасників події, як здійснювався напад, куди наносились удари (використовується манекен) та ін.

Щодо змісту слідчого експерименту, то з точки зору інформаційного наповнення у ній можна виділити: вихідну інформацію, перетворюючу інформацію й інформацію, отриману в ході дослідів [192, с. 236].

Головною метою слідчого експерименту є встановлення, уточнення, перевірка та оцінка тих чи інших фактів. Зокрема, мова йде про встановлення точного механізму вчинення кримінального правопорушення; перевірку висунутих слідчих версій; виявлення причин і умов, що сприяли або перешкоджали вчиненню кримінального правопорушення; перевірку й уточнення фактичних даних, одержаних за результатами проведених окремих слідчих (розшукових) дій; отримання нових доказів; встановлення й усунення протиріч у показаннях підозрюваних, свідків та потерпілих; визначення меж поінформованості або необізнаності злочинців про подію кримінального правопорушення та ін.

Як ми вже зазначали, проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного часто супроводжується конфліктним характером, протидією сторін. За цих умов проведення слідчого експерименту спрямовано на досягнення тактичних завдань розслідування, а саме:

- отримання від неповнолітнього підозрюваного правдивих показань – в тих випадках, коли хід і результати слідчого експерименту спростовують висунуті особою версії події або її окремі елементи;

- відновлення в пам'яті учасників події кримінального правопорушення окремих деталей, обставин, моментів, з приводу яких вони сумлінно помилялися або які були ними забуті.

Слідчий експеримент з неповнолітнім підозрюваним повинен здійснюватися згідно з загальними засадами тактики його проведення, відповідно до стадій підготовки, безпосереднього проведення, фіксації та оцінки результатів, що визначає його ефективність.

Процесуальний порядок проведення слідчого експерименту за участі неповнолітніх підозрюваних має свої особливості. Особлива увага приділяється дотриманню права неповнолітнього на забезпечення участі в проведенні слідчої

(розшукової) дії захисника, законного представника, педагога або психолога, а в разі необхідності – лікаря.

Розглядаючи підготовку до проведення слідчого експерименту за участю неповнолітнього підозрюваного, слід підкреслити важливість планування його проведення. Вченими навіть виокремлюються етапи підготовки (планування) слідчого експерименту. Зокрема, як зазначає О. Я. Баєв, перед проведенням недостатньо тільки рішення про його проведення та складання плану проведення слідчого експерименту. По суті, слідчий повинен скласти сценарій слідчого експерименту: де, ким та які дослідні дії будуть проводитись, участь в них учасників та які засоби фіксації будуть використані тощо [3, с. 188-189].

У цьому сенсі, А. Н. Шаліков підкреслює, що слідчий, плануючи проведення слідчого експерименту, повинен прогнозувати і його результати, а також моделювати кінцеві висновки у вигляді декількох версій і напрямків діяльності з розслідування. Для такого моделювання необхідно повно вивчити та проаналізувати матеріали кримінального провадження, знати особливості місця події та об'єктів, які там знаходяться тощо [191, с. 126].

Вчені зазначають, що для підготовки до проведення слідчого експерименту слід дотримуватися наступного порядку дій, а саме визначення: мети експерименту, часу, місця та умов його проведення; конкретних учасників та функцій кожного з них; змісту та послідовності проведення дослідів; необхідних технічних засобів і способів процесуальної фіксації ходу й результатів експерименту [35, с. 307].

Серед підготовчих дій пропонуються такі: встановити та визначити час проведення; забезпечити присутність очевидців події, яка перевірятиметься; запросити осіб, які мають приблизно однакові фізичні дані з підозрюваним, які будуть виконувати різні дії при проведенні слідчого експерименту; визначити кількість понятих та забезпечити їх явку; вирішити питання про виклик спеціаліста та забезпечити його явку; встановити способи фіксації ходу та результатів експерименту; підготувати предмети, необхідні для проведення

експерименту; визначити кількість та варіанти дослідів; визначити засоби зв'язку та сигналів учасників експерименту [35, с. 50].

На думку Глазиріна Ф. В, Круглікова А. П., на підготовчій стадії важливим є: визначення мети проведення експерименту; встановлення наявності відповідних підстав та умов його проведення; підготовка матеріальних об'єктів, предметів [29, с. 29-30].

У свою чергу Колмаков В. П. та Ароцкер Л. Е. зазначають, що підготовка до проведення слідчого експерименту полягає у: складанні постанови про проведення слідчого експерименту; вирішенні питання про кількість понять; вирішенні питання про необхідність залучення експерта та забезпечення його явки; визначенні кола свідків, очевидців, потерпілих, участь яких необхідна, та забезпеченні їх явки; вирішенні питання про доцільність участі підозрюваного та забезпеченні його явки; визначенні місця організації слідчого експерименту; забезпеченні отримання предметів, які повинні бути використані при експерименті; підготовці необхідних науково-технічних засобів. Особливість полягає в тому, що всі ці питання повинні знайти своє відображення у письмовому плані, який складається слідчим на підготовчій стадії організації слідчого експерименту [76, с. 24].

Н. І. Гуковська зазначає, що підготовка охоплює значне коло питань, які вирішуються до безпосереднього проведення слідчого експерименту, а саме: визначення мети експерименту; визначення умов, в яких він повинен проводитись; вибір та визначення кола учасників; вирішення питань про засоби зв'язку між учасниками; перевірка стану слідчої валізи та інших науково-технічних засобів; складання плану проведення експерименту [33, с. 20].

Інші вчені серед підготовчих дій називають: визначення мети та умов проведення експерименту (як, коли, де, в якій послідовності слід проводити дослід); визначення учасників експерименту; передбачити які засоби зв'язку, знаряддя будуть використані; підготувати слідчу валізу; скласти план проведення експерименту [122, с. 146-147; 74, с. 220-230].

Підготовчу стадію до проведення слідчого експерименту за участю неповнолітнього підозрюваного можна розділити на два структурні елементи: підготовчі дії до виїзду (виходу) на місце проведення слідчого експерименту та після прибуття на це місце. Так, перший етап включає визначення мети слідчого експерименту, змісту та способу проведення дослідів, встановлення черговості передбачуваних дослідів; вирішення питання про час проведення; визначення питання про зміст дослідів і послідовності їх проведення; визначення кола учасників експерименту та прийняття мір по забезпеченню їх явки; підготовка речових доказів чи предметів які їх заміняють; перевірка готовності та комплектності науково-технічних засобів; підготовка транспортних засобів; забезпечення безпеки проведення слідчого експерименту; складання плану, графічних схем місця та проведення слідчого експерименту.

По прибуттю на місце проведення експерименту, до його початку слідчий: вияснює чи змінена обстановка та чи є необхідність її реконструювати; реконструює обстановку у разі необхідності; при необхідності фотографує місце проведення експерименту чи реконструйовану обстановку; встановлює сигнали та засоби зв'язку між учасниками експерименту; відшукує понятних; інструктує усіх учасників експерименту про місце, дії які необхідно здійснити; організує охорону місця проведення слідчого експерименту тощо.

Підкреслимо, що забезпечення безпеки слідчого експерименту за даних умов слід розглядати у двох аспектах – по-перше, як етап підготовки до слідчого експерименту; по-друге, більш глобально – безумовну вимогу, що ставиться до проведення даної слідчої (розшукової) дії.

Однак, у той самий час слід зауважити, що проведення слідчого експерименту має творчий характер, тому «творчий підхід, відсутність шаблону – обов'язкові умови планування, організації та проведення окремих слідчих (розшукових) дій» [93, с. 149].

Таким чином, можна підсумувати, що підготовка до проведення слідчого експерименту за участі неповнолітнього підозрюваного полягає у вирішенні наступних завдань:

- визначення мети та завдань слідчого експерименту;
- вивчення матеріалів кримінального провадження;
- забезпечення дотримання положень кримінального процесуального законодавства (особливу увагу слід звернути на участь захисника, законного представника, педагога, психолога, за необхідності – лікаря);
- визначення часу, місця та обстановки слідчого експерименту;
- підготовка науково-технічних, сигнальних та транспортних засобів; засобів зв'язку та фіксації;
- підготовка предметів, знарядь, засобів та речових доказів;
- визначення змісту та послідовності дій, що будуть перевірені, дослідів;
- визначення кола учасників (підозрюваний, потерпий, свідок, поняті, спеціаліст, статисти);
- прогнозування дослідних дій, результатів, а також моделювання кінцевих висновків у вигляді версій;
- складання письмового плану.

Запропоновані елементи підготовки до проведення слідчого експерименту є типовими. Значення того чи іншого із елементів може бути різним, але кожен із них потребує врахування слідчим під час підготовчої стадії.

Слід також дотримуватися стадійності на підготовчій стадії за розглядуваних умов.

Так, на першій – стадії підготовки до проведення слідчого експерименту до виїзду чи виходу на місце його проведення, слідчий:

- а) визначає час, місце і мету проведення слідчого експерименту в цілому і кожної дослідної дії окремо; зміст, спосіб, вид кожної досліджуваної дії і черговість їх проведення; необхідні умови проведення дослідів; учасників

слідчого експерименту і їх обов'язки (залежності від обставин кримінального правопорушення необхідних спеціалістів з різних галузей науки та техніки, захисника (адвоката), законного представника (батьків (усиновлювачів), опікунів чи піклувальників особи, інших повнолітніх близьких родичів чи членів сім'ї, а також представників органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній), педагога або психолога, а в разі необхідності – лікаря); засоби фіксації слідчого експерименту (готує науково-технічні засоби фіксації ходу та результатів слідчого експерименту – фотоапарат, відеокамеру, диктофон, а також засоби та прилади вимірювання);

б) складає план проведення слідчого експерименту, в якому зазначає найбільш раціональну послідовність дій з неповнолітнім підозрюваним;

в) проводить організаційні заходи: готує об'єкти, необхідні для реконструкції обстановки події, проведення досліджуваних дій; готує технічні засоби фіксації; забезпечує явку учасників слідчого експерименту; вирішує питання про забезпечення транспортом.

Перейдемо до розгляду другої стадії підготовки до проведення слідчого експерименту після прибуття на місце його проведення, в ході якої слідчий:

а) роз'яснює учасникам слідчого експерименту їх права та обов'язки;

б) готує належну обстановку події, що перевіряється для проведення досліджуваних дій, а саме: уточнює чи сталися зміни в обстановці; реконструює обстановку події, що перевіряється; перевіряє відповідність умов експерименту умовам, в яких відбулася подія, що перевіряється;

в) інструктує учасників слідчого експерименту і розміщує їх на місці проведення досліджуваних дій. При цьому слідчий вирішує, в яких межах кожен учасник експерименту повинен бути ознайомлений зі змістом майбутніх досліджуваних дій і які їхні обов'язки при проведенні слідчого експерименту;

г) попереджає учасників слідчої (розшукової) дії про відповідальність згідно із КК України та КПК України.

Слідчий експеримент є «сильним» засобом психологічного впливу на його учасників, оскільки його результати нерідко наочно свідчать про можливість або неможливість існування певного явища, події, і спростувати їх підозрюваному буває досить важко [7, с. 9]. У зв'язку з цим, на нашу думку, важливим є залучення як педагога, так і психолога як до підготовки, так і безпосереднього проведення даної слідчої (розшукової) дії.

Слід приділити увагу наступному етапу тактики слідчого експерименту за участі неповнолітнього підозрюваного – безпосередньому проведенню. Проведення слідчого експерименту за участю неповнолітнього підозрюваного починається із заслуховування його пояснень щодо обставин, які будуть перевірятися. Далі слідчий пропонує неповнолітньому підозрюваному оцінити відповідність обстановки проведення слідчого експерименту тій обстановці, в якій мала місце подія, що перевіряється. Якщо надходить заява про певну невідповідність відтвореної обстановки, яка може вплинути на результати слідчого експерименту, слідчий вживає заходів з усунення недоліків.

Деяку специфіку має перевірка показань на місці неповнолітніх, як елемент слідчого експерименту, оскільки треба приймати до уваги їх можливості, здібності, з урахуванням віку й ступеня розвитку визначити просторове положення конкретних об'єктів, які знаходяться на місцевості, і своє становище стосовно них та давати пояснення в цій обстановці [97, с. 529].

На цей момент слід звернути детальну увагу, ще й через те, що неповнолітнім, через їх вікові особливості часто важко правильно оцінити, чи пригадати всі деталі минулої події, а також через присутність поряд великої кількості учасників, вони можуть соромитися виконання певних дій, а при їх виконанні можуть допускати певні неточності й прорахунки. Досліджувані дії в слідчому експерименті проводяться за розпорядженням слідчого в передбаченій планом черговості. По сигналу слідчого учасники експерименту здійснюють обумовлені дії. Потім зроблений дослід повторюється декілька разів. Слідчий визначає необхідність їх повторення, вносить корективи по ходу проведення, звертає увагу понятих та інших учасників на хід експерименту і результати

досліджуваних дій, при необхідності консультується з фахівцем. Якщо дія, що перевіряється відбувалася кількома особами, то перевіряються дії кожної особи окремо, за відсутності інших учасників події, що перевіряється. Роль відсутніх учасників дії, що перевіряється виконують інші особи, схожі з ними за фізичними даними.

Розмірковуючи над проблематикою забезпечення ефективного проведення слідчого експерименту за участю неповнолітнього підозрюваного, слід вказати на важливість встановлення з ним психологічного контакту. Як відомо, слідчий експеримент вимагає від особи, яка приймає в ньому участь активних дій, що у більшості випадків пов'язано з психологічною напругою, особливо гостро це питання стоїть при проведенні цієї слідчої (розшукової) дії саме з неповнолітнім підозрюваним. Тому встановлення психологічного контакту з неповнолітнім учасником слідчого експерименту має принципове значення, адже забезпечує ефективне проведення слідчої (розшукової) дії за умови сприятливої безконфліктної слідчої ситуації. З цією метою слідчий повинен належним чином переконати неповнолітнього підозрюваного у необхідності й доцільності його проведення.

Одразу зазначимо, що слідчий не повинен забувати про те, що неповнолітні особи, коли вони потрапляють у обстановку, за якої їм доведеться приймати участь у активних діях, за якими спостерігатиме з підвищеною увагою велика кількість учасників, зазвичай, сором'язливо на це реагують та стають невпевненими й нерішучими.

Як факт, в присутності інших осіб, людина може відчувати збентеження (так званий ефект соціальної інгібіції). На жаль, змушені погодитися з тим, що сором'язливість в одних осіб впливає на моторику, роблячи рухи некоординованими, незграбними, в інших – на інтелектуальні функції, знижуючи увагу, пам'ять, мислення. Побоюючись не впоратись з поставленим завданням, людина часом виявляється нездатною зробити те, що їй вдавалось раніше [127, с. 191].

В зв'язку з цим слідчому потрібно насамперед зробити все, щоб привести психологічний стан неповнолітнього підозрюваного у норму, при цьому обґрунтовано пояснити йому необхідність проведення тієї чи іншої дії, її важливість, для того щоб неповнолітній підозрюваний зміг якомога точніше відтворити досліджувані події, які з ним сталися у минулому. Підкреслимо, що за таких умов до проведення слідчої (розшукової) дії доцільно залучати як педагога, як і психолога.

При проведенні слідчого експерименту з неповнолітніми підозрюваними у ряді випадків доцільно застосувати тактичні хитрості, що дають можливість перевірити показання особи про знання обставин злочину та і інші дані, що пов'язані із кримінальним провадженням. Так у квартирі, де відбувся злочин, слідчий може умисно переставити меблі і підозрюваний в ході експерименту повинен розставити їх так, як було при вчиненні злочину, що повинно співпасти з даними огляду місця події.

Сформулюємо криміналістичні рекомендації, спрямовані на забезпечення ефективного проведення слідчого експерименту за участі неповнолітнього підозрюваного:

1) Проведення слідчого експерименту в умовах, максимально наближених до тих, у яких відбувалася подія.

Усі експериментальні дії доцільно проводити за оптимальних умов у тих місцях, де і відбувалася досліджувана подія. У цьому випадку слідчий повинен враховувати місце, час, період доби, погодні й кліматичні умови, освітлення, тривалість, темп та послідовність дій, обставини, які не підлягають відтворенню. Особливо це стосується дослідів, при яких перевіряється можливість спостереження або сприймання якого-небудь факту (явища); існування якого-небудь факту (явища); здійснення якої-небудь дії за певних умов або встановлення послідовності розвитку певної події та механізму злочину чи окремих його елементів.

Слідчий повинен штучно створити обстановку, яка спонукатиме особу добровільно виконувати дії, які розкривають зміст відомої тільки їй інформації,

зокрема, про підготовку, вчинення та приховання злочинів, наявність попередньої злочинної змови та ін. [155, с. 394].

Якщо обстановка, де планується провести експериментальні дії, зазнала суттєвих змін, то вдаються до реконструкції. Реконструкції необхідно піддавати не усю обстановку, а окремі її елементи, які є важливими для дослідів.

2) Використання під час експерименту тих же приладів, механізмів, пристроїв та матеріалів, що використовувалися під час злочинної події.

При цьому не слід під час проведення експериментальних дій використовувати об'єкти, які є речовими доказами у кримінальному провадженні, що обумовлюється можливістю їх знищення або пошкодження. При неможливості використання вказаних об'єктів у експерименті, слідчий може застосувати предмети-аналоги або натурні макети. Вказане певним чином може вплинути на психологічні позиції неповнолітнього підозрюваного і викликати у них переживання, аналогічні тим, які вони відчували під час учинення злочинів, що може сприяти щирому зізнанню. Макетування створює емоційну настроєність та сприяє виникненню асоціативних зв'язків, які можуть бути використані для з'ясування обставин, що мають значення по кримінальному провадженню, і робить результати більш переконливими.

3) Неодноразове й поетапне проведення дослідів та повторення випробувальних дій у змінних умовах.

Усі дослідницькі дії повинні проводитися неодноразово і у змінюваних по ходу умовах, з метою забезпечення достовірності та виключення можливості отримання випадкових результатів. Наприклад, при встановленні можливості сприймати мають бути продемонстровані різні об'єкти, щоб можна було переконатися у стійкості їх розпізнавання суб'єктом експерименту. У результаті точного дотримання всіх необхідних процесуальних й тактичних умов проведення слідчого експерименту, досягається законність, обґрунтованість та достовірність його результатів. Головною метою неодноразового повторення дослідницьких дій є отримання постійного та достовірного результату. Кількість повторень визначається слідчим залежно від характеру кримінального

провадження, тривалості кожного дослідження та ситуації, що склалася. Проводити дослідження необхідно поетапно, тобто уся досліджувана подія розбивається на певні етапи. За кожним вказаним етапом проводиться окреме дослідження і за результатами усі вони об'єднуються, дозволяючи слідчому отримати уявлення про усю подію в цілому. Але поетапне проведення слідчого експерименту можливе за умови, якщо це не впливає на загальний темп його проведення.

Доцільно акцентувати увагу на обмеженій кількості учасників слідчої (розшукової) дії та проведенні необхідних експериментально-дослідницьких дій (випробувань), максимально схожих з тими, що мали місце у дійсності (за послідовністю, способом, характером, темпом). Усі експериментальні дії та випробування, що застосовуються під час слідчої (розшукової) дії, не повинні граничити з учиненням нового аналогічного злочину.

З метою ефективності та результативності розслідування, здійснюється проведення слідчого експерименту з кожним неповнолітнім підозрюваним окремо. У тих випадках, коли виникає необхідність провести слідчий експеримент з кількома підозрюваними (наприклад, затримано декілька членів злочинного угруповання), слідчий повинен виїхати на місце і провести дослідницькі дії з кожною особою окремо.

Аналізуючи обґрунтовані думки науковців [33, с. 36] щодо проведення слідчого експерименту за участю усіх підозрюваних одночасно з урахуванням конкретних обставин кримінального провадження, слід зауважити і висловити думку відносно того, що проведення експериментальних дій за участю кількох неповнолітніх підозрюваних одночасно є недопустимим, оскільки тягне за собою можливість узгодження ними своїх позицій та дій. Окрім того, пояснення одного учасника експерименту будуть мати навідний характер для інших.

Дотримання вказаних рекомендацій дозволить запобігти попередній змові співучасників між собою та негативному впливу їх один на одного.

У разі, коли участь неповнолітнього підозрюваного у проведенні слідчого експерименту не може бути забезпечена (знаходиться у розшуку, переховується

від слідства та суду, відмовляється співпрацювати зі слідством), можуть бути підібрані інші особи (статисти), які схожі за своїми анатомічними та функціональними ознаками з підозрюваним.

Вказані тактичні умови слідчого експерименту, зі слів Р. С. Белкіна, охоплюють усю сукупність тактичних прийомів, що можуть бути застосовані слідчим під час розслідування злочинів [13, с. 80].

Звертається увага науковцями у своїх працях на фіксацію під час проведення експерименту, коли досягнуті результати фіксуються слідчим, як в процесі самих дослідів, так и після їх закінчення [123, с. 403-404].

Сьогодні КПК України наголошує, що про проведення слідчого експерименту слідчий, прокурор складає протокол згідно з вимогами цього Кодексу. Крім того, у протоколі докладно викладаються умови і результати слідчого експерименту (ч. 6 ст. 240 КПК України).

Таким чином, протокол слідчого експерименту – це процесуальний документ, в якому знаходить своє відображення експериментальна робота особи, що проводить розслідування [153, с. 297].

Особливою є описова частина протоколу, адже в ній вказується на спосіб проведення слідчого експерименту, порядок розподілу обов'язків між учасниками, зміст і послідовність експериментальних дій, відомості про застосування при проведенні експериментальних дій (манекенів, муляжів знарядь злочинів інших технічних пристосувань і отримані результати) та відомості про застосування технічних засобів фіксації ходу і результатів.

Заключну частину протоколу містить заяви учасників слідчого експерименту з приводу правильності проведення експериментальних дій і отриманих при цьому результатів; відомості про плани і схеми, складені при проведенні слідчого експерименту і долучення до протоколу; відомості про ознайомлення з протоколом усіх учасників слідчого експерименту та посвідчення їхніми підписами факту відповідності проведеним діям.

Під час проведення слідчого експерименту можуть проводитись вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складаються плани,

виготовляються графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу.

Щодо прийняття рішення про фіксацію слідчого експерименту за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування, то його приймає особа, яка проводить слідчий експеримент, відповідно до положень КПК України (ч.1 ст.107 КПК України).

Якщо клопотання про застосування технічних засобів фіксування заявляють учасники слідчого експерименту, таке фіксування є не правом, а обов'язком слідчого, прокурора. Про застосування технічних засобів фіксування слідчого експерименту заздалегідь повідомляється особам, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії.

Застосування конкретних засобів фіксації залежить від характеру дій, виконуваних в ході слідчого експерименту. Але, звичайно, якщо в процесі слідчого експерименту вилучаються предмети, документи, це також повинно бути відображено в протоколі. Якщо ж дослідницькі дії проведені повторно або неодноразово, кожна дія та отриманий результат мають бути зафіксовані. Перед підписанням протоколу учасникам дається можливість ознайомитись із його текстом.

Досить часто в дослідженнях вчених зустрічається думка відносно того, що застосування конкретного виду фіксації залежить від характеру виконуваних дій. Іноді достатньо сфотографувати обстановку й захопити основні етапи слідчого експерименту. Проте, враховуючи динамічність слідчого експерименту, краще застосувати для його фіксації відеозапис, оскільки наявність повної картини експерименту значно полегшує оцінку отриманої доказової інформації. Після проведення триває оцінка достовірності й доказового значення його результатів [79, с.257-258].

Оцінка отриманих в результаті проведення слідчого експерименту даних повинна здійснюватися з врахуванням індивідуальних особливостей неповнолітніх, їх фізичного та розумового розвитку, психологічних особливостей.

Зважаючи на думку О. І. Котюка, оцінка ходу і результатів слідчого експерименту передбачає вирішення таких завдань:

- 1) визначення правильності мети, завдань та фактичної підстави його проведення;
- 2) визначення відповідності умов його проведення;
- 3) аналіз змісту, ходу і результатів експериментальних дій;
- 4) визначення ступеня об'єктивності та достовірності результатів, що виключало б їх випадковість;
- 5) перевірка, чи всі можливі способи фіксації були використані;
- 6) визначення доказового значення фактів, встановлених за їх допомогою та можливості їх використання в подальшому доказуванні кримінального провадження;
- 7) визначення відповідності отримання даних іншим наявним у кримінальному провадженні доказам;
- 8) визначення відповідності порядку організації і проведення слідчої (розшукової) дії умовам, визначеним законом [89, с. 130-135].

Водночас можемо погодитися, що результати слідчого експерименту можна визнати достовірними, коли всі проведені дослідження дали однакові результати, які визначаються не випадковими, а необхідними. Якщо при неодноразовому проведенні дослідів будуть одержані різні результати, то і результати слідчого експерименту не можуть бути достовірними [185, с. 467].

Додатково слід зазначити, що результати слідчого експерименту мають розглядатися лише у сукупності з іншими матеріалами кримінального провадження. Їхня роль полягає в тому, що вони підтверджують або спростовують існування припущення або самі стають базою для перевірки конкретного факту або явища.

На нашу думку, якщо вести мову про висновки за результатами слідчого експерименту, то вони можуть бути також використані для подальшого розслідування як підстави для повторного проведення тих чи інших слідчих

(розшукових) дій. Особливо часто на практиці використовуються повторний допит і повторний слідчий огляд.

Крім того, результати слідчого експерименту можуть бути використані як засіб, за допомогою якого неповнолітній підозрюваний викривається у дачі неправдивих показань на первинному допиті, якщо слідчий експеримент проводився за даними отриманими в результаті допиту інших осіб або за аналогічними обставинами провадження. Тому на заключній стадії слідчого експерименту слідчий аналізує та дає оцінку отриманим результатам цієї слідчої (розшукової) дії, зокрема отриманій дослідним шляхом інформації, визначає їх місце в системі доказової інформації по даному кримінальному провадженню. Слідчий експеримент оцінюється з точки зору його допустимості, належності та достовірності. Допустимість визначається дотриманням кримінально-процесуальних норм, що регулюють підстави і порядок проведення слідчого експерименту; належність – наявністю в результатах експерименту інформації, що має значення для провадження. Оцінка достовірності слідчого експерименту здійснюється за внутрішнім переконанням слідчого в сукупності з іншими доказами у кримінальному провадженні.

В цілому оцінка слідчого експерименту включає перевірку правильності визначення цілей слідчого експерименту, його змісту і послідовності проведення досліджуваних дій; перевірку відповідності умов проведення слідчого експерименту умовам, в яких відбулася подія, що перевіряється, оцінку застосованих в ході слідчого експерименту тактичних прийомів, зіставлення отриманих результатів з іншими доказами у провадженні. Ми підтримуємо позицію, що ступінь подібності умов являється критерієм цінності отриманих в результаті слідчого експерименту висновків [123, с. 402].

Слід акцентувати увагу на тому, що проведення слідчого експерименту з неповнолітнім підозрюваним, має бути цілеспрямованим. Тому, розуміння мети експерименту, відчуття слідчим, які саме тактичні прийоми застосовувати, може зробити результати ще найбільш ефективними.

Висновки до розділу 3

Особливості допиту неповнолітніх підозрюваних обумовлені нормативно-правовим регулюванням, тактичними міркуваннями, індивідуальними особливостями неповнолітніх (недостатнім обсягом знань і життєвого досвіду, слабкою концентрацією уваги, підвищеною навіюваністю, не сформованістю аналітичних навичок при сприйнятті й оцінці, емоційністю суджень і дій).

Вивчення кримінальних проваджень засвідчило, що допит неповнолітніх підозрюваних проводився відразу ж після затримання у 15,8% випадків, після вручення повідомлення про підозру – у 48,3% випадків. Обґрунтовується, що з тактичного погляду вказану слідчу (розшукову) дію слід проводити невідкладно, не виключаючи можливості її повторного проведення.

Розкриваючи зміст тактики допиту неповнолітнього підозрюваного, виділяються такі його елементи: процесуальний, власне тактичний, психологічний, етичний та виховний.

Наголошується на необхідності ретельного планування та досягнення всіх завдань допиту, адже у 87,5% кримінальних проваджень проведено повторний та додатковий допит неповнолітнього підозрюваного.

При вирішенні питання про проведення одночасного допиту (70% кримінальних проваджень) слід передбачити, чи досягне дія запланованої мети, чи не змінять неповнолітні показання, чи вдасться усунути суперечності.

За результатами досліджень розрізняється освідування, що проводить слідчий, та освідування за участю спеціаліста в галузі медицини. Підкреслюється доцільність останнього, адже участь спеціаліста сприяє кваліфікованому виявленню слідів кримінального правопорушення, особливих прикмет.

За змістом підрозділу формуються криміналістичні рекомендації щодо ефективного проведення даної слідчої (розшукової) дії, особлива увага приділяється дотриманню прав і свобод неповнолітнього підозрюваного,

морально-етичних вимог (забороняються дії, що принижують честь і гідність особи, небезпечні для її здоров'я, спричиняють болісні відчуття, проведення освідкування особами різної статі).

Розкривається питання щодо залучення понятих до проведення освідкування. Згідно з ч. 7 ст. 223 КПК України, їх залучення є обов'язковим, крім випадків безперервного відеозапису слідчої (розшукової) дії. Однак, враховуючи, що освідкуванню піддається неповнолітній, залучається низка додаткових учасників, участь яких спрямована на дотримання прав та свобод неповнолітнього, пропонується надати право залучати понятих за даних умов на розсуд слідчого, прокурора, залежно від слідчої ситуації.

Тактика слідчого експерименту висвітлюється згідно з вимогами законності, безпечності, етичності, достовірності, добровільності.

Проведення слідчого експерименту за участі неповнолітніх підозрюваних спрямовано на досягнення таких завдань: встановлення, уточнення, перевірка та оцінка обставин кримінального провадження; встановлення й усунення суперечностей, отримання показань від неповнолітнього підозрюваного; відновлення в пам'яті учасників події кримінального правопорушення окремих обставин, що мають значення для розслідування; перевірка висунутих версій; виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення.

Проведення слідчого експерименту справляє сильний психологічний вплив на його учасників. Неповнолітні, враховуючи обстановку слідчої (розшукової) дії, можуть відчувати сором, розгубленість, допускати неточності щодо виконуваних дій. Цю обставину слід враховувати ще на підготовчій стадії, залучаючи допомогу як педагога, так і психолога. Також слід проводити експериментальні дії з кожним неповнолітнім підозрюваним окремо, не допускаючи впливу учасників один на одного, узгодження ними своїх дій.

Оцінка результатів слідчого експерименту проводиться з урахуванням індивідуальних особливостей неповнолітніх, їх фізичного та розумового розвитку, психологічних особливостей.

ВИСНОВКИ

У **висновках** зазначено, що проведене дисертаційне дослідження дало змогу вирішити важливу наукову проблему, а саме: розробити й обґрунтувати теоретичні засади та криміналістичні рекомендації щодо тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних, а саме:

1. На підставі вивчення праць учених, проведених емпіричних досліджень сформовано напрями наукового пошуку, доведено необхідність формування криміналістичних рекомендацій щодо тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних. Важливим є дослідження як організаційних, так і тактичних аспектів у структурі слідчої (розшукової) дії, яке проводиться за участю неповнолітнього підозрюваного, що полягає в їх частковому суміщенні, застосуванні заходів спільного організаційно-тактичного характеру.

2. Підсумовується, що загальні засади правового статусу підозрюваного стосуються й категорії неповнолітнього. Однак неповнолітні обмежені в правосуб'єктності, що свідчить про їх спеціальний статус у кримінальному провадженні та необхідність додаткового забезпечення їх прав. Наголошується на необхідності узагальненого законодавчого закріплення правового статусу неповнолітнього підозрюваного, основу якого повинні становити: рівність перед законом; недопущення будь-якої дискримінації; повага до честі й гідності; право на свободу та особисту недоторканність; право на правовий захист та представництво законних інтересів; презумпція невинуватості; недопустимість примушування до дачі показань проти себе чи до визнання себе винним; право на обізнаність про підозру; право на забезпечення конфіденційності; право на особливий порядок кримінального провадження й судового розгляду та ін.

3. Виокремлено проблемні питання нормативно-правового регулювання тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних, що стосуються кола учасників, часу й тривалості проведення

слідчих (розшукових) дій за даних умов, та сформовано пропозиції щодо їх вирішення. Запропоновано доцільність залучення при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних як педагога, так і психолога, що спрямовано на компенсацію знань слідчого, захисника, законного представника про індивідуальні психологічні особливості неповнолітнього.

4. Тактика слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного розглядається відповідно до стадій підготовки, робочої, фіксації ходу та результатів, оцінки отриманих результатів у кримінальному провадженні.

Стадія підготовки до проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього підозрюваного умовно поділяється на теоретичну (визначення виду, місця, часу, доцільного початку проведення слідчої (розшукової) дії; підбір учасників та визначення їх завдань; складення плану; розроблення типових слідчих ситуацій та заходів реагування) та практичну (залучення необхідних сил і засобів; забезпечення присутності учасників, їх безпеки; створення необхідної обстановки; забезпечення фіксації та ін.).

Типовими завданнями, які вирішуються на робочій стадії проведення слідчої (розшукової) дії, є: проведення інструктажу учасників, роз'яснення їх прав та обов'язків; застосування тактичних прийомів; керівництво діяльністю учасників; забезпечення протокольної, інших форм фіксації; виконання плану. Основним засобом діяльності за таких умов є тактичні прийоми, що спрямовані на встановлення психологічного контакту, управління спілкуванням, здійснення психологічного впливу на неповнолітнього підозрюваного, одержання інформації про обставини кримінального правопорушення.

Головним під час фіксації ходу та результатів слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітніх підозрюваних є складення протоколу та додатків до нього. Зазначено, що слідчий повинен спрямувати свої зусилля на детальне відображення всієї інформації, не допускати втрати психологічного контакту з неповнолітнім, передусім за умов застосування технічних засобів.

На стадії оцінки результатів слідчої (розшукової) дії вирішується питання про досягнення завдань, виконання плану слідчої (розшукової) дії. Оцінюється також дотримання слідчим вимог закону та криміналістичних рекомендацій під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного.

5. Найбільш поширеною слідчою (розшуковою) дією за участю неповнолітніх підозрюваних є допит. Встановлено, що в більшості випадків (71,9% опитаних слідчих) допит неповнолітніх підозрюваних здійснювався в умовах протидії. За цих умов головним тактичним завданням є встановлення психологічного контакту. Поширеними є випадки надання завідомо неправдивих показань неповнолітнім підозрюваним. З метою їх унеможливлення запропоновано низку тактичних прийомів (роз'яснення доцільності надання правдивої інформації, підкреслення позитивних якостей правопорушника, спонукання допитуваного до роздумів, нагадування про певні обставини події, демонстрація поінформованості слідчого, виявлення суперечностей у показаннях та матеріалах кримінального провадження, пред'явлення доказів, постановка різних запитань, використання чинника раптовості та ін.). Наголошено на необхідності з'ясування причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, адже лише 40,6% слідчих приділяють увагу з'ясуванню цієї обставини.

6. Вивчення кримінальних проваджень засвідчило, що освідування неповнолітнього підозрюваного проводилося в таких випадках: потерпілі вказували на особливі прикмети злочинця (шрами, родимі плями, татуювання); відповідно до матеріалів провадження, на тілі нападника могли залишитися або утворитися сліди речовин, що були на місці події (фарба, сипучі речовини); у показаннях потерпілого містилася інформація, що на тілі підозрюваного внаслідок боротьби з ним могли залишитися подряпини, поранення, укуси та ін. Констатовано, що слідчому важливо забезпечити добровільність неповнолітнього підозрюваного до участі у вказаній слідчій (розшуковій) дії, встановити з ним психологічний контакт.

7. Сформовано криміналістичні рекомендації, спрямовані на забезпечення ефективного проведення слідчого експерименту за участі неповнолітнього підозрюваного: проведення експерименту в умовах, максимально наближених до тих, у яких відбувалася подія; використання тих самих приладів, механізмів, пристроїв та матеріалів, що використовувалися під час злочинної події; неодноразове й поетапне проведення дослідів та повторення випробувальних дій у змінних умовах. За даних умов важливою є участь відповідних спеціалістів, зокрема педагога і психолога.

8. Розроблено пропозиції і рекомендації стосовно удосконалення КПК України в контексті розглядуваних питань, що розглядаються в роботі, стосовно нормативно-правового регулювання тактики слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного. Зокрема, запропоновано:

- внести доповнення до ч. 8 ст. 42, зобов'язавши слідчого, прокурора вручати пам'ятку про права та обов'язки підозрюваного як неповнолітньому, так і його законному представнику;

- регламентувати участь у проведенні слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього як педагога, так і психолога (ч. 1 ст. 227);

- регламентувати залучення додаткових учасників (захисник, законний представник, педагог, психолог, за необхідності – лікар) до процесуальних дій, що проводяться за участю неповнолітнього підозрюваного за необхідності забезпечення їх прав та свобод (ст. 484);

- проводити слідчі (розшукові) дії з неповнолітніми, за винятком невідкладних випадків, у денний час з 8 до 18 год (ч. 4 ст. 223), без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день (ст. 226);

- при проведенні освідування неповнолітнього підозрюваного надати право залучати понятих на розсуд слідчого, прокурора, залежно від слідчої ситуації (ч. 7 ст. 223).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєйчук В. І. Огляд місця полії і психологія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / В. І. Алексєйчук. – Х., 2007. – 20 с.
2. Андрєєв О. О. Розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / О. О. Андрєєв. – Х., 2007. – 20 с.
3. Баєв О. Я. Тактика следственных действий : [учеб. пособ.] / Баєв О. Я. – Воронеж : МОДЭК, 1995. – 208 с.
4. Баєв О. Я. Криминалистическая тактика и уголовно-процессуальный закон / Баєв О. Я. – Воронеж : Воронеж. ун-т, 1977. – 115 с.
5. Баєв О. Я. Содержание и формы криминалистической тактики / Баєв О. Я. – Воронеж : Воронеж. ун-т, 1975. – 57 с.
6. Баймуратов М. Правовий статус людини і громадянина в конституціях держав Східної Європи : порівняльно-правовий аналіз конституцій та їхнє співвідношення з міжнародними стандартами / М. Баймуратов // Вісник Центральної виборчої комісії – К., 2006. – № 1 (3). – С. 89–93.
7. Балицький Т. М. Слідчий експеримент у системі слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / Т. М. Бальцький. – Ірпінь., 2015. – 18 с.
8. Баулін О. В. Забезпечення прав та законних інтересів особи, яку затримано за підозрою у вчиненні злочину : [навч. посіб.] / О. В. Баулін, О. С. Мазур. – Луганськ : Резников В. С., 2011. – 204 с.
9. Бахін В. П. Криміналістика : [курс лекцій] : у 2 ч. / Бахін В. П., Гора І. В., Цимбал П. В. – Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. –

Ч. I. – 2002. – 356 с.

10. Бахін В. П. Тактика слідчої діяльності: поняття, сутність, зміст / В. П. Бахін, В. С. Кузьмічов, В. К. Весельський // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – К., 1998. – № 2. – С. 217–226.

11. Бацько І. М. Учасники процесуальних відносин під час протоколювання слідчих дій / І. М. Бацько // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – Дніпропетровськ, 2001. – № 2 (5). – С. 112–125.

12. Белкин А. Р. Теория доказывания : [науч.-метод. пособ.] / Белкин А. Р. – М. : НОРМА, 1999. – 418 с.

13. Белкин Р. С. Теория и практика следственного эксперимента / Белкин Р. С. ; под ред. А. И. Винберга. – М. : ВШ МВД СССР, 1959. – 171 с.

14. Белкин Р. С. Криминалистика : [в 3 т.] / Белкин Р. С. – М. : Юристъ, 1999. –

Т. 2 : Частные криминалистические теории. – 1999. – 464 с.

15. Белкин Р. С. Очерки о криминалистической тактике : [учеб. пособ.] / Белкин Р. С. – Волгоград : ВСШ МВД РФ, 1993. – 200 с.

16. Белкин Р. С. Тактика следственных действий / Р. С. Белкин, Е. М. Лившиц. – М. : Новый юристъ, 1997. – 176 с.

17. Борисов Н. Л. О некоторых тактических моментах допроса несовершеннолетнего обвиняемого [Электронный ресурс] / Н. Л. Борисов // Сибирский юридический вестник. – Иркутск, 2001. – № 3. – С. 79–81. – Режим доступа :

<http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1116791>

18. Бурданова В. С. Расследование умышленного причинения вреда здоровью : [учеб. пособ.] / В. С. Бурданова, Л. Н. Никитин. – [3-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : СПб. ЮИ ГП РФ, 2000. – 76 с.

19. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право ” / В. М. Бурдін. – К., 2002. – 19 с.

20. Быховский И. Е. О содержании понятия «следственная тактика» / И. Е. Быховский // Труды Омской высшей школы милиции / под ред. В. П. Бахина. – Омск, 1973. – Вып 16 : Проблемы криминалистической тактики. – С. 16–29.

21. Быховский И. Е. Процессуальные и тактические вопросы системы следственных действий : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс ; криминалистика ; судебная экспертиза” / И. Е. Быховский. – М, 1976. – 32 с.

22. Васильев А. Н. Следственная тактика / Васильев А. Н. – М. : Юрид. лит., 1976. – 198 с.

23. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / В. К. Весельський. – К., 1999. – 16 с.

24. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : [моногр.] / Весельський В. К. – К. : Правник - НАВСУ, 1999. – 126 с.

25. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в обществе / Витрук Н. В. – М. : Наука, 1979. – 229 с.

26. Волобуев А. Ф. О предмете следственной тактики / А. Ф. Волобуев // Проблемы социалистической законности : респ. межведом. сб. – Х., 1983. – Вып. 12. – С. 117–120.

27. Гаврилов А. К. Организация работы следственного подразделения по расследованию преступлений несовершеннолетних / Гаврилов А. К., Кулагин Н. И., Черниговский А. Г. – Волгоград : ЮИ МВД России, 2003. – 240 с.

28. Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / Є. М. Гідулянова. – Одеса, 2008. – 18 с.

29. Глазырин Ф. В. Следственный эксперимент / Ф. В. Глазырин, А. П. Кругликов. – Волгоград : НИ и РИО ВСШ МВД СССР, 1981. – 69 с.
30. Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / А. Є. Голубов. – Х., 2005. – 20 с.
31. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб’єкт відповідальності за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Гончар Тетяна Олександрівна. – Одеса, 2004. – 211 с.
32. Грищенко Н. В. Тактика допиту підозрюваного з участю захисника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / Н. В. Грищенко. – Запоріжжя, 2012. – 20 с.
33. Гуковская Н. И. Следственный эксперимент : [пособ. для следователя] / Гуковская Н. И. – М. : Госюридиздат, 1958. – 96 с.
34. Гутерман М. П. Организационные мероприятия следователя в процессе расследования пре ступлений : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 ”Уголовный процесс ; криминалистика ; судебная экспертиза” / М. П. Гутерман. – М., 1980. – 18 с.
35. Давыдов Г. П. Тактика следственных действий / Давыдов Г. П., Притузова В. А., Шевченко В. И. ; под ред. М. П. Шаламова. – М. : Госюриздат, 1959. – 168 с.
36. Декларація про права дитини : резолюція ГА ООН від 20 лист. 1959 р. // Юридичний вісник України. – 1999. – 25 листопада – 1 грудня. – С. 11–12.
37. Джиґа М. В. Проблеми законності та доцільності при забезпеченні правового статусу обвинуваченого під час розслідування злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Джиґа Микола Васильович. – К., 2002. – 216 с.
38. Дідківська Г. В. Особливості кримінально-процесуального провадження по злочинах вчинених неповнолітніми із соціально-неблагополучних сімей :

дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Дідківська Галина Василівна. – Ірпінь, 2011. – 226 с.

39. Дідківська Г. В. Особливості кримінально-процесуального провадження по злочинах вчинених неповнолітніми із соціально-неблагополучних сімей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність ” / Г. В. Дідківська. – Ірпінь, 2011. – 16 с.

40. Доспул Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Доспул Г. Г. – М. : Юрид. лит., 1976. – 112 с.

41. Дрозд В. Г. Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / В. Г. Дрозд. – К., 2009. – 16 с.

42. Дубинский А. Я. Исполнение процессуальных решений следователя. Правовые и организационные проблемы / Дубинский А. Я. ; отв. ред. Г. И. Чангули. – К. : Наукова думка, 1984. – 182 с.

43. Дулов А. В. Тактика следственных действий / А. В. Дулов, П. Д. Нестеренко. – Минск : Вышэйшая школа, 1971. – 272 с.

44. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 року, Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : ратифік. Законом України від 17 лип. 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

45. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820&c=edit&c=fo

46. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820&c=edit&c=fo# або <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>

47. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 (III) ГА ООН від 10 груд. 1948 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам-Київ, 1996. – С. 6–9.

48. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : [у 3 кн.] / Закалюк А. П. – К. : Ін Юре, 2007. –

Кн. 1. – 2007. – 424 с.

49. Закалюк А. П. Социальная и юридическая характеристика общественного воздействия в сфере предупреждения преступности : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Уголовное право ; криминология ; исправительно-трудовое право” / А. П. Закалюк. – К., 1973. – 20 с.

50. Закалюк А. П. Теория и практика индивидуального прогнозирования и профилактики преступного поведения : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Закалюк Анатолий Петрович. – К., 1987. – 417 с.

51. Заяць Д. Д. Ситуаційний підхід до тактики перевірки показань на місці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / Д. Д. Заяць. – Х., 2005. – 20 с.

52. "Зелена кімната" – ефективний метод роботи міліції з дітьми[Електронний ресурс] / Офіційний сайт Національної поліції України. – Режим доступу :

<http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/733948>

53. Зеленский В. Д. Организация расследования преступлений. Криминалистические аспекты : [моногр.] / Зеленский В. Д. – Ростов н/Д. : Ростов. ун-т, 1989. – 152 с.

54. Зеленський С. М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук :

спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / С. М. Зеленський. – К., 2007. – 17 с.

55. Золотарев Р. Г. Доказывание по уголовным делам о заведомо ложном сообщении об акте терроризма : [учеб. пособ.] / Золотарев Р. Г. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 144 с.

56. Зорин Г. А. Тактический потенциал следственного действия / Зорин Г. А. – Минск : Белорус. ун-т, 1989. – 289 с.

57. Ієрусалимов І. О. Криміналістичні аспекти забезпечення процесу доказування на досудовому слідстві / І. О. Ієрусалимов, Ж. В. Удовенко // Актуальні проблеми криміналістики : матеріали міжвузів. наук.-практ. конф. студентів, курсантів і слухачів, (Донецьк, 02 берез. 2001 р.) / МВС України ; Донецький ін-т внутр. справ. – Донецьк, 2001. – С. 51–56.

58. Інструкція з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей [Електронний ресурс] : затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 груд. 2012 р. № 1176. – Режим доступу :

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0121-13/print1459185650057012>

59. Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби МВС України як спеціалістів для участі у проведенні огляду місця події [Електронний ресурс] : затв. наказом МВС України від 3 лист. 2015 р. № 1339. – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15>

60. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз [Електронний ресурс] : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08 жовт. 1998 р. № 53/5 ; за реєстр. в Міністерстві юстиції України 8 жовт. 1998 р. № 53/5 (зі змін. та доповн.). – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>

61. Іщенко А. В. Проблеми криміналістичного розслідування злочинів : [моногр.] / Іщенко А. В., Красюк І. П., Матвієнко В. В. – К. : НАВСУ, 2002. – 212 с.

62. Калачева О. Н. Процессуальный статус заподозренного лица / О. Н. Калачева // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ МВС України. – Луганськ, 2006. – № 3. – С. 73–80.

63. Калинюк Н. М. Тактика проведення очної ставки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / Н. М. Калинюк. – К., 2012. – 19 с.

64. Каневский Л. Л. Криминалистические проблемы расследования преступлений несовершеннолетних : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс ; криминалистика ; судебная экспертиза”/ Л. Л. Каневский. – М., 1984. – 32 с.

65. Каневский Л. Л. Организация расследования и тактика следственных действий по делам несовершеннолетних : [учеб. пособ.] / Каневский Л. Л. – Уфа : Башкир. ун-т, 1978. – 86 с.

66. Капліна О. В. Проблеми вдосконалення нормативного регулювання проведення слідчих (розшукових) дій / О. В. Капліна /// Вісник кримінального судочинства : наук.-практ. журн. – 2015. – № 1. – С. 40–48.

67. Капліна О. Проблеми право застосовного тлумачення норм кримінально-процесуального права з урахуванням практики Європейського суду з прав людини / О. Капліна // Вісник академії правових наук України. – Х., 2007. – № 2 (49). – С. 187–197.

68. Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / М. О. Карпенко. – Х., 2004. – 20 с.

69. Киселева Т. Деякі аспекти діяльності адвоката по профілактиці правопорушень неповнолітніх / Т. Киселева // Рад. право. – 1986. – № 8. – С. 41–44.

70. Кінаш О. Організація окремої слідчої дії – умова законності й ефективності розслідування злочинів / О. Кінаш // Право України. – 2003. – № 2. – С. 59–64.

71. Ключуряк С. С. Освідування в системі слідчих (розшукових) дій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / С. С. Ключуряк. – К., 2013. – 19 с.

72. Ковна У. С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / У. С. Ковна. – К., 2010. – 20 с.

73. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Електронний ресурс] : прийнятий 07 груд. 1984 р. № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122. – Режим доступу :

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

74. Колдин В. Я. Тактика следственного эксперимента и проверка показаний на месте / В. Я. Колдин // Криминалистика : [учеб. для студ. вузов] / под ред. А. Н. Васильева. – М., 1980. – С. 320–333.

75. Колесниченко А. Н. Актуальные проблемы тактики и методики расследования преступлений / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова // Проблемы социалистической законности : [респ. межвед. науч. сб. / редкол. : В. Я. Таций (отв. ред.) и др.]. – Х., 1978. – Вып. 3. – С. 96–103.

76. Колмаков В. П. Следственный эксперимент на предварительном следствии : [метод пособ.] / В. П. Колмаков, Л. Е. Ароцкер. – Х. : Харьк. науч.-исслед. ин-т судеб. экспертизы им. Н. С. Бокариус, 1949. – 35 с.

77. Комарков В. К. Психологические и тактические особенности расследования преступлений несовершеннолетних : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс ; криминалистика ; судебная экспертиза” / В. К. Комарков. – Свердловск, 1972. – 24 с.

78. Комиссаров В. И. Тактические проблемы следственной тактики / Комиссаров В. И. ; под ред. А. И. Михайлова. – Саратов : Саратов. ун-т, 1987. – 154 с.

79. Комісарчук Ю. А. Підстави та порядок проведення слідчого експерименту / Ю. А. Комісарчук, О. В. Ряшко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія : Юридична. – Львів, 2014. – Вип. 3. – С. 248–260.

80. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс] : прийнята та відкрита для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 44/25 ГА ООН 20 лист. 1989 р. ; зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 груд. 1995 р. ; ратифік. постан. Верховної Ради України від 27 лют. 1991 р. № 789-XII. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_021

81. Конвенція проти катувань та інших жорстоких нелюдських чи ображаючих гідність видів поводження і покарання : прийнята 10 груд. 1984 р. ООН A/RES/39/46 // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам-Київ, 1996. – С. 37–44.

82. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [Електронний ресурс] : прийнята 14 лист. 2007 р. ; ратифік. Законом України від 20 черв. 2012 р. – Режим доступу :

http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_927

83. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология / Коновалова В. Е. – Х. : Консум, 1999. – 156 с.

84. Коновалова В. Е. Следственная тактика : принципы и функции / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. – К. : РИО МВД СССР, 1983. – 132 с.

85. Коновалова В. Е. Теоретические проблемы следственной тактики (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике) : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : 12.00.09 / В. Е. Коновалова. – Х., 1966. – 30 с.

86. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

87. Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [Електронний ресурс] : схв. указом Президента України від 24 трав. 2011 р. № 597/2011. – Режим доступу :

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/597/2011>

88. Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / С. П. Коталейчук. – К., 2004. – 17 с.

89. Котюк О. І. Слідчий експеримент – процесуальні аспекти / О. І. Котюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 3. – С. 130–135.

90. Коченов М. М. Психология допроса малолетних свидетелей : [метод. пособ.] / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. – М. : Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1984. – 35 с.

91. Криминалистика : [учеб.] / под ред. проф. А. Г. Филиппова и А. Ф. Вольнского. – М. : Спарк, 1998. – 543 с.

92. Криміналістика : підруч. / [В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін.]. – К. : Центр учбової літератури, 2015. – 544с.

93. Криміналістика : [підруч.] / за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – 464 с.

94. Кримінальний процес : [підруч.] / за ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної. – Х. : Право, 2010. – 608 с.

95. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстініан, 2012. – 1224 с.

96. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. –

Т. 1. – 2012. – 768 с.

97. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / відп. ред. : С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Х. : Одіссей, 2013. – 1104 с.

98. Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : затв. Законом від 28 груд. 1960 р. ; зі змінами і допов. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88. – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

99. Кудінов С. С. Розслідування злочинів, пов'язаних з участю іноземців : [моногр.] / Кудінов С. С. – Х. : Оберіг, 2012. – 194 с.

100. Кудінов С. С. Використання спеціальних знань під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій / С. С. Кудінов // Вісник Академії адвокатури України. – К., 2014. – Т. 11, № 3. – С. 154–161.

101. Кудінов С. С. Інформаційне забезпечення розслідування злочинів: сучасний стан та шляхи вдосконалення / С. С. Кудінов // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2011. – Вип. 1. – С. 280–285.

102. Кудлай П. О. Криміналістична характеристика та особливості розслідування крадіжок вантажів, скоєних неповнолітніми з рухомого складу залізничного транспорту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / П. О. Кудлай. – К., 2010. – 15 с.

103. Кузнецова С. В. Тактика допроса несовершеннолетних / С. В. Кузнецова, Т. С. Кобцова. – М. : Экзамен, 2004. – 96 с.

104. Кузьмічов В. С. Слідча діяльність : характеристика та напрями удосконалення : [моногр.] / В. С. Кузьмічов, Ю. М. Чорноус. – К. : Нічлава, 2005. – 446 с.

105. Кузьмічов В. С. Криміналістичний аналіз розслідування злочинів : [моногр.] / Кузьмічов В. С. – К. : НАВСУ – Правник, 2000. – 450 с.

106. Ларин А. М. Прием криминалистической тактики в генезисе следственного действия / А. М. Ларин // Актуальные проблемы советской криминалистики / отв. ред. В. Г. Танасевич. – М, 1980. – С. 93–96.

107. Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / О. О. Левендаренко. – К., 2003. – 20 с.

108. Левченко К. Б. «Зелені кімнати»: нормативно правове забезпечення функціонування / К. Б. Левченко, М. В. Євсюкова ; [упоряд. Н. Л. Бочкор] ; за заг. ред. О. М. Бандурки та К. Б. Левченко. – К. : Агенство Україна, 2012. – 24 с.

109. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій : [навч. посіб.] / Лобойко Л. М. – К. : Істина, 2005. – 456 с.

110. Лук’янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : [моногр.] / Лук’янчиков Є. Д. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 360 с.

111. Лукьянчиков Е. Д. Тактические основы расследования преступлений : [учеб. пособ.] / Е. Д. Лукьянчиков, В. С. Кузьмичев. – К. : КВШ МВД СССР, 1989. – 48 с.

112. Лускатов О. В. Організаційно-тактичні особливості допиту після відновлення слідства у справі про нерозкритий злочин / О. В. Лускатов // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Дніпропетровськ, 2007. – № 1 (32). – С. 256–266.

113. Матюшкова Т. П. Тактика допиту потерпілих-жінок від насильницьких злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец.

12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / Т. П. Матюшкова. – Х., 2006. – 20 с.

114. Мельничок В. М. Криміналістична характеристика соціально-психологічних та вікових особливостей мотивації криміногенної поведінки неповнолітніх / В. М. Мельничок // Юридична Україна. – 2008. – № 12. – С. 117–122.

115. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) : приняты резолюцией 40/33 ГА ООН от 29 ноября 1985 г. // Збірник законодавчих актів і нормативних документів з питань соціально-правового захисту дітей. – К., 1998. – С. 10–35.

116. Митрохина З. И. Использование знаний психологии при производстве допроса : [учеб. пособ.] / Митрохина З. И. – К. : УМК ВО, 1990. – 52 с.

117. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс] : прийнятий 16 груд. 1966 р. ; ратифік. указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19 жовт. 1973 р. – Режим доступу :

http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042

118. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 2200 А (XXI) ГА ООН від 16 груд. 1966 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам-Київ, 1996. – С. 9–19.

119. Міліція Київської області створює для неповнолітніх зелені кімнати [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://ua.korrespondent.net/ukraine/755299-miliciya-kiyivskoyi-oblasti-stvoryue-dlya-nepovnolitnih-zeleni-kimnati>

120. Методичні рекомендації для адвокатів щодо здійснення захисту, гарантованого державою [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://ulaf.org.ua/wp-content/uploads/2013/12/BPD_metodichka1.pdf

121. Молдован А. В. Кримінальний процес України : [навч. посіб.] / А. В. Молдован, С. М. Мельник. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 368 с.

122. Настільна книга слідчого : наук.-практ. вид. для слідчих та дізнавачів / [М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін.]. – К. : Ін Юре, 2007. – 728 с.

123. Настольная книга следователя : тактические приемы проведения осмотра места происшествия и допросов при расследовании преступлений различной категории : [науч.-метод. пособ.] / А. И. Дворкин, В. П. Антонов, И. Ф. Алешина ; под ред. А. И. Дворкина ; Генеральная прокуратура РФ ; НИИ проблем укрепления законности и правопорядка. – М. : Экзамен, 2006. – 637 с.

124. Негласні слідчі (розшукові) дії та використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні : [навч.-практ. посіб.] / С. С. Кудінов, Р. М. Шехавцов, О. М. Дроздов, О. О. Гриненко. – Х. : Оберіг, 2013. – 344 с.

125. Негребецький В. В. Перевірка показань підозрюваного на місці: тактика і психологія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / В. В. Нагребецький. – Х., 2005. – 20 с.

126. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – [2-ге вид., виправ.]. – К. : Аконіт, 2006. – Т. 2 : К–П. – 2006. – 926 с.

127. Основи загальної та юридичної психології : курс лекцій : [навч. посіб.] / Н. Р. Бобечко, В. П. Бойко, І. В. Жолнович, І. І. Когутич ; за ред. В. Т. Нора. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 224 с.

128. Павлюк Н. В. Використання тактичних прийомів допиту неповнолітніх, спрямованих на нейтралізацію фантазування / Н. В. Павлюк // Криміналістика XXI століття : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (25–26 лист. 2010 р.). – Х., 2010. – С. 427–430.

129. Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Павлюк Наталія Вікторівна. – Х., 2011. – 246 с.

130. Пасека М. О. Особа неповнолітнього правопорушника як об'єкт криміналістичного дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / М. О. Пасека. – К., 2013. – 18 с.

131. Пастушенко С. В. Заходи процесуального примусу щодо неповнолітніх обвинувачених в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / С. В. Пастушенко. – К., 2011. – 18 с.

132. Патюлин В. А. Государство и личность в СССР / Патюлин В. А. – М. : Наука, 1974. – 248 с.

133. Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / О. Я. Переверза. – Х., 2000. – 19 с.

134. Піскун Д. М. Очна ставка: тактика і психологічні основи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / Д. М. Піскун. – Х., 2009. – 20 с.

135. Поліцейські на Донеччині встановили двох неповнолітніх, які вчинили крадіжку на суму понад 25 тисяч гривень [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Національної поліції України. – Режим доступу :

<http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1948966>

136. Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : затв. наказом МВС України №1343 від 3 лист. 2015 р. – Режим доступу :

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15>

137. Положення про Міністерство внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : затв. постанов. Кабінету Міністрів України від 28 жовт. 2015 р. № 878. – Режим доступу :

<http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248608057>

138. Правоохоронці викрили неповнолітнього у крадіжці з дитячого табору [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Національної поліції України. – Режим доступу :

<http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1946068>

139. Працівники сьомого управління перекрили трафік важких наркотиків до Дніпропетровська, Києва та Кривого Рогу [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Національної поліції України. – Режим доступу :

<http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1854342>

140. Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

141. Про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини : Закон України від 05 берез. 2009 р. № 1065-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 29. – Ст. 395. – Режим доступу :

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>

142. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [Електронний ресурс] : указ Президента України від 24 трав. 2011 р. № 597/2011. – Режим доступу :

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/597/2011>.

143. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей [Електронний ресурс] : Закон України від 24 січ. 1995 р. № 20/95-ВР. – Режим доступу :

<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр>

144. Про охорону дитинства [Електронний ресурс] : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142. – Режим доступу :

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

145. Про попередження насильства в сім'ї [Електронний ресурс] : Закон України від 15 лист. 2001 р. № 2789-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – Ст. 70. – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>

146. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. №475/97–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

147. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.

148. Рада Європи оцінить діяльність МВС в напрямку євроінтеграції [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Національної поліції України. – Режим доступу :

<http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/734086>

149. Расследование преступлений повышенной опасности : [пособ. для следователя] / под ред. Н. А. Селиванова, А. И. Дворкина. – М. : Лига Разум, 1999. – 444 с.

150. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / Ратинов А. Р. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 352 с.

151. Реуцкая И. Е. Психологические особенности допроса несовершеннолетних / И. Е. Реуцкая, О. И. Бродченко // Прикладная юридическая психология. – 2008. – № 3. – С. 55–68.

152. Романюк А. Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / А. Б. Романюк. – Х., 2004. – 20 с.

153.Руководство для следователей. Ч. 1 / отв. ред. В. В. Найденов, П. А. Олейник. – М. : Юрид. лит., 1981. – 544 с.

154.Сакало В. О. Тактика злочинної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / В. О. Сакало. – К., 2002. – 16 с.

155.Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : [підруч.] / Салтевський М. В. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.

156.Салтевський М. В. Криміналістика : [підруч.] : у 2 т. / Салтевський М. В. – Х. : Консум, 1999–2001. –

Ч. 2 : Методика і тактика. – 2001. – 528 с.

157.Сас В. Щодо вчення про тактику слідчої дій / В. Сас // Право України. – 2002. – № 2. – С. 13–17.

158.Сафин Н. Ш. Допрос несовершеннолетнего подозреваемого в советском уголовном судопроизводстве (процессуальный и криминалистический аспекты проблемы) / Сафин Н. Ш. – Казань : Казан. ун-т, 1990. – 160 с.

159.Сафин Н. Ш. Тактика допроса несовершеннолетнего подозреваемого : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс ; криминалистика ; судебная экспертиза” / Н. Ш. Сафин. – Казань, 1985. – 22 с.

160.Сафронов С. О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень : [наук.-практ. посіб.] / Сафронов С. О. – Х. : С.А.М., 2003. – 175 с.

161.Сіренко О. В. Криміналістична характеристика крадіжок, грабежів та розбійних нападів, вчинених неповнолітніми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / О. В. Сіренко. – Ірпінь, 2012. – 18 с.

162.Скільська Л. Д. Кримінально-процесуальні та тактико- криміналістичні особливості фіксації результатів огляду місця події: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та

криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / Л. Д. Скільська. – К., 2010. – 20 с.

163. Следственные действия: криминалистические рекомендации. Типовые образцы документов / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юристъ, 2001. – 501 с.

164. Словник спеціальних термінів правоохоронної діяльності / за ред. проф. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 560 с .

165. Соколовський З. М. Понятие специальных знаний (К вопросу об основаниях назначения экспертизы) / З. М. Соколовський // Криминалистическая и судебная экспертиза. – К., 1969. – Вип. 6. – С. 199–205.

166. Стахівський С. М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів : [наук.-практ. посіб.] / Стахівський С. М. – К. : Атіка, 2009. – 64 с.

167. Стахівський С. М. Кримінально-процесуальні засоби доказування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / С. М. Стахівський. – К., 2005. – 30 с.

168. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / Тертишник В. М. – К. : А.С.К., 2002. – 1051 с. – (Нормат. док. та комент.).

169. Тимошенко Ю. П. Правове становище підозрюваного у кримінальному процесі України / Ю. П. Тимошенко, М. М. Гончар // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ України. – К., 2008. – № 2. – С. 25–33.

170. Торбин Ю. Г. Освидетельствование в Российском уголовном процессе (уголовно-процессуальный и криминалистический аспекты) : [практ. пособ.] / Торбин Ю. Г. – М. : Экзамен, 2005. – 192 с.

171. Уголовная ответственность несовершеннолетних : [науч.-практ. пособ.] / отв. ред. В. Л. Кашепов – М. : Юрид. лит., 1999. – 160 с.

172. Уголовно-процессуальный кодекс Украины : науч.-практ. коммент. / под общ. ред. В. Т. Маляренко, Ю. П. Аленина. – Х. : Одиссей, 2005. – 968 с.

173. Удалова Л. Д. Теоретичні засади отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Удалова Лариса Давидівна. – К., 2007. – 433 с.

174. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії [Електронний ресурс] : підпис. 01 січ. 2000 р. – Режим доступу :

http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_b09

175. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень [Електронний ресурс] : підпис. 20 лист. 2014 р. – Режим доступу :

http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_l60/para2#n2

176. Филиппов А. Г. О системе советской криминалистики / А. Г. Филиппов // Предмет и система криминалистики в свете современных исследований. – М., 1988. – С. 84–87.

177. Фоміна Т. Г. Забезпечення процесуальних прав підозрюваного і обвинуваченого органами внутрішніх справ України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / Т. Г. Фоміна. – Х., 2012. – 20 с.

178. Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / О. В. Фунікова. – Х., 2007. – 20 с.

179. Хахуцяк О. Ю. Захист прав неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / О. Ю. Хахуцяк. – К., 2006. – 16 с.

180. Холод Р. С. Правовий статус неповнолітнього обвинуваченого на досудовому розслідуванні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид.

наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / Р. С. Холод. – К., 2007. – 17 с.

181. Центров Е. Допрос малолетних потерпевших в суде по делам о половых преступлениях / Е. Центров // Советская юстиция. – 1970. – № 14. – С. 11–12.

182. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : [моногр.] / Чаплинський К. О. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. ун-т внутр. справ, 2006. – 308 с.

183. Чаплинський К. О. Тактичні основи забезпечення досудового розслідування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза : оперативно-розшукова діяльність” / К. О. Чаплинський. – Дніпропетровськ, 2011. – 36 с.

184. Черечукина Л. В. Организация досудебного расследования : [учеб. пособ.] / Черечукина Л. В. – Луганск : РИО ЛГУВД, 2005. – 536 с.

185. Чернецький О. К. Результати слідчого експерименту, та їх доказове значення / О. К. Чернецький // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки. – Симф., 2013. – Т. 26 (65), № 1. – С. 464–471.

186. Чернецький О. К. Слідчий експеримент у кримінальному судочинстві: тактика і психологія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність” / О. К. Чернецький. – Х., 2013. – 19 с.

187. Чорноус Ю. М. Теорія і практика криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру : [моногр.] / Чорноус Ю. М. – К. : Скіф, 2012. – 448 с.

188. Чорноус Ю. М. Слідчі дії: поняття, сутність, напрями розвитку та удосконалення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Чорноус Юлія Миколаївна. – К., 2005. – 245 с.

189. Чорноус Ю. М. Слідчі дії: поняття, сутність, напрями розвитку та удосконалення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / Ю. М. Чорноус. – К., 2005. – 17 с.

190. Чурікова І. В. Початок досудового розслідування у кримінальному процесі України / І. В. Чурікова // Юридичний часопис НАВС. – К., 2013. – № 2. – С. 226–231.

191. Шаликов А. Н. Следственные действия по делам о должностных преступлениях: система, характеристика, тактика / Шаликов А. Н. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 376 с.

192. Шейфер С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / Шейфер С. А. – Самара : Сам. ун-т, 2004. – 225 с.

193. Шейфер С. А. Следственные действия: система и процессуальная форма / Шейфер С. А. – М. : Юрид. лит., 1981. – 128 с.

194. Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики : [моногр.] / Шепитько В. Ю. – Х. : Гриф, 2002. – 349 с.

195. Шепитько В. Ю. Криминалистика : [курс лекцій] / Шепитько В. Ю. – Х. : Одиссей, 2003. – 352 с.

196. Шепитько В. Ю. Криминалистика : [курс лекцій] / Шепитько В. Ю. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Х. : Одиссей, 2005. – 368 с.

197. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : [моногр.] / Шепітько В. Ю. – Х. : Харків юрид., 2007. – 432 с.

198. Шепітько В. Ю. Допит неповнолітнього: психологія і тактика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза” / В. Ю. Шепитько. – Х., 1990. – 24 с.

199. Шепітько В. Ю. Проблеми застосування психологічного впливу на досудовому слідстві (в контексті дотримання прав людини) / В. Ю. Шепітько // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2009. – № 1. – С. 195–200.

200. Шепітько В. Ю. Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза”/В. Ю. Шепітько. – Х., 1996. – 30 с.

201. Шепітько В. Ю. Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Шепітько Валерій Юрійович. – Х., 1996. – 430 с.

202. Шмиголь Т. Особливості тактики проведення допиту при розслідуванні злочинів, учинених неповнолітніми / Т. Шмиголь // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 8. – С. 134–137.

203. Щербакова Г. В. Початковий етап розслідування розбоїв, вчинених з метою заволодіння приватним майном громадян : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Щербакова Ганна Володимирівна. – К., 2006. – 200 с.

204. Щербакова Г. В. Вивчення особи неповнолітнього злочинця під час кримінального провадження / Г. В. Щербакова // Вісник прокуратури. – 2013. – № 8. – С. 37–43.

205. Эйсман А. А. Логика доказывания / Эйсман А. А. – М. : Юрид. лит., 1971. – 112 с.

206. Янович Ю. П. Проблемы совершенствования процессуального статуса подозреваемого и обвиняемого : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Янович Юрий Павлович. – Х., 1992. – 222 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ТАБЛИЦЯ

узагальнених підсумків проведеного анкетування слідчих органів досудового розслідування України, що проводилося у межах дослідження тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних

Анкетування проведено з 160 слідчими органів досудового розслідування Національної поліції України (м. Київ, Вінницька, Київська, Одеська, Чернігівська, Черкаська, Харківська, Хмельницька області).

	Запитання анкети	відповіді слідчих (160 осіб, %)	
1.	Ваша посада:		
	слідчий; ст. слідчий;	130	81,3
	начальник (заступник начальника) слідчого управління (відділу, відділення);	30	18,7
	інший варіант.	—	—
2.	Стаж роботи:		
	до 5 років;	52	32,5
	від 5 до 10 років;	79	49,4
	більше 10 років.	29	18,1
3.	Чи маєте Ви досвід розслідування та проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних?		

	так;	156	97,5
	ні;	2	1,25
	інший варіант.	2	1,25
4.	Чи вважаєте Ви необхідним дослідження проблематики, формування наукових положень та криміналістичних рекомендацій щодо проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних?		
	так, обов'язково, у зв'язку з проблемними питаннями, що виникають під час проведення;	138	86,2
	ні, немає потреби;	5	3,1
	інший варіант.	17	10,6
5.	Чи вважаєте Ви необхідною при проведенні всіх слідчих (розшукових) дій, та інших процесуальних дій під час кримінального провадження за участі неповнолітніх підозрюваних, залучення додаткових учасників (захисника, законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря) за потреби додаткового забезпечення їх прав та свобод?		
	така участь є необхідною з метою забезпечення прав та свобод неповнолітніх;	32	20
	така участь є доцільною, однак пов'язана з необхідністю вирішення додаткових організаційних питань;	72	45
	вказана пропозиція недоцільна;	30	18,7
	інший варіант.	26	16,3
6.	Чи вважаєте Ви необхідним при повідомленні про підозру		

	неповнолітньому, відповідну пам'ятку про права та обов'язки вручати як неповнолітньому підозрюваному, так і законному представнику?		
	так;	77	48,1
	слід вручати лише законному представнику;	65	40,6
	слід вручати лише неповнолітньому;	8	5
	інший варіант.	10	6,3
7.	На Вашу думку, тактика проведення яких слідчих (розшукових) дій потребує першочергового опрацювання з погляду необхідності теоретичного тлумачення та формування криміналістичних рекомендацій?		
	допит;	130	81,2
	обшук;	77	48,1
	пред'явлення для впізнання;	100	62,5
	огляд;	90	56,2
	слідчий експеримент;	111	69,3
	освідування особи;	120	75
	залучення експерта та проведення експертизи;	65	40,6
	інший варіант.	10	6,3

8.	Участь яких додаткових учасників Ви вважаєте необхідною / доцільною під час проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних?		
	захисник;	150	93,7
	законний представник;	120	75
	педагог;	110	68,7
	психолог;	72	45
	лікар;	32	20
	перекладач;	10	6,3
	інспектор-криміналіст;	113	70,6
	спеціаліст – представник Експертної служби МВС України;	51	31,8
	дільничний інспектор;	32	20
	представники інших підрозділів Національної поліції України;	51	31,8
	представники інших державних органів, приватних установ;	10	6,3
	інший варіант.	17	10,6
9.	Чи здійснюєте Ви заходи з підготовки до проведення слідчої (розшукової) дії (вивчення особи неповнолітнього підозрюваного, матеріалів кримінального провадження, складення плану)?		
	так;	72	45
	в окремих випадках;	29	18,1

	ні;	49	30,6
	інший варіант.	10	6,3
10.	Чи вважаєте Ви необхідним під час досудового розслідування здійснювати процес планування як у формі плану розслідування, так і плану проведення окремої слідчої (розшукової) дії?		
	так, планування у цих двох формах є вкрай важливим;	113	70,6
	в окремих випадках;	8	5
	вважаю за необхідним лише план розслідування;	10	6,3
	ні, планування є зайвим, у своїй роботі я його не використовую;	29	15
	інший варіант.	5	3,1
11.	Чи вважаєте Ви достатнім свої знання щодо тактичних прийомів проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних?		
	так;	55	34,4
	знання є, однак недостатні, необхідне доопрацювання;	39	24,4
	ні;	60	37,5
	інший варіант.	6	3,7
12.	Які тактичні прийоми є найбільш ефективні на робочій стадії проведення слідчої (розшукової) із неповнолітнім підозрюваним?		

	тактичні прийоми, спрямовані на створення сприятливих умов для проведення слідчої (розшукової) дії;	133	83,1
	тактичні прийоми, спрямовані на встановлення психологічного контакту;	140	87,5
	постановка різного виду запитань;	130	81,2
	демонстрація речових доказів, іншої матеріально фіксованої інформації, оголошення показань інших осіб;	114	71,3
	інший варіант.	29	18,1
13.	Проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних характеризується:		
	конфліктним характером, необхідністю подолання протидії;	115	71,9
	безконфліктним характером, немає необхідності у подоланні протидії;	45	28,1
	інший варіант.	—	—
14.	Чи вважаєте Ви доцільним проводити слідчі (розшукові) дії за участю неповнолітніх підозрюваних в умовах зелених кімнат при підрозділах Національної поліції України? (під час відповіді оцінити існуючу практику застосування «зелених кімнат» з неповнолітніми потерпілими та свідками)		
	застосування «зелених кімнат» з прогресивним заходом, однак слід зберегти існуючу практику їх застосування відносно потерплених та свідків;	39	24,4
	«зелені кімнати» доцільно застосовувати також при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю	100	62,5

	неповнолітніх підозрюваних, залежно від слідчої ситуації;		
	застосування «зелених кімнат» при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх є не доцільним;	21	13,1
	інший варіант.	—	—
15.	Чи вважаєте Ви необхідною розробку криміналістичних рекомендацій з питань проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних в умовах «зелених кімнат» при підрозділах Національної поліції України?		
	так;	150	93,7
	ні;	10	6,3
	інший варіант.	—	—
16.	Згідно ст. 104 КПК України, якщо за допомогою технічних засобів фіксується допит, текст показань може не вноситися до протоколу за умови, що жоден з учасників процесуальної дії не наполягає на цьому (у протоколі зазначається, що показання зафіксовані на носії інформації, який додається до нього). Чи вважаєте Ви за доцільне застосовувати спрощену протокольну форму фіксації за умови проведення допиту неповнолітнього підозрюваного?		
	так, даний захід є прогресивним;	51	31,8
	в окремих випадках, за умови безконфліктної слідчої ситуації;	32	20

	в окремих випадках, за умови сприятливої слідчої ситуації, не пов'язаної із наданням завідомо неправдивих показань;	60	37,5
	інший варіант.	17	10,6
17.	Аудіо- та відеозапис під час фіксації слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного доцільний за наступних слідчих ситуацій:		
	якщо неповнолітній підозрюваний може змінити свої показання;	100	62,5
	при вчиненні злочину у співучасті, зокрема із дорослими;	90	56,2
	за фізичних, психічних, розумових вад особи, що не дають можливості провести слідчу (розшукову) дію у звичайному порядку;	110	68,7
	з тактичних міркувань;	111	69,3
	з метою демонстрації під час досудового розслідування, судового розгляду;	114	71,3
	при необхідності зберегти індивідуальні особливості мовлення, поведінки неповнолітнього;	77	48,1
	для фіксації обстановки проведення слідчої (розшукової) дії;	115	71,9
	інший варіант.	10	6,3
18.	Чи приділяєте Ви увагу під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного з'ясуванню причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення?		

	так;	65	40,6
	так, із обов'язковим застосуванням заходів реагування;	15	9,4
	в окремих випадках;	60	37,5
	ні;	20	12,5
	інший варіант.	15	9,4

ДОДАТОК Б

Окремі результати узагальнення вивчених кримінальних проваджень, порушених щодо злочинів загальнокримінальної спрямованості, що вчинені неповнолітніми чи за їх участю (120 кримінальних проваджень)

1. Кримінальне провадження здійснювалося у зв'язку з вчиненням неповнолітніми чи за їх участю таких злочинів:

- 1) умисне вбивство (ст. 115 КК України) (п. 6. з корисливих мотивів; п. 7 з хуліганських мотивів; п. 12) вчинене за попередньою змовою групою осіб) – 5% (6);
- 2) умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України) – 3,3% (4);
- 3) зґвалтування (ст. 152 КК України) – 5 % (6);
- 4) крадіжка (ст. 185 КК України) – 25,8% (31);
- 5) грабіж (ст. 186 КК України) – 8,3 (10);
- 6) розбій (ст. 187 КК України) – 4,2% (5);
- 7) шахрайство (ст. 190 КК України) – 9,2% (11);
- 8) незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 289 КК України) – 5,8 % (7);
- 9) хуліганство (ст. 296 КК України) – 15,8 % (19);
- 10) незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 307 КК України) – 17,5% (21).

2. Під час розслідування злочинів, вчиненими неповнолітніми чи за їх участю, типовими слідчими (розшуковими) діями були:

- 1) допит – 100% (120);
одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб – 65% (78);
допит у режимі відеоконференції – 0;
- 2) пред'явлення для впізнання:
особи – 25,8% (31);
речей – 10,8% (13);
трупа – 1,7% (2);
- 3) обшук – 67,2% (81);
- 4) огляд:
місця події – 83,3 (100);
місцевості, приміщень, житла чи іншого володіння особи – 55% (66);
речей та документів – 71,7 % (86);

- трупа – 5% (6);
- трупа, пов'язаний з ексгумацією – 0;
- 5) слідчий експеримент – 54,2% (65);
- 6) освідування особи – 48,3 (58);
- 7) залучення експерта та проведення експертизи – 98,3% (118).

3. Які додаткові учасники були присутні під час проведення слідчих (розшукових) дій під час кримінального провадження за участі неповнолітніх підозрюваних:

- 1) захисник – 97,5% (117);
- 2) законний представник – 95,8 % (115).
- 3) педагог – 59,2% (71);
- 4) психолог – 30,8% (37);
- 5) лікар – 6,7% (8);
- 6) перекладач – 4,2% (5);
- 7) інспектор-криміналіст, спеціаліст – представник Експертної служби МВС України – 98,3% (118);
- 9) дільничний інспектор – 25,8% (31);
- 10) представники підрозділів Національної поліції України – 53,3% (64);
- 11) представники інших державних органів, приватних установ – 17,5% (21).

4. Відомості про характеристику неповнолітнього підозрюваного:

- 1) навчається в школі – 81,7 % (98);
- 2) навчається в закладі професійної освіти – 12,5% (15);
- 3) не навчається – 5,8% (7);
- 4) перебуває у складі соціально благополучної сім'ї – 34,2% (41);
- 5) має соціально неблагополучну родину – 65,8% (79);
- 6) має наркотичну залежність – 4,2% (5);
- 7) періодично вживає деякі наркотичні засоби – 15,8 % (19);
- 8) має алкогольну залежність – 6,7% (8);
- 9) періодично вживає деякі алкогольні напої – 53,3% (64);
- 10) інший варіант – 8,3 (10).

5. Відомості про груповий характер вчинених неповнолітніми злочинів:

- 1) злочин вчинений без співучасті – 16,7% (20);
- 2) злочин вчинений групою осіб – 19,2 % (23);
- 3) злочин вчинений групою осіб за попередньою змовою – 37,5%(45);
- 4) злочин вчинений організованою групою – 25,8% (31);
- 5) злочин вчинений злочинною організацією – 0,8% (1).

6. Пам'ятка про права та обов'язки підозрюваного під час повідомлення про підозр була вручена:

- 1) лише законному представнику – 58,3% (70);
- 2) неповнолітньому підозрюваному та законному представнику – 25% (30);
- 3) неповнолітньому підозрюваному – 10,8% (13);
- 4) захиснику – 1,7% (2);
- 5) не вручалася – 3,3% (4);
- 6) інший варіант – 0,8% (1).

7. Відомості про планування у формі складення письмового плану у кримінальних провадженнях щодо вчинення неповнолітніми підозрюваними кримінальних правопорушень:

- 1) наявний план розслідування – 30,8% (37);
- 2) наявний план проведення слідчої (розшукової) дії – 0;
- 3) інший варіант – 1,7% (2).

8. Застосування «зелених кімнат» при підрозділах Національної поліції України при проведенні слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми:

- 1) «зелені кімнати» застосовувалися відносно потерплх та свідків – 25,8% (31);
- 2) «зелені кімнати» застосовувалися відносно підозрюваних – 1,7% (2);
- 3) інший варіант – 4,2% (5).

9. Серед вказаних слідчих (розшукових) дій, із проводилися із неповнолітніми в умовах «зелених кімнат», мова йде про такі їх види:

- 1) допит – 87,9% (29);
одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб – 6% (2);
- 2) пред'явлення для впізнання:
особи – 3 % (1);
речей – 3 % (1).

10. При фіксації слідчих (розшукових) дій, що проводилися за участі неповнолітніх підозрюваних, було виготовлено наступні додатки до протоколу слідчої (розшукової) дії:

- 1) спеціально виготовлені копії, зразки об'єктів, речей і документів – 19,2 % (23);
- 2) письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії – 5,8% (7);
- 3) стенограма, аудіо-, відеозапис процесуальної дії – 48,3 % (58);
- 4) фототаблиці, схеми, зліпки, носії комп'ютерної інформації та інші матеріали, які пояснюють зміст протоколу – 53,3% (64).

11. Типові експертизи, які були проведені у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми:

- 1) криміналістичні експертизи:
 - експертиза зброї та слідів і обставин її використання (балістична, експертиза холодної зброї) – 25,8% (31);
 - трасологічна – 53,3% (64);
 - почеркознавча – 5,8% (7);
 - технічна експертиза документів – 15,8 % (19);
 - фототехнічна, портретна речей – 1,7% (2);
 - експертиза голограм; відео-, звукозапису 3,3% (4);
 - вибухотехнічна – 0,8% (1);
 - матеріалів, речовин та виробів – 58,3% (70);
 - біологічна – 1,7% (2);
- 2) судово-медична експертиза – 30,8% (37);
- 3) судово-психіатрична експертиза – 17,5% (21).
- 4) психологічна експертиза – 15,8 % (19);
- 5) інший варіант – 4,2% (5).

ДОДАТОК В

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА

04053, Київ, пров. Несторівський, 4, тел. 235 96 01, факс. 235 96 05, e-mail: zak_norm@rada.gov.ua

№ 22/БПД-1-15

„ 29 ” 12 2015 р.

ДОВІДКА про впровадження результатів дисертаційного дослідження Харченка Сергія Володимировича

Інформуємо, що наукові положення дисертаційного дослідження здобувача кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ України Харченка Сергія Володимировича на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою: «Тактика проведення слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними» були подані у вигляді обґрунтованих пропозицій до Кримінального процесуального кодексу України.

Вважаємо, що положення дисертаційного дослідження Харченка Сергія Володимировича на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук є актуальними, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичне значення та характеризуються науковою новизною і можуть бути враховані Інститутом законодавства Верховної Ради України у процесі вдосконалення чинного законодавства України

Директор,
член-кореспондент
НАН України

О.Л. Копиленко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник . директора Державного
науково-дослідного інституту
МВС України
кандидат юридичних наук, доцент
старший науковий співробітник
І.В.Опришко
2016 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження Харченка Сергія Володимировича на тему «Тактика проведення слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність у наукову діяльність
Державного науково-дослідного інституту МВС України**

Комісія у складі:

-завідувача науково-дослідної лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності Міністерства ДНДІ МВС України, доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника Рядінська Валерії Олександрівни;

-провідного наукового співробітника науково-дослідної лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності Міністерства ДНДІ МВС України, кандидата юридичних наук, доцента, старшого наукового співробітника Дрозд Валентини Георгіївни;

-провідного наукового співробітника науково-дослідної лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності Міністерства ДНДІ МВС України, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Пономаренко Алли Василівни,

склала цей акт про те, що науковий доробок, підготовлений здобувачем кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ Харченко С.В., має важливе значення у забезпеченні розслідування злочинів вчинених неповнолітніми, містить науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації та впроваджений у наукову діяльність Державного науково-дослідного інституту МВС України.

Отримані в результаті дослідження положення, рекомендації та пропозиції знайшли своє відображення у виданій автором науковій літературі, зокрема:

1) Харченко С.В. Тактичні прийоми допиту неповнолітніх підозрюваних (за законодавством України) / С. В. Харченко // Закон і життя (Молдова). – 2014. – № 5 – С. 181-184.

2) Харченко С.В. Тактика проведення освідчування неповнолітніх осіб / С. В. Харченко // Науковий вісник Херсонського державного університету, серія «Юридичні науки». – Херсон, 2014. – № 3 – С. 225-229.

3) Харченко С.В. Тактика слідчого експерименту за участі неповнолітніх підозрюваних / С.В. Харченко // Право і суспільство. – Дніпропетровськ, 2015. – № 4 – С. 223-229.

4) Харченко С.В. Особливості підготовки до проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних / С. В. Харченко // Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». – 2015. – № 6. – С. 318-321. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/6_2015/97.pdf

5) Харченко С.В. Правовий статус неповнолітніх підозрюваних у кримінальному процесуальному законодавстві України // Кримінально-правові та адміністративно-правові основи протидії вчиненню насильства в сім'ї: матеріали наук.-практ. семінару (Івано-Франківськ, 28 лют. 2014 р.) / Івано-Франківськ: Прикарпатський факультет ЛДУВС, 2014. – С. 12.

6) Харченко С.В. Встановлення психологічного контакту при проведенні слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними // Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі : матеріали II Міжнародної наук.-практ. конф. (Житомир, 10 квітн. 2014 р.) – 2014. – С. 296-297.

7) Харченко С.В. Особливості освідчування неповнолітніх // Актуальні проблеми розслідування злочинів : матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 1 липн. 2014 р.) – Київ: НАВС, 2014. – С. 215-217.

8) Харченко С.В. Вік як елемент правового статусу неповнолітніх осіб // Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 23 січ. 2015 р.) / Київ: НАВС, 2015. – С. 341-344.

9) Харченко С.В. Тактичні особливості фіксації показань неповнолітніх підозрюваних // Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (Харків, 5-6 лют. 2016 р.) – Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. – С. 91-93.

10) Харченко С.В. Проведення слідчого експерименту за участі неповнолітніх підозрюваних // Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (Харків, 5-6 лют. 2016 р.) – Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. – С. 94-96.

Результати досліджень Харченка С.В., мають змістовний науковий, практичний рівень, ґрунтуються на значній кількості опрацьованих автором законодавчих, наукових та емпіричних джерел та використовуються у науковій діяльності Державного науково-дослідного інституту МВС України,

зокрема, під час підготовки методичних рекомендацій, розробки положень нормативно-правових актів, проведенні наукових досліджень.

Завідувач НДЛ
проблем правового та організаційного
забезпечення діяльності Міністерства
ДНДІ МВС України
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник

В.О.Рядінська

Провідний науковий співробітник НДЛ
проблем правового та організаційного
забезпечення діяльності Міністерства
ДНДІ МВС України
кандидат юридичних наук,
доцент, старший науковий співробітник

В.Г. Дрозд

Провідний науковий співробітник НДЛ
проблем правового та організаційного
забезпечення діяльності Міністерства
ДНДІ МВС України
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

А.В. Пономаренко

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Перший заступник начальника
Головного слідчого управління
Національної поліції України
полковник поліції

Д.М. Бабак

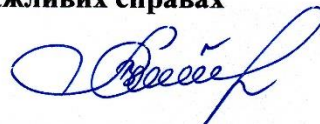
2016 р.

А К Т

**впровадження у практичну діяльність органів внутрішніх справ
матеріалів дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри
криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх
справ Харченко Сергій Володимирович на тему: "Тактика проведення
слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними"**

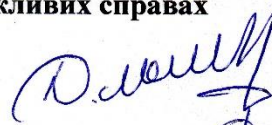
Комісія у складі: старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України, кандидата юридичних наук Панчук О.В., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України, кандидата юридичних наук Мірковця Д.М., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України Соколовський В.Л., склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ Харченко Сергій Володимирович на тему: "Тактика проведення слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними" можуть застосовуватися у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Старший слідчий в особливо важливих справах
ГСУ НП України
кандидат юридичних наук**

О.В. Панчук

**Старший слідчий в особливо важливих справах
ГСУ НП України
кандидат юридичних наук**

Д.М. Мірковець

**Старший слідчий в особливо важливих справах
ГСУ НП України**

В.Л. Соколовський

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Хмельницького

НДЕКЦ МВС України

А.Л. Ганзюк

2016

АКТ

про впровадження в практичну діяльність Хмельницького НДЕКЦ МВС України результатів дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук – здобувача кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ Харченко Сергія Володимировича

Комісія у складі: Заступника директора Хмельницького НДЕКЦ МВС України Богуша Р.П., заступника директора центру – завідувача відділу криміналістичних видів досліджень Хмельницького НДЕКЦ МВС України, кандидата юридичних наук Кравчука О.В., заступника завідувача відділу забезпечення діяльності Хмельницького НДЕКЦ МВС України Саса А.М., склала даний акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Харченко С.В. на тему «Тактика проведення слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними», впроваджені у практичну діяльність Хмельницького НДЕКЦ МВС України і використовуються при розробці методичних рекомендацій спрямованих на підвищення ефективності діяльності з криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Таким чином, використано наступні роботи:

1. Харченко С.В. Тактичні прийоми допиту неповнолітніх підозрюваних (за законодавством України) / С. В. Харченко // Закон і життя (Молдова). – 2014. – № 5 – С. 181-184.
2. Харченко С.В. Тактика проведення освідування неповнолітніх осіб / С. В. Харченко // Науковий вісник Херсонського державного університету, серія «Юридичні науки». – Херсон, 2014. – № 3 – С. 225-229.
3. Харченко С.В. Тактика слідчого експерименту за участі неповнолітніх підозрюваних / С.В. Харченко // Право і суспільство. – Дніпропетровськ, 2015. – № 4 – С. 223-229.
4. Харченко С.В. Особливості підготовки до проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх підозрюваних / С. В. Харченко // Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». – 2015. – № 6. – С. 318-321. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/6_2015/97.pdf

5. Харченко С.В. Встановлення психологічного контакту при проведенні слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними // Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі : матеріали II Міжнародної наук.-практ. конф. (Житомир, 10 квітн. 2014 р.) – 2014. – С. 296-297.

6. Харченко С.В. Особливості освідчування неповнолітніх // Актуальні проблеми розслідування злочинів : матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 1 липн. 2014 р.) – Київ: НАВС, 2014. – С. 215-217.

7. Харченко С.В. Тактичні особливості фіксації показань неповнолітніх підозрюваних // Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (Харків, 5-6 лют. 2016 р.) – Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. – С. 91-93.

8. Харченко С.В. Проведення слідчого експерименту за участі неповнолітніх підозрюваних // Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (Харків, 5-6 лют. 2016 р.) – Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. – С. 94-96.

Положення, що містяться у вказаних матеріалах наукової роботи здобувача НАВС Харченко С.В. впровадженні протягом 2015-2016 років у практичну діяльність Хмельницького НДЕКЦ МВС України шляхом їх використання під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій з техніко-криміналістичного забезпечення.

В цілому комісія вважає, що матеріали наукової роботи Харченко С.В. мають високий теоретичний і навчально-методичний рівень, разом з тим практичну доступність та мають значну практичну цінність, у зв'язку з цим зазначені матеріали рекомендовано для використання у практичній діяльності Хмельницького НДЕКЦ МВС України.

Комісія засвідчує, що результати дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Харченко Сергія Володимировича впроваджені в практичну діяльність.

**Заступник директора Хмельницького
НДЕКЦ МВС України**

Р.П. Богуш

**Заступник директора центру – завідувач
відділу криміналістичних видів досліджень
Хмельницького НДЕКЦ МВС України
кандидат юридичних наук**

О.В. Кравчук

**Заступник завідувача відділу забезпечення
діяльності Хмельницького
НДЕКЦ МВС України**

А.М. Саш

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Національної
академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

С.Д. Гусарев

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження ад'юнкта
кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії
внутрішніх справ Харченко Сергія Володимировича на тему: «Тактика
проведення слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними» у
навчальний процес та науково-дослідну діяльність Національної академії
внутрішніх справ**

Комісія у складі: начальника навчально-методичного центру, кандидата юридичних наук, доцента **Корж-Ікаєвої Т.Г.**; начальника відділу організації науково-дослідної роботи, кандидата юридичних наук **Бодюла Є.М.** та начальника докторантури та ад'юнктури, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника **Сербина Р.А.** склала даний акт про те, що комісією вивченні матеріали підготовленні ад'юнктом кафедри криміналістики та судової медицини **Харченко Сергієм Володимировичем** на тему: «Тактика проведення слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними» (спеціальність 12.00.09) впроваджені у навчальний процес та науково-дослідну роботу академії.

1. Результати дисертаційного дослідження **Харченко С.В.** відображенні у навчально-методичних матеріалах з криміналістики та судової медицини для курсантів, студентів та слухачів магістратури, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

– Харченко С.В. Правовий статус неповнолітніх підозрюваних у кримінальному процесуальному законодавстві України // Збірник постійно діючого науково-практичного семінару «Кримінально-правові та адміністративно-правові основи протидії вчиненню насильства в сім'ї» (м. Івано-Франківськ, 28 лютого 2014 року). – 2014. – С. 12.

– Харченко С.В. Встановлення психологічного контакту при проведенні слідчих (розшукових) дій із неповнолітніми підозрюваними // Збірник II Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі» (м. Житомир, 10 квітня 2014 року). – 2014. – С. 296-297.

– Харченко С.В. Особливості освідчування неповнолітніх // Збірник III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми розслідування злочинів» (м. Київ, 1 липня 2014 року). – 2014. – С. 215-217.

– Харченко С.В. Вік як елемент правового статусу неповнолітніх осіб // Збірник всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки» (м. Київ, 23 січня 2015 року). – 2015. – С. 341-344.

– Харченко С.В. Тактичні прийоми допиту неповнолітніх підозрюваних (по законодавству України) // Міжнародний науково-практичний правовий журнал «Legea si Viata» – 2014. – № 5. – С. 181-184.

– Харченко С.В. Тактика проведення освідчування неповнолітніх осіб // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – № 3. – С. 225-229.

– Харченко С.В. Тактика слідчого експерименту за участі неповнолітніх підозрюваних // Науковий журнал «Право і суспільство». – 2015. – № 4. – С. 223-229.

2. Зазначенні матеріали підтвердили належний теоретичний рівень і практичну обґрунтованість та відповідають меті й загальним напрямкам вдосконалення професійної підготовки юридичних кадрів і можуть бути використанні в навчальному процесі при викладанні таких дисциплін, як:

«Криміналістика», «Розслідування окремих видів злочинів», «Кримінальне право», «Кримінальний процес», «Судові та правоохоронні органи України», «Оперативно-розшукова діяльність», «Оперативне документування злочинів» та «Практикум зі складання кримінально-процесуальних документів», а також у рамках перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників слідчих органів, та оперативних підрозділів міліції.

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представленні ад'юнктом кафедри криміналістики та судової медицини Харченко Сергієм Володимировичем матеріали дослідження ґрунтуються на значній кількості опрацьованих автором під час дослідження законодавчих, наукових, архівних та емпіричних джерел.

Члени комісії:

**Начальник навчально-методичного центру
НАВС, кандидат юридичних наук, доцент**

Т.Г. Корж-Ікаєва

**Начальник відділу організації
науково-дослідної роботи НАВС,
кандидат юридичних наук**

Є. М. Бодюл

**Начальник докторантури та
ад'юнктури НАВС,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник**

Р.А. Сербин